Український Технічно-Господарський Інститут позаочного навчання
при Українській Господарській Академії в ЧСР.

На правах рукопису. Курс ч. 10.

Валентин Садовський
Професор Української Господарської Академії

СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

(Курс лекцій)

УТГІ

1932-1933
Подєбради

36636

Український Технічно-Господарський Інститут позаочного навчання
при Українській Господарській Академії в ЧСР.

На правах рукопису.

Курс ч. 10.

Валентин Садовський
Професор Української Господарської Академії

СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

(Курс лекцій)

1932-1933
Подєбради

N 9464

Copyright by Ukrajinska Hospodarska Akademija, Poděbrady.
Czechoslovakia.

627923

SLOVANSKÁ KNIHOVNA
3186261899

Tiskl Josef Rašek - knihtiskárna litografie - Poděbrady Lázně.

Лекція перша.

І. ПРЕДМЕТ І МЕТОДА ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ.

Визначення економічної географії. Економічна географія належить до нових дисциплін, бо почала вона складатись у самостійну, відокремлену галузь науки лише в самому кінці XIX в. і на початкі XX в. Це пізнє відокремлення економічної географії є цілком нормальним: як показує сама назва дисципліни, вивчає вона з'явища господарського життя в їх географічному поширенні; отже виникнути вона могла тільки тоді, коли господарське життя набрало більшої складности коли повстав тіснішій зв'язок між господарським життя окремих районів і країн.

Виділення економічної географії в окрему дисципліну йшло двома шляхами. З одного боку, воно відбувалося при студіюванні того світу з'явищ, який вивчає географія. В XIX в. в географії виникла течія, яка вважала за необхідне включити в обсяг вивчення географії не лише студіювання землі, але також і студіювання людського життя оскільки воно відбувається в залежності від природніх умов і в співчинності з ними. В зв'язку з цим у межах загальної географії було виділено спеціяльну дисципліну - а н т р о п о г е о г р а ф і ю /géographie humaine /; економічна географія, як наука про господарське життя, оскільки воно відбувається в залежності від природних умов і в співчинності з ними, згідно з цією схемою мала б складати певний відділ антропогеографії і входити разом з нею в склад загальної географічної науки. Ця течія в географії, що зв'язана з такими іменами, як К.Р і т т е р /K. Ritter /, Ф. Р а т ц е л ь / F. Ratzel/, В і д а л ь д е л я В л я ш /Vidal de la Blache /, трактувала економічну географію, як одну з складових частин загальної географічної науки.

Рівнобіжно з тим, оформлення економічної географії відбувалось і іншим шляхом, виходячи з суто-практичних потреб. Для практичної підготовки комерційних і торговельних діячів у школах заведено було навчання так званої комерційної, або торговельної географії. На початках цей предмет складався з низки фактичних і цифрових даних, які мали практичне значіння для майбутніх господарських діячів і які мало були між собою поєднані в одно систематизоване ціле. Потреба систематизації цих даних привела до перетворення комерційної географії в економічну географію; на розвитку економічної географії цим шляхом відбився той факт, що вона викладалась і трактувалась у зв'язку з іншими народньо-господарськими дисциплінами. Отже її трактовано, як одну із складових частин науки про народнє господарство.

В наслідок цього, ще й тепер одна група авторів трактує економічну географію, як складову частину географії, друга - як складову частину науки про народнє господарство.

В нашому курсі ми будемо трактувати економічну географію, як одну із складових частин науки про народнє господарство. За це промовляють слідуючі міркування. Господарське життя і господарська структура, що їх в їх просторовому поширенні вивчає економічна географія, є наслідком певних взаємних впливів природного оточення і людських зусиль та людської праці. Природне оточення є при цьому фактором, який підпадає порівняючи малим змінам, фактором, якого можна вважати за постійний, сталий. Натомість, людські зусилля, людська праця є фактором змінним, від країни до країни, від одного періоду до другого цей фактор зазнає дуже поважних змін у зв'язку з різною організацією праці, різним ступенем її продуктивности, тощо. Ці зміни відбиваються на укладі економічного життя і на його структурі. Оскільки економічна географія має своїм завданням вивчення економічного життя в його просторовому поширенні їй доводиться з особливою увагою стежити за тим, як на структурі економічного життя відбивається вплив передовсім того фактору, який зазнає постійних змін. Вивчення тих з'явищ і процесів, які повстають

на ґрунті господарчої чинности, становить предмет науки про народнє господарство; через те встановлення тіснішого зв'язку між наукою про народнє господарство і економічною географією, трактування економічної географії, як частини політичної економії, є доцільним і необхідним для ліпшої систематизації і кращого вивчення господарського життя. Само собою, господарське життя має подвійний характер: воно визначається як впливом природно-історичних факторів, так і людської праці. Вивчаючи господарське життя, доводиться брати на увагу й одне й друге. Але не треба забувати, що природно-історичні фактори попадають до нашого розгляду в межах економічної географії лише тоді, коли маємо до діла з наявністю господарського життя, коли природно-історичні факти стають фактами с о ц і я л ь н о г о, а не природного значіння.

Зазначивши в цей спосіб місце нашої дисципліни серед інших наук, спинимося на виявленні її предмету і її метод. Ми вище вже зазначили, що завданням економічної географії є вивчення господарського життя. Цим предмет її відмежовується від предмету економічної історії, яка має на увазі вивчення тих змін, які мали місце в господарському житті на протязі часу. Природна річ, що вивчення сучасного стану економічного життя в його географічному поширенні не може бути лише незв'язаним і несистематизованим викладом окремих фактів сучасного господарського життя всіх народів земної кулі. Саме поняття - вивчення - є нерозривно зв'язано з поняттям систематизації. Через те завдання економічної географії не може бути обмежено лише описом конкретних фактів господарського життя окремих країн і народів. Констатуючи ці факти й описуючи їх, економічна географія разом з тим мусить прагнути до їх упорядкування, до їх систематизації. Які ж провідні думки мають бути покладені в основу тої систематизації конкретних фактів господарського життя, що є завданням економічної географії ? Їх є дві. Одною з них є поняття світового господарства, другою - поняття економічного району. Систематизуючи окремі факти господарського життя, економічна географія мусить змагатись до того, щоб упорядкувати їх, як взаємно між собою пов'язані, взаємно одна на одну впливаючі частини одного цілого - світового господарства. Її завдання не тільки констатувати і описати певні факти господарського життя, але також пов'язати їх з цілим - зо світовим господарством, встановити їхню залежність од цілого і їхній вплив на ціле.

Конкретні з'явища господарського життя, складаючи частину найбільш широкої єдности - світового господарства, - разом з тим можуть складати частини тісніших і вужчих господарських єдностей - національного господарства, економічного району - і бути пов'язані між собою тими залежностями і взаємочинностями, які мають місце в межах цих вужчих єдностей. В світі господарських з'явищ і фактів ми маємо подібний образ, як у людському суспільстві; окрема людина, будучи членом всього людства і входячи до складу цієї найбільшої єдности, рівночасно з тим входить до складу цілого ряду вужчих єдностей - держави, нації, кляси, професії, родини, окремих товариств, тощо. Коли б ми завдання економічної географії обмежили систематизацією окремих фактів господарського життя лише в межах світового господарства, систематизація не була б доведено до кінця. Для цілої низки господарських фактів ми могли б встановити лише дуже віддалений і посередній зв'язок їх з цілим. Для удосконалення систематизації є необхідним установити існування тісніших господарських єдностей - господарських районів, їх взаємний зв'язок та їхнє місце в цілій системі світового господарства. Таким чином завдання економічної географії полягають: I/ в констатованні конкретних фактів господарського життя в їх географічному поширенні і їх опису; 2/ в збудуванні поняття світового господарства, як єдиного цілого; 3/ у встановленні взаємовідносин між тіснішими господарськими єдностями - економічними районами, - як складовими частинами єдиного цілого і опису їх. При цій формульовці завдань економічної географії, як ми бачимо, до її обсягу відноситься не тільки опис і індивідуалізація конкретних фактів господарського життя, але й встановлення між ними певних зв'язків, певних з а к о н о м і р н о с -

тей; дисципліна ця отже має завдання як ідіографічного, так і номографічного.

Слід спинитись на виясненні тих номографічних елементів, які містить економічна географія. Переслідуючи цілі систематизації відокремлених фактів господарського життя, наша дисципліна має встановлювати існуючий між ними зв'язок, існуючу в цьому зв'язку закономірність. Це вона переводить, користуючись тими законами, які встановлені теоретичною частиною науки про народне господарство; її завдання є дослідити, як загальні положення, встановлені загальною частиною політичної економії реалізуються в конкретній господарській дійсності окремих країн. Але цим завдання її не обмежуються. Як ми зазначали, наша дисципліна розглядає факти сучасного господарського життя в їх географічному поширенні; з цього її основного завдання випливає для неї необхідність виявлення тих закономірностей, які існують в географічному, просторовому розміщенні господарської діяльности, необхідність збудувати загальну теорію географічного розподілу господарства. В цю теорію має входити виявлення тих загальних закономірностей, які існують у географічному розподілі добуваючої й оброблюючої промисловости, сільського господарства, тощо; з другого боку, ця теорія мала б давати такі загальні підстави для переведення економічного районування. Треба проте зазначити, що ця частина економічної географії розроблена дуже мало.x/

Ми зазначили, що економічна географія є наукою молодою; через те між окремими авторами не має повної згоди щодо тих завдань, які ставить ця дисципліна. У одних авторів є тенденція висовувати насамперед завдання описового характеру, відсуваючи цілком на задній плян завдання номографічні. Натомість, є й такі автори, які надають в економічній географії найбільше завданням встановлення закономірностей, усуваючи майже цілком завдання конкретного опису сучасного стану економічного життя. Ми в своїй формулюванні завдань економічної географії поєднуємо завдання і одного й другого порядку.

Але одна річ є ставити певні завдання, а друга - ці завдання переводити в життя. Та систематизація фактів і встановлення між ними закономірностей, - яка складає завдання економічної географії, вимагає передовсім їх нагромадження, їх наукового опису. В зв'язку з молодістю дисципліни і з тим величезним матеріялом, яким вона оперує, номографічний елемент в економічній географії, незалежно від тих теоретичних позицій щодо завдань дисципліни, на яких стоять окремі дослідники, виявлений тим часом в незначних розмірах.

Вище ми зазначили, що завданням економічної географії є констатування окремих фактів господарського життя в їх географічному поширенні, їх опис і систематизація. При великій множності тих фактів, в яких виявляється світове господарське життя, очевидно, необхідно мати певний критерій, за допомогою якого ми могли б переводити вибір певних фактів і процесів. Цей критерій почасти дається нам тим, що завданням економічної географії є зведення окремих фактів до ширшої єдности - світового господарства - і вужчих єдностей - господарських районів. Ми спиняємо увагу передовсім на тих фактах і процесах, які дають нам зведення окремих фактів до певної системи. Але цей критерій не може дати жадних вказівок практичного характеру.

Економічна географія є в протилежність до загальної теорії політичної економії дисциплінов прикладного характеру. Вона вивчає сучасний стан народнього господарства в цілому світі й окремих країнах поміж іншим і для того, щоби дати практичні вказівки для доцільного провадження господарства. З цього випливає висновок, що тим практичним критерієм, яким слід користуватись при виборі з'явищ світового господарського життя й при більшій або меншій деталізації їх опису, є господарські інтереси рідного краю і його позиція в світовому господарстві. Є зрозумілим, що країна з розвиненим хліборобством, яка має лишки для вивозу, в світовому господарстві буде в першу чергу цікавитись зовсім не тими фактами і з'явищами, як промислова країна, що шукає ринків для своїх фабричних виробів. Для країни хліборобської важли-

---

x/ Головні існуючі в науці теорії географічного господарчої діяльности розроблені І. Тюненом і А. Вебером /перший збудував теорію розміщення систем сільс.господарства, другий - теорію географічного розміщення осідків промисловости/.

ве вивчати в промислових країнах, які довозять збіжжя, можливості збуту своїх хліборобських продуктів; в країнах хліборобських, що виступають, як конкуренти для інших хліборобських країн, - умови виробництва хліборобських продуктів, щоб виявити таким чином ступінь небезпечности конкуренції. Є ясним, з другого боку, що підхід і інтерес до стану господарства в інших країнах країни промислової буде цілком відмінний і інший, ніж у країни хліборобської. Господарські інтереси рідного краю й його позиція в світовому господарстві дають таким чином той практичний критерій, який дозволяє намітити ті з'явища і факти в світовому господарстві, які треба виділяти в першу чергу і з більшою докладністю і повнотою. Розуміється, ми не хочемо тим сказати, що можна цілком занедбати і лишити без уваги ті факти господарського світового життя, які в даний мент не мають практичного інтересу для рідного краю; йде лише про те, які факти виділяти в першу чеогу з найбільшою докладністю.

Ті завдання, які ставить собі економічна географія в дещо відмінній формі, можуть бути пристосовані до вивчення не лише світового господарства в цілому, але й до вивчення сучасного стану народнього господарства окремих держав, націй і районів. Необхідність цього випливає, з одного боку, в зв'язку з тим величезним фактичним матеріялом, яким оперує наша дисципліна, з другого боку, з тими цілями практичного характеру, які вона собі ставить. Оперуючи несчисленою скількістю фактів господарського життя всіх країн земної кулі, економічна географія, оскільки вона змагається виявити закономірності і залежности, які існують в господарському житті, мусить обмежуватись вибором лише певних фактів, мусить подавати огляд господарського життя окремих країн у конспективній формі. Цей конспективний огляд, очевидно, не може задовольнити тих практичних вимог, які ставлять народньо-господарські діячі якоїсь окремої країни, що потребують знати господарські відносини в своїй країні найповніше й найдокладніше. Через те в межах економічної географії можна виділити дві частини: I/ загальну - яка займається вивченням світового господарства, як цілого; 2/ спеціяльну - реґіональну економічну географію, яка займається вивченням стану народнього господарства окремих держав, націй і районів.

На завданнях р е ґ і о н а л ь н о ї економічної географії ми спинимося дещо докладніше. Слід виявити, з одного боку, як ті завдання економічної географії, що їх визначено вище, можна пристосувати до цілей реґіонального досліду і, з другого боку, спинитись над питанням, який об'єкт, яку господарську одиницю слід брати при дослідах реґіонального характеру. Відповідь на перше питання не викликає великих труднощів; в реґіональній економічній географії, так само, як і в загальній, завдання полягає в констатуванні конкретних фактів господарського життя в їх географічному поширенні та їх описі; так само реґіональна географія має своєю ціллю систематизацію цих фактів; систематизація має полягати в виявленні тих залежностей і тих зв'язків, які існують в межах обраної для дослідів господарської одиниці, в будуванні її, як певного цілого і в з'ясуванні відносин цього цілого до світовим господарством; так само в межах обраної для студіювання господарської одиниці реґіональна економічна географія має встановлювати тіснішні господарські єдности - економічні райони - і виявляти їхні взаємовідносини. На друге питання, питання про те, яку господарську одиницю належить брати, як об'єкт при студіях реґіонального характеру, можна дати лише загальну відповідь. Студії реґіонального характеру є доцільними і методологічно оправданими тоді, коли, як об'єкт їх, береться така господарська одиниця, якої господарське життя і господарські відносини виявляють певну єдність; тільки в цьому випадку студії дадуть можливість не тільки нагромадити сирий матеріял, але й систематизувати його,, встановити певні залежности й зв'язки. Такою єдністю може бути держава, або територія, на якій в силу певних господарських природно-історичних умов господарське життя має своєрідні риси /Степ на Україні, Рурський район в Німеччині/. Маємо в літературі ряд доказів з обсягу реґіональної економічної географії, які, як об'єкт вивчення,

беруть певну національну територію, або також займаються вивченням економіки нації, що позбавлена території - живівства. Наш курс має своїм завданням висвітлити лише ті питання, що входить до з а г а л ь н о ї ч а с т и н и нашої дисципліни; натомість, курс економічної географії України, який міститься в наших планах навчання, належить до регіональної економічної географії.

Переходимо до вияснення тої м е т о д и, якою мусить користуватись економічна географія для осягнення тих завдань, що вона їх собі ставить. Оскільки в економічній географії поєднані елементи ідіографічні й номографічні, мають в ній право громадянства, як метода індукції, так і метода дедукції. Звичайно, в основу економічної географії кладеться індуктивно-статистична метода; для пристосування цієї методи господарська статистика різних країн дає вистарчаючу кількість матеріялів. Але треба мати на увазі, що статистика не охоплює цілу низку елементів, які є складовими частинами економічної географії. В статистичній формі здебільшого не можуть бути висловлені ті природно-історичні фактори, які є одним із складових чинників структури світового і національного господарства; окремі факти господарського життя є тісно зв'язані з національно-побутовим укладом, який існує в даній країні і з тими політичними умовами, які в ній панують. Таким чином, при цілому значінні індуктивно-статистичної методи в економічній географії, обмежитися лише її пристосуванням було б неможливим. Коли економічна географія переходить до систематизації господарських з'явищ, зокрема до конструювання економічних районів, в цих випадках є неминучим користування також методом дедукції.

Плян курсу. Вияснивши предмет і методу нашої дисципліни, перейдемо до вияснення того плану, стосуючись до якого ми хочемо подати матеріял, що входить в економічну географію в нашому курсі.

Ми вище зазначили, що систематизація господарських з'явищ в їх географічному поширенні економічна географія переводить, кладучи в основу два поняття - світове господарство і економічний район. При тому значінні, яке мають ці поняття в нашій дисципліні є необхідним перше, ніж перейти до ознайомлення з конкретним матеріялом розкрити зміст цих двох основних понять. Тим то ми розпочнемо виклад з ознайомлення з поняттями світового господарства й економічного району.

Переходячи далі до викладу конкретного матеріялу, ми вважаємо найбільш доцільним розпочати його загальним образом розподілу господарської діяльности на земній кулі; цей нарис має вступний характер і конкретизацію цього загального образу й аналізу тих причин, які привели до існуючого розподілу господарської діяльности, подають дальші розділи курсу.

Ми зазначили, що господарська діяльність і господарський уклад є результат взаємодіяння двох груп факторів - природно-історичного оточення і людської праці. Через те є необхідним раніш, ніж перейти до розгляду конкретних фактів, які характеризують сучасний стан господарського життя, подати загальну характеристику тих природно-історичних факторів, які впливають на господарчу діяльність. В цьому викладі ми окремо виділимо і окремо спинимось на проблемі світових джерел енергії і їх розміщенні з огляду на спеціяльну важливість цього фактору для укладу господарських відносин.

Активним творчим чинником в твореннї певного укладу господарського життя є людина і її праця; для вияснення укладу господарських відносин має велике значіння запас робочих сил, яким розпоряджає дана країна. З огляду на те, перш ніж перейти до розгляду розміщення окремих галузів господарчої діяльности, необхідно спинитись на розміщенні людности на земній кулі й на тих причинах, з якими зв'язаний зріст її. Питання про населення ми присвятимо спеціяльний розділ.

Дальші нариси нашого курсу будуть присвячені розгляду окремих галузів світового господарства і їх розміщенню в такій послідовності: транспорт і комунікація, сільське господарство і сільсько-господарська промисловість, добувавча промисловість, оброблявча промисловість. Аналізуючи окремі галузі

світового господарства, будемо спинятись не тільки на умовах і стані виробництва окремих продуктів, але й на виході цих продуктів на світовий ринок, оскільки в цьому факті найбільш рел'єфно має виявлятись зв'язок даної галузі господарства зо світовим господарством. Курс має закінчитись нарисом про світову торгівлю в цілому.

Ми зазначили, що при викладі економічної географії є неминучим брати на увагу позиції рідного краю в світовому господарстві. Через те в нашому викладі ми з більшою докладністю будемо спинятись на тих фактах, які з огляду на українські господарські інтереси вимагають більш повного і докладного освітлення.

Література. При величезній кількості того матеріялу, який має охопити економічна географія, наш виклад в силу необхідности буде мати конспективний характер. Через те для тих, що хотіли б поглибити свої знання в цій дисципліні, належить звернутись до відповідної літератури. Відзначимо кілька курсів, які б могли бути корисними. У к р а ї н с ь к о ю м о в о ю: Проф. В. Тимошенко. Вступ до вчення про світовий ринок і світове господарство. Обидві ці праці видано видавничим товариством при У.Г.А. в 1922 і 1923 р.р.; р о с і й с ь к о ю м о в о ю: Проф. В. Д е н. Курс экономической географии. Государственное издательство. Ленинград 1924; н і м е ц ь к о ю м о в о ю: Andrée Karl. Geographie des Welthandels, Vollständig neü bearbeitet von dr. Franz Heiderich und d-r Robert Sieger. Frankfurt a/M. Verlag von Heiderich Keller I Band /1910/, II Band// 1912/, III Band /1913/, IV Band /1921/ - найбільш повний курс економічної географії в четирьох великих томах, який проте дає лише довоєнні дані; Friedrich. Einführung in die Wirtscheffsgeographie ; опріч того курси Eckert'a, Dove і Hassert'a ; ф р а н ц у з ь к о ю м о в о ю дві роботи, які мають географічний підхід до проблеми економічної географії: P. Clerget. L'exploitation rationnelle du globe і J. Brunnes. La géographie humaine; ч е с ь к о ю м о в о ю: V. Dvorsky. Hospodarsky přehled světa.

Курси економічної географії не можуть дати всієї повноти цифрових даних; опріч того, дані, які подаються в них, неминуче є застарілі. Для того, щоб одержати нові дані, доводиться звертатись до статистичних збірників, які видаються в окремих країнах періодично і подають відомості по даній країні в повнов докладністю і загальніші дані по інших країнах. З таких статистичних збірників, які виходять в окремих державах, згадаємо такі: в Англії - Statistical Astract for United Kingdom; в Франції - Annuaire statistique; в Німеччині - Statistisches Jahrbuch für das deutsche Reich. Відомості по всіх країнах подають англійські збірники, що виходять щорічно: Statesmans Jearbook. Багатий статистичний матеріял можна знайти в статистичних збірниках: Die Welt in Zahlen von W.Woytinsky в семі томах. Том перший подає дані про населення і національне багатство, том другий про працю, том третій - про сільське господарство, том четвертий - про промисловість, том п'ятий - про торгівлю і транспорт, том шостий - про державу, том сьомий - дані політичної і моральної статистики. Для сільсько-господарської статистики дають найповніші відомості щорічники Міжнароднього Сільсько-Господарського Інституту в Римі: Annuaire Internationale de Statistique agricole.

Слід згадати опріч того, що певну, правда, обмежену кількість даних по світовій статистиці можна знайти в деяких випусках статистичного щорічника "Україна", що його випускало Статистичне Управління УССР в Харкові.

Запитання до І-ої лекції.

1. Яке місце займає економічна географія в загальній системі наук ?
2. Які завдання ставить собі економічна географія ?
3. Які завдання має реґіональна економічна географія ?
4. Яких методів користується економічна географія ?

Л.2 Лекція друга. Курс 10.

Світове господарство. В основі світового господарства лежить тісний, щодалі зростаючий зв'язок між окремими країнами, в наслідок якого вони стають складовими частинами єдиного господарського організму. В межах цілого світу відбувається обмін людей, продуктів і фінансових капіталів; в результаті обміну утворюється міжнародній розподіл праці, який веде до того, що окремі країни спеціялізуються на виробництві тих продуктів, які знаходять найбільш вигідний збут на світовому ринку.

Світове господарство ще не охопило всіх країн земної кулі; окремі країни втягнені в світовий оборот не в однаковій мірі. Розвиток сучасної техніки й господарських відносин веде до того, що в світовий оборот втягається все нові галузі народнього господарства, які перед тим обмежувались виробництвом на місцевий ринок. З другого боку, окремі держави своєю економічною політикою часом намагаються з різних причин загальмувати цей процес втягнення окремих національних господарств у світове; виходячи з моментів національної оборони, з моментів заховання тих чи інших вже існуючих галузів господарства в даній країні, намагаються збудувати бар'єри між господарством даної країни і господарством світовим; особливо багато вживають таких заходів тепер підчас світової господарської кризи.

В зв'язку з усім цим світове господарство не можна трактувати, як щось уже закінчене й завершене; його можна зрозуміти лише тоді, коли підходити до нього, як до певного процесу, що перебуває в стані розвитку. Світове господарство належить вивчати, як з'явище не статичного, а динамичного порядку.

Світове господарство в людській історії є з'явище нове. Воно поволі утворювалось і розвивалось на протязі XIX і XX століть. Величезну ролю в розвитку світового господарства відограв паровий транспорт. Динамина розвитку світового господарства полягає не тільки в кількісному зрості оборотів між окремими національними господарствами, але також і в змінах у структурі окремих національних господарств, які виникають в наслідок зросту інтенсивности зв'язків зо світовим ринком, Наростання оборотів і зв'язків між окремими національними господарствами привело до того, що з кінця XIX стол. в окремих національних господарствах ми можемо констатувати зміни структурного характеру.

Наростання світового обміну відбувалося в такій послідовності: 1/ обмін людей; 2/ обмін продуктів і товарів; 3/ обмін капіталів.

Обмін людей - еміґрація з европейських держав до заморських країн - був тою основою, яка викликала втягнення в світове господарство новозаселених країн, що лежать поза межами европейського континенту; европейські еміґранти скрізь були тим елементом, що переводив перебудову місцевого господарства відповідно до вимог світового ринку. Про розміри еміґраційного руху дають уявлення такі цифри: в періоді 1816-1850 р.р. пересічна річна кількість еміґрантів з Европи виносила 140.000 душ; на початок вісімдесятих років XIX ст. річне число еміґрантів з Европи дійшло до 700.000 душ, а перед великою війною до 2.000.000 душ річно. В роках 1901-1922 до Сполучених Штатів Півн.Америки з Европи переселилось 15.447 тис., до Бразилії - 1.579 тис., до Канади - 3.658 тис., до Австралії - 599 тис., до Нової Зеляндії - 147,2 тис. Після війни заокеанські держави, в першу чергу Сполучені Штати Півн.Америки стали на шлях обмеження европейської еміґрації. Треба мати на увазі, що вищенаведені цифри не охоплюють всієї світової еміґрації, вони не подають даних про той великий еміґранський рух, який існує серед жовтої раси на азійському континенті; так само вони не охоплюють тої великої еміґрації, яка мала місце в межах кол. Росії - переселення селян, передовсім з України, до Сибіру Туркестану і Далекого Сходу. Не вчислено

в цих даних так само сезонової еміґрації. На протязі XIX і XX ст.ст. багато мільйонів людей залишило свої рідні землі, сприявчи тим самим встановленню тісніших господарських відносин у межах цілого світу. В даний момент поза межами масової европейської еміґрації перебуває до певної міри лише африканський континент.

В результаті европейської кольонізації заокеанських країн, в результаті поліпшення суходільного й водного транспорту щодалі збільшується обмін товарами між окремими країнами і континентами.

Зріст. оборотів світової торговлі в другій половині XIX ст. характеризується такими даними:

Обороти світової торговлі / сума вивозу й привозу/

Р о к и	в міл. нім. мар.	Р о к и	в міл. нім. мар.
I847-I868	44.2I0	I885	6I.690
I872-I873	57.770	I890	70.620
I877	56.570	I895	7I.550
I880	63.820	I900	90.300

В зв'язку з загальним зниженням цін товарів в другій половині XIX ст. /до I895 року/ товарова маса в світовій торговлі зростала ще скоріше, ніж це спостерігаємо в цій таблиці, де приведені дані не в товарових масах, а в їх грошовій вартості. Для XX ст. ми подамо дані про зріст міжнародньої торговлі, де ціни товарів висловлені в нім. марках I9I3 року; це є необхідним у зв'язку з тов змінов купівельної сили грошей, яка мала місце після війни.

Обороти світової торговлі.

Р о к и	в міл.нім.мар.I9I3 р.	Р о к и	в міл. нім. мар.I9I3 р.
I90I	II4.403	I920	I22.000
I904	I42.I89	I923 x/	I36.000
I9II	I58.779	I924 x/	I55.694
I9I3	I69.229	I925 x/	I66.320

Ми бачимо отже все наростаючий зріст міжнароднього обміну; не зважаючи на ті важкі удари, які було завдано світовому господарству війнов I9I4-I8 р.р., світова торговля вже в I924 і I925 роках досягла своїх довоєнних розмірів. Правда, сучасна криза в I93I і I932 роках викликала значне зменшення оборотів світової торговлі.

Участь окремих континентів у світовій торговлі видно з такої таблиці:

Континенти	I 9 I 3 р і к		I 9 2 5 р і к x/	
	в міл.нім.мар.I9I3 р.	%	в міл.нім.мар.I9I3 р.	%
Европа	I08.603	64,2	83.I60	50,0
Америка	33.624	I9,9	44,24I	26,6
Азія	I7.II8	I0,I	26.6II	I6,0
Африка	5.850	3,4	6.8I9	4,I
Австралія	4.035	2,4	5.489	3,3
Р а з о м	I69 .230	I00,0	I66. 320	I00,0

Значіння міжнародньої торговлі в сучасному госпоадрському житті яскраво виявляється з даних слідуючої таблиці, яка дає вартість закордонного вивозу й ввозу в I925 році на одну душу населення окремих країн:

x/ без Голяндії.

Країни	в німецьких марках. ввіз	вивіз	загальний оборот.
Нова Зеляндія	754,7	792,0	I550,7
Австралія	539,2	532,8	I072,0
Канада	422,0	604,9	I026,9
Велика Британія	525,9	348,0	873,9
Франція	238,9	225,0	463,9
Німеччина	I97,5	I39,8	338,3
Спол.Шт.Півн.Ам.	I54,2	I77,8	332,0
Чехословаччина	I56,8	I67,3	324,I
Італія	II0,3	77,I	I87,4
Японія	72,4	64,6	I37,0
Бразилія	55,:	66,5	I22,3
Польща	44,6	35,2	79,8
Румунія	36,I	34,6	70,7
С С С Р	II,0	8,8	I9,8
Китай	7,5	8,3	I5,8

Ряд наведених цифер указує на все дальше наростання й збільшення міжнародніх зв'язків. Наростання цих зв'язків не спинила та руїна, яку було заподіяно світовому господарству світовою війною й майже повним виключенням із світового обороту СССР після заведення там большевицького режіму. Ці події мали лише той результат, що те зниження участи в світових оборотах Европи, яке мало місця після війни, було заступлено більш активною участю в світових оборотах інших континентів, в першу чергу Америкою й Азією.

Але світовий оборот не обмежується обміном товарів; у величезних розмірах відбувається обмін капіталами між окремими країнами і континентами. Багатші на капітали країни вкладають їх в виробництво країн, які таких капіталів не мають і тим ще збільшують зв'язанність окремих національних господарств. Ілюстрацією цієї міжнародньої мандрівки капіталів, яка відбувається поруч і разом з міжнародньою мандрівкою товарів, можуть служити дані слідуючої таблиці:

		Рух капіталів в міл. долярів. на чужину.	з чужини.
Німеччина	I924	-	I7II,2
	I925	-	537,9
Велика Британія	I924	592,0	-
	I925	425,0	-
Франція	I924	55,4	0,9
	I925	56,7	79,0
Італія	I923	42,8	I8,9
	I924	43,I	26,I
Голяндія	I923	I39,0	68,8
Японія	I923	I35,0	239,5
	I924	I76,7	277,7
Спол.Шт.Півн.Ам.	I924	909,0	387,0
	I925	I0I0,0	578,0
Австралія	I923-24	-	I36,7
	I924-25	I0,7	-
Нова Зеляндія	I923	25,6	55,4
	I924	3,I	45,8

В результаті витворення міжнароднього товарового ринку і міжнароднього ринку капіталів, витворився вже в кінці XIX ст. такий стан, коли окремі галузі народнього господарства певних країн почали поширювати свої виробництва, орієнтуючись на потреби не так внутрішнього ринку, як на вимоги

світової торговлі. Збільшення й зріст міжнародніх господарських зв'язків привели до структурних змін у господарському укладі окремих країн. Ця залежність окремих галузів національного господарства певних країн од світового ринку ми на протязі нашого курсу будемо зазначати багато разів. Через те тут ми зможемо обмежитись лише наведенням кількох прикладів. Тропічні й підтропічні країни являються країнами спеціяльних культур, які свої вироби постачають цілому світу. Так, Бразилія є світовим постачальником кави, там концентрується коло 85-90% світової продукції кави, яка майже вся вивозиться на світовий ринок. Полудневі Держави Півн.Америки концентрують біля половини всієї світової продукції бавовняника. Малайський архіпелаг і голянська Індія об'єднують у собі біля половини світової продукції каучука. Сільське господарство цілої низки країн збудовано не на обслуговуванні місцевого ринку, а на задоволенні потреб світового ринку. Хліборобство Спол. Північно-Американських Штатів, сіючи пшеницю, орієнтується на потреби европейського ринку; вовна австралійських овець знаходить головний свій ринок збуту в Англії; тільки в наслідок цього зв'язку з світовим ринком могло мати місце таке а'явище, що в 1911 році в Австралії на 1000 душ населення продано 20.876 овець; коли нормальні зв'язки зо світовим ринком під час світової війни порушились в 1920 році, це число спало до 13.897 штук. Той самий образ ми маємо в розподілі промисловости. Добування пальних матеріялів, які в сучасному господарському житті відограють першорядну роль - кам'яного вугля й нафти - в зв'язку з нерівномірним розподілом їхніх запасів і нерівномірність потреби в них в наслідок неоднакового розвитку господарського життя, в різних країнах переводиться, рахуючись не лише з місцевим попитом, але й потребами світового ринку; в вивозі Великої Британії кам'яний вугіль по вазі займає коло 80% цілого англійського експорту; в 1913 році в світовій торговлі оберталось понад 170 міл. тон кам'яного вугля; в 1924 і 1925 р.р. це число не перевищувало 130 міл.тон. Так само нерівномірно розподілено здобування і споживання нафти. Одним з найбільших у світі доставників нафти є Мексіка; в 1925 році там було здобуто 114 міл. барил нафти; з тої кількости пішло на зовнішній ринок 96,5 міл.барил. Подібне ж ми можемо знайти в оброблявчій промисловості. Текстильна промисловість, напр., сконцентрована в переважаючій частині в небагатьох країнах Европи, а виробами її задовольняються потреби цілого світу, включаючи сюди потреби відда африканських і азійських ринків.

Цей міжнародній поділ праці, проте, не уявляє чогось сталого й закінченого; він не може бути таким, коли саме світове господарство є не що інше, як процес, перебуваючий в стадії постійних змін.

В сучасний момент світове господарство переживає глибоку загальну кризу; в результаті її світові господарські зв'язки до певної міри ослабли. Але вже самий той факт, що всі спроби полагодження і ослаблення кризи в межах відокремлення національних господарств не дають позитивних наслідків, вказує на те, що сучасна криза не означає наступлення якоїсь нової стадії розвитку, яка б характеризувалась зменшенням та ослабленням міжнародніх господарських зв'язків. Теперішнє звуження їх носить лише тимчасовий характер і воно мине, як тільки світове господарство вийде з сучасного хворобливого стану.

Та залежність, яка існує між господарським станом окремих країн, на грунті світових зносин і зв'язків, які щодалі то все більше поширюються й збільшуються, викликає необхідність студіювати окремі факти і з'явища господарського життя національних господарств в аспекті того великого господарського цілого, яким є світове господарство.

Економічні райони.

Коли ми ставимо певне господарське з'явище чи пену групу господарських з'явищ в зв'язок з цілим процесом господарського розвитку, із світовим господарством, то це не значить, що ми вже виконали всі ті завдання, які стоять перед нами в справі визначення даного з'явища чи групи з'явищ.

Зв'язок з цілим світовим господарством для окремих господарських з'явищ чи для їх групи є той зв'язок, який існує в останньому рахунку, зв'язок далекий і здебільшого посередній. Для більш детального й повного визначення господарських з'явищ є необхідним встановлення більш тісних і близьких зв'язків і залежностей цих з'явищ чи їх групи з тим ближчим оточенням, серед якого вони мають місце. В цей спосіб підходимо ми до постановки проблеми економічного р а й о н у.

Під економічним районом слід розуміти певну відмежовану територію, на якій господарське життя в цілому чи певна група господарських з'явищ зв'язана певною закономірністю. Коли ми встановлюємо зв'язок для цілого господарського життя даної території, ми конструюємо загально-господарський або інтегральний район, коли встановлюємо цю залежність лише для певної групи господарських з'явищ, ми будуємо спеціяльний район. Припустимо що в певній країні ми можемо виділити два райони; в одному районі професійний поділ людности є такий, що в ньому 60% і вище всієї самодіяльної людности зайнято в промисловості; поруч з цим на промислові вироби в річній продукції припадає переважаюча більшість; в другому районі, навпаки, 60% і вище всієї самодіяльної людности зайнято хліборобством й на продукти хліборобства припадає перевага в річній продукції району. В цьому випадку ми будемо мати до діла з конструюванням двох загально-господарських районів: одного хліборобського, а другого промислового. Навпаки, коли ми намічаємо район поширення культури пшениці, район розвитку цукроварної промисловости тощо, ми будуємо спеціяльні райони.

Слід відріжняти природно-історичні і економічні райони. Економічні райони конструюються на основі ознак економічного характеру; натомість, завдання будови природно-історичних районів полягає в виділенні території об'єднаних скількість певних природно-історичних ознак. Прикладом природно-історичних районів може бути виділення в певній країні ґрунтових районів, районів в залежності від висоти температури, в залежності від кількости атмосферних опадів, в залежності від висоти над рівнем моря. Деякі російські дослідники, як, напр., Д.Ріхтер і А.Скворцов, обстоювали будування мішаних районів на основі комбінації ознак економічного й природно-історичного порядку.

Належить так само відріжняти економічні райони - ґенетичні і статичні. Районами ґенетичними називаємо ті, при будові яких беруться в основу ознаки, що мають на увазі схарактеризувати не лише сучасний стан господарства в районі, але також виявнити характер і напрям господарської еволюції в межах даного району. Спроба будови ґенетичних районів зв'язана з іменем проф. А. Ч е л і н ц е в а. Він, обґрунтовуючи свої погляди, вказує що, аналізуючи дане господарство або господарство даної місцевости, ми знаходимо стан його, "який можна зрозуміти з його минулого розвитку і який може бути схарактеризований ознаками, що склались у процесі цього його розвитку або ґенези". Через те при будові районів цей дослідник бере ознаки, які вказують на ступінь інтенсифікації господарства. Натомість, економічні райони статичного порядку приймають існуючий стан господарства як даний і змагаються знайти ті зв'язки і залежності, які визначають дану структуру району, не в'яжучи цього з питанням про напрям його розвитку.

Конструювання економічних районів може переводитись для виконання двох завдань. Воно може мати на увазі теоретично пізнавальні цілі - з'ясувати зв'язки і залежності в господарському житті даної країни. Районування, з другого боку, може переводитись для цілей практично-господарського характеру. При конструюванні економічних районів в цих цілях, як один з рішаючих чинників, висовується та практична господарська ціль, здійснення якої мається на увазі і вона є одним з тих моментів, які визначають конструкцію району. Прикладом практично-господарського районування може бути намічення кооперативних районів при намічанні пляну розвитку кооперації. Економічне районування, яке тепер переводиться в СССР, здебільшого, має такий практично-господарський характер.

Основне питання, на яке мусіла б давати відповідь теорія економічного району, є питання про те, як практично переводити районування, які ознаки і в якій комбінації брати для того, щоб відмежувати такі території, що в них господарські з'явища будуть поєднані певними зв'язками і залежностями. Але ця частина в теорії економічного району якраз розроблена найбільш слабо. Вже з того, що подано нами вище, з переліку тих різних категорій і груп районів, на які вважається бажаним поділяти територію, видно, що тут ще не знайдено, навіть щодо основних моментів, потрібної узгідненности.

Економічні райони можна будувати по одній ознаці чи по цілій групі ознак. Будування економічних районів по одній ознаці не творить більших труднощів. Коли ми хочемо констатувати географічне поширення якоїбудь одної ознаки, ми користуємось статистичними даними, які для неї існують, і будуємо райони за інтенсивністю її поширення. Цим шляхом встановлюємо, скажім, райони поширення культури пшениці , соняшника або цукрових буряків, райони поширення коней або рогатої худоби, райони цукроварської або іншої промисловости і т.д. Який критерій для виміру ступеня інтенсивности даної ознаки ми беремо, залежить як од самої ознаки, так і від тих статистичних даних, які ми маємо. Наприклад, будувати райони поширення культури цукрового буряку можна, беручи в основу процент посівної площі, зайнятої буряками, розміри середнього річного збору буряків і т.д. Коли ж ми переходимо від будування районів за однією ознакою до будови їх за цілою групою ознак, тим паче, коли хочемо конструювати райони загально-господарські, справа набирає значно більшої складности. Питомий тягар кожної окремої ознаки і їх взаємні комбінації в різних місцевостях можуть мати найбільш різноманітний характер. Завдання полягає, щоб з різних можливих ознак вибрати найбільш характерніші, які знаходяться між собою в певному зв'язку; з другого боку, вибір мусить бути переведений так, щоб районування привело до виділення на даній території певного невеликого числа районів, бо інакше конструкція, яку збудуємо, буде надто складною і її буде важко охопити й засвоїти. Труднощі будування економічних районів загально-господарських, при теперішньому стані розвитку теорії й техніки районування, остільки великі, що деякі дослідники цілком відмовляються від конструювання районів інтегрального характеру і вважають, що слід обмежитись лише конструюванням спеціяльних районів. Оскільки будування більш складних районів тепер переводиться, то це робиться шляхом досвіду на основі старанного вивчення господарського життя даної території, з одного боку, і на ґрунті використання тих загальних закономірностей, які дає загальна теорія політичної економії, з другого боку. Дослідник, вивчаючи стан господарського життя даної території, робить припущення, що в поширенні певної групи ознак існує певний постійний зв'язок; в другому випадку висновок про наявність такого зв'язку дається загальними положеннями політичної економії. Коли на основі таких ознак вдається збудувати на мапі райони, поставлене завдання можна вважати розв'язаним. Ясно, що при цих умовах будування районів більш складного характеру є дуже складною річчю.

Оскільки економічні райони сконструйовані, тим самим встановлена наявність певних зв'язків і закономірностей в межах самого району. Дальше завдання мусить полягати в виясненні характеру тих господарських зв'язків і відносин, які в межах даної території складаються між окремими районами. Оскільки ціла ця робота пророблена, завдання вивчення простірного поширення господарських з'язків на даній території й їх систематизації може вважатися викінченою. Але в зв'язку з тим, що сказано вище, про невисокий розвиток теорії районування, про переведення його досвідним, експерйментальним шляхом випливає, що осягнення тих завдань, які ставить собі економічна географія, в їх повному об'ємі, це - лише справа майбутнього. В багатьох випадках наша дисципліна обмежується лише описом господарських фактів і з'явищ в їх простірному поширенні і переводить лише їх початкову систематизацію.

Л е к ц і я т р е т я.

СВІТОВИЙ РОЗПОДІЛ ГОСПОДАРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТИ

Господарча діяльність і природні умови. Природне оточення є тов необхіднов умовов, яка нерозривно зв'язана з переведенням господарчої діяльности; людина працює в тих умовах, які створені природов, і разом з тим природа є об'єктом людської праці; людина в процесі праці змагається ті багацтва й засоби, які дає природа, перетворити і пристосувати до своїх потреб. Звідси випливає неминуча залежність господарчої діяльности від географічного фактора і зв'язанность з ним. На першій стадії господарського розвитку ступінь залежности людини від природи і форми цієї залежности є різні. Поступ господарства полягає в тому, щоб осягнути найбільшого визволення людини від залежности від умов природи. Оскільки в процесі розвитку людина переходить од примітивного господарства до вищих господарських форм, безпосередня залежність од природи зменшується й слабне. В сучасних господарських умовах відсутність можливости культивувати певні рослини в даній місцевості вже не означає того, що люди, які мешкають там, позбавлені можливости споживати плоди тих рослин; так само, як відсутність будівельних матеріялів чи палива не веде до того, що люди, які перебувають в такій місцевості, не мають можливости побудувати для себе помешкань і огрівати їх. В сучасних умовах господарського розвитку ступінь звільнення людей од залежности від місцевих природних умов є вже дуже значна. Але чи є вона ідентичнов зо звільненням господарської діяльности від залежности від природи взагалі ? Переборення одних природних факторів приводить часто до встановлення залежности від інших, хоч уже не місцевих, а значно віддалених. Розвиток транспорту привів до визволення від безпосередньої залежности від місцевих умов. Але чи само існування транспорту є цілком вільним від залежности від природних умов ? Напрями залізничих шляхів зв'язані з технічними умовами їх проведення, а ці останні в кожній місцевості зв'язані з природними умовами; з цими самими умовами зв'язано встановлення напряму морських шляхів. З другого боку, розвиток транспорту поставив господарство в залежність від природних умов дуже віддалених країн. Коли завдяки розвитку комунікації людність Европи по деяких країнах зросла значно більше, ніж на це дозволяють місцеві природні умови, що існують там для продукції засобів споживання, то рівночасно з тим людність таких перелюднених країн поставлена в залежність од тих природних умов, в яких розвивається хліборобство заокеанських країн. В зв'язку з усім цим сказати щось ніж те, що господарський розвиток веде до зменшення залежности від місцевих природних умов, ми не можемо.

Очевидно, що на кожному ступені господарського розвитку ступінь залежности від місцевих природних умов є інший. Оскільки він міняється, міняються ті простори земельної площі, які можуть бути об'єктом людської експлуатації і місцем людського розселення. З прогресом техніки, зо змінов господарських форм ті земельні простори, які стають тереном господарчої діяльности, поширяться. При сьому треба розрізняти між зростом технічних і народньо-господарських можливостей поширення обшарів господарської експлуатації. Технічні можливості є значно ширші, ніж народньо-господарські. Коли маємо на увазі технічні можливості, нам ходить про можливість розв'язання певного господарського завдання незалежно від того, скільки зусиль і засобів треба витратити на таке розв'язання. Народньо-господарські можливості означають розв'язання певного господарського завдання при затраті на це тої кількости зусиль і засобів, яка при даних господарських умовах є доцільнов. Існує, напр., цілий ряд проектів штучного обводнення Сахари, які доводять, що з технічного погляду це завдання є цілком до розв'язання. Але є великим питанням, чи при сучасних господарських умовах існують народ-

ньо-господарські можливості для розв'язання цієї справи, чи було б доцільно тепер переводити ту кольосальну затрату людської праці й засобів, яка для того вимагається. Оскільки міняються з протягом часу і технічні й господарські можливості збільшенням обшарів людської експлуатації, ті простори, що можуть бути її тереном, є перемінною величиною. Оскільки, з другого боку, зі змінов техніки, зо змінов соціяльних форм, підлягають змінам і самі способи експлуатації природи, розподіл господарчої діяльности на обшарах, що стали вже об'єктом господарчої діяльности, так само не є чимсь сталим. І одно й друге підлягає змінам, хоч часом дуже повільним. Через те, дані, які подаємо нижче про розподіл господарчої діяльности, що існує тепер, характеризують лише певний стан, малюють таке становище, яке в майбутньому може зазнати змін.

Сучасний розподіл господарчої діяльности. Він характеризується низкою даних про розподіл земної поверхні між суходолом і водою, а саме:

	Земна куля		Північна півкуля		Південна півкуля	
	площа в 1000 кв.км.	%	площа в 1000 кв.км.	%	площа в 1000 кв.км.	%
Суходіл	I46.500	29	98.750	39	47.750	I9
Вода	363.500	7I	I56.250	6I	207.250	8I

Об'єктом господарчої діяльности людини ще й до цього часу, в першу чергу, є суходіл; експлуатація океанських просторів переводиться в незначній мірі; морські простори використовуються лише як шляхи сполучення, для лову риби, тощо; ще менша можливість була широкого використання водяних просторів за попередніх стадій господарського розвитку. Як бачимо з наведених цифр, суходіл головний і основний об'єкт господарчої експлуатації, складає лише 29% земної поверхні, при чому для північної півкулі він виносить 39%, для південної - лише I9% земної поверхні. Проте не весь суходіл надається до господарчого використовання; ряд природно-історичних умов, над характеристиков яких ми спинимося нижче, веде до того, що лише частина суходолу є об'єктом господарчої діяльности. Відповідні цифри такі:

Частини світу	Рілля		Пасовиська, луки й степи		ліси й корчі		пустелі скелі льодовики	
	I000 кв.к.	%	I000 кв.к.	%	I000 кв.к.	%	I000 кв.к.	%
Европа	2.700	27	2.400	24	2.800	28	2.I00	2I
Азія	7.920	I8	I9.800	45	7.400	I7	8.800	20
Америка	5.280	I2	I7.600	40	I3.200	30	7.920	I8
Африка	3.600	I2	I0.500	35	7.500	25	8.400	28
Австралія	450	5	3.600	40	2.700	30	2.250	25
Антарктида.	-	-	-	-	-	-	9.500	I00
Разом	I9.950	I4	53.900	37	33.680	23	38.970	26

Дані цієї таблиці, розуміється, мають лише приблизне значіння. Для цілого ряду країн і навіть частин світу, які знаходяться на низькому ступені господарського розвитку, ми не маємо докладних відомостей. Проте ці дані показують, перш за все, що простори суходолу стали об'єктом господарчої експлуатації ще порівнявчи в дуже обмежених розмірах. Найбільш інтенсивним і повним використанням земної кулі є використання її як ріллі. Отже доводиться констатувати, що навіть в Европі, найбільш господарсько розвиненій частині світу, рілля складає трохи більше I/4 земельної площі, в той час як в Азії ріллі є менше I/5, в Америці і Африці трохи більше I/I0 і в Австралії лише I/20 всієї земельної площі. Пасовиська, луки і степи, як рівно ж

ліси й корчі являються об'єктом менш інтенсивної господарчої експлуатації, або навіть не експлуатуються зовсім. Щодо цього існує велика різниця між окремими частинами світу. В Європі, якщо мати на увазі її західну частину й пасовиська, і луки, і ліси постійно використовуються. Натомість, в значній частині Східної Європи, не кажучи про безкраї степи Азії й Полудневої Америки, пасовиська Австралії й Африки, ліси північної Азії й Канади, ліси екваторіяльної зони - всі ці розлогі простори людському використанню підлягають лише в обмежених розмірах і до того воно здебільшого не має систематичного характеру. Використання тої частини земельної площі, яка об'єднана в групі пустелі, скелі й льодовики, скрізь є мінімальне. З цієї групи використовуються господарські лише певна частина гірських країн в найбільш культурних країнах Західньої Европи в зв'язку з розвитком туристики, будов гірських кл матичних станцій, санаторій тощо.

Той розділ земельної площі, який подали вище, є наслідком двох груп причин. З одного боку, він є наслідком певного ступеня господарського розвитку тої чи іншої країни, того чи іншого континенту. З розвитком господарської культури, з підпорядкуванням людині сил природи зростає та площа землі, яку людина експлуатує: збільшується розмір ріллі, розчищуються ліси, осушуються болота й багна, заводиться штучне обводнення в сухих місцевостях. Але, з другого боку, існуючий розподіл земельної площі все таки лишається в певній залежності від природних обставин. Можливості спанування сил природи на кожному ступені господарського розвитку мають свої певні межі.

В економічній географії витворено два поняття: господарські площі землі і культурні площі землі. Під культурними площами розуміється частина земної поверхні в тих її межах, де можлива культура корисних для людей і тварин рослин. Натомість господарські площі належать до тих частин земної поверхні, де культура корисних рослин є неможливов або можливов в найобмежених розмірах. З ясним, що об'єктом господарчої експлуатації в першу чергу являються культурні площі землі; експлуатація господарських площ є можливов лише в обмежених розмірах і в окремих випадках тоді, коли там виникає можливість розвитку якогось промислу. Повстали людські оселі, наприклад, в певних місцевостях Сибіру й Аляски, що знаходяться на глибокій півночі, в зв'язку з розвитком там золотоносного промислу. Якщо дойде до розробки покладів кам'яного вугля на Шпіцбергені, попаде цей острів до господарських районів, хоч там культура хлібних рослин і неможлива. Головна маса людського населення концентрується в межах культурної площі землі. Через те важко встановити приближені межі культурної площі. Культура рослин зв'язана з певною теплотов підсоння; межа культури хлібів більш-менш відповідає ізотермі +15 C° в найтепліший місяць літа. Відповідаючу умовам культури хлібів степінь теплоти клімату мають всі три полудневі континенти - Австралія, Африка й Південна Америка. Натомість три північні континенти в своїй північній частині знаходяться поза межов культури хлібів. Північна межа культури хлібів проходить приблизно так: на півночі Західньої Европи межа культури хлібів на західньому березі Скандінавії підноситься до 70°, але звідти в напрямі на схід вона безперервно спускається й проходить через північний кінець Ботанічної затоки, через Біле море, спускається за межі північного кола, в районі Уралу спускається до 60°, в районі Сибіру проходить між 61° і 62°, після з 30° східньої довготи спускається до 50°, де й доходить до моря. В північній Америці ця межа від берега моря починається на 56°, спускаючись у горах Монтака до 50°, далі знову підноситься й в районі р.Макензі досягає 63°, потім спускається на південь, проходить на північ од Вінніпегового озера й покидає Америку біля річки св.Лаврентія на 50°. Правда, цю межу цілком сталов уважати неможна. Досвід сибірської кольонізації вказує, що в міру заселення нових районів, зі знищенням тайги північна межа культури хлібних рослин посувається на північ. Але приблизно межі поширення культурної площі цими кордонами, проте, встановлюється. З тих цифр, які наведено вище, ми бачимо, що й в районах культурної площі не всі частини земної поверхні надаються до експлуатації і фактично експлуатуються.

Експлуатація земної площі не скрізь переводиться однакову в зв'язку з різними ступенями господарського розвитку окремих країн і континентів і різними природно-історичними умовами. Спроби класифікації розподілу господарчої діяльности на земній кулі дуже численні й різноманітні. Ратцель дає таку класифікацію господарського укладу окремих країн і народів, виходячи з густавини населення:

	Мешканців: на I кв. міль	на I кв. км.
Мисливські й рибальські народи північних країн /ескімоси/.....	0,I - 0,3	0,00I7 - 0,0053
Мисливські народи степових країн /бушмени, патагонці, австралійці/.....	0,I - 0,5	0,00I7 - 0,0088
Мисливські народи з зародками хліборобства /індіяне, дайяки, папуаси, бідніші негрські племена, багива/.....	I0 - 40	0,2 - 0,7
Рибальські народи на морському і річному побережжі /північно-західні американські племена, мешканці малих полінезійських островів/.....	до I00	до I,77
Кочовничо-скотарські племена.....	40 - I00	0,70 - I,77
Хліборобство з початком промислу й торговлі /внутрішня Африка, малайський архіпелаг/.....	I00 - 300	I,77 - 5,5
Кочовництво з хліборобством /Кордофан, Сеннар/.....	200 - 300	I,77 - 5,5
Ісламські країни в Західній Азії й Судані.....	200 - 500	3,6 - 9,I
Рибальські народи, які займаються хліборобством /острови Тихого океану/...	до 500	до 9,I
Новозаселені країни з европейськими методами хліборобства або европейські країни з несприятливим підсонням	500	9,I
Виключно аграрні області Середньої Европи	2.000	36.
Виключно аграрні області Південної Европи	4.000	73.
Мішані аграрно-індустріяльні області.....	5.000 - 6.000	9I - I09
Виключно аграрні області Індії.	понад I0.000	I80
Області европейської великої індустрії	понад I5.000	270
Райони виноградництва й промислові райони	I7.000 - I8.000	300 - 3I8

Маючи на увазі лише одну сучасну Европу, Войтінський дає простішний поділ, а власне: а г р а р н і країни з густавиною населення до 70 душ на I кв.км: европейська частина совітського Союзу, Польща, Еспанія, Румунія, Югославія, Португалія, Швеція, Греція, Болгарія, Фінляндія, Норвегія, Литва, Латвія і Естонія; а г р а р н о - і н д у с т р і я л ь н і країни з густавиною населення від 70 до I50 душ на I кв.км.: Німеччина, Франція, Італія, Чехословаччина, Угорщина, Австрія, Швайцарія і Данія; і н д у с т р і я л ь н і країни з густавиною населення понад I50 душ на I кв.км.: Велика Британія, Бельгія і Голяндія. Щодо позаевропейських країн, то з них, коли користуватись цією класифікацією, Сполучені Штати Північної Америки і почасти Японія будуть належать до аграрно-індустріяльних держав; для всіх інших держав і країн переважаюче значіння має сільське господарство в тій чи іншій формі. Таким чином, коли брати світову м пу, то на ній і чисто індустріяльні і аграрно-індустріяльні країни уявлять лише незначні острівці серед моря аграрних країн.

Коли ми переглядаємо й першу й другу класифікацію, то звернемо увагу на той факт, що ступінь господарського розвитку зв'язана з тим чи іншим кліматичним положенням даної країни: можемо констатувати, що всі найбільш

розвинені господарські країни лежать в районі уміркованого підсоння, Через те існує ціла низка класифікацій розподілу господарчої діяльности, виходячи з поділу землі на кліматичні зони. Нижче подаємо одну з таких класифікацій. Її наводить у своєму курсі проф.В.Тимоненко, використовуючи, як основу, схеми класифікацій Ф р і д р і х а /Fridrich /.і Л о в е /Dove /.

На земній кулі можна виділити такі зони і райони. З о н а у м і р к о в а н о г о к л і м а т у. Вона обіймає більшу частину Европи і Північної Америки і значну частину Азії. Величезні простори умірковапої зони виключають цілий ряд країн з різнов висотов господарського розвитку й різнов густавинов населення. Проте має вона ряд спільних рис. Ця зона майже цілком покривається з районом культури головних продовольчих хлібів - жита,вівса, пшениці, ячменю, а в пі:денній частині також кукурудзи. В межах уміркованої зони так само лежить район культури другої важливої господарської рослини - цукрового буряку. Концентрується також у межах цієї зони майже ціла культура картоплі. Культури технічних рослин в цій зоні репрезентовані слабо; виняток складають культури льону, хмелю і конопді, які майже в цілому сконцентровані в межах уміркованої зони. Великі простори в межах уміркованої зони зайняті лісами, які, доправда, в країнах вищої господарської культури підлягли значному винищенню. З того, що подано було вище, видно, що умірковапа зона містить у своїх межах головні світові осередки промислу й торговлі.

Р а й о н с е р е д з е м н о - м о р с ь к о ї к у л ь т у р и. Природні й кліматичні умови дозволяють об'єднати в один район країни, що прилягають до побережжя Середземного моря в Південній Европі, північній Африці й передній Малій Азії. Відсутність літніх дощів у районі, а для значної частини його й засушливість підсоння, створює мало сприятливі умови для культури продовольчих рослин. Через те культури хлібних рослин в районі - передовсім пшениці й ячменю - в першу чергу мають своїм завданням задовольнити внутрішні потреби самого району й не є для нього характерними. Сухість клімату веде до того, що цей район є бідний лісами. Відсутність літніх дощів і вигорання через те в літні місяці трави на природних пасовиськах не сприяє розвитку скотарства; воно існує в більших розмірах в межах заселених частинах району - розводяться вівці й кози, ті тварини, що задовольняються найменш сприятливими умовами. Натомість теплота клімату створила тут сприятливі умови для розвитку садових фруктових культур, які часто базуються на штучному обводненні. Ці, власне, культури надають господарству району специфічні своєрідні риси. Тут поширені культури оливкового дерева, цитрини, померанчів, винограду; південні фрукти в цьому районі являються одним з важливіших предметів експорту.

О б л а с т і п і д з в о р о т н и к о в о ї з о н и - з в е л и к о в к і л ь к і с т в о п а д і в. В цій групі об'єднуються два райони дуже подібні щодо своїх природних умов і дуже різні щодо своєї господарської організації. Це - полуднево-східні держави Сполучених Штатів Північної Америки, Японія та Китай /Без Манджурії, Тібету й Монголії/. Обидва райони мають тепле підсоння й, перебуваючи під впливом мусонів, одержують велику кількість опадів. Кліматичні умови сприяють розвитку багатої рослинности, спеціяльно сприяють розвитку культури риму, бавовни, цукрової тростини, чаю. Проте різниця господарської організації кожного з цих районів веде до того, що кожний з цих районів в світовому господарстві грає відмінну роль.Густо заселений Китай своєю основною господарською культурою має рис, але, з огляду на велику внутрішню потребу, цей продукт не тільки не вивозиться з Китаю, але ще й привозиться. Густе заселення Китаю й Японії привело до того, що в сільському господарстві панує високо-інтенсивна система грядкової, огородньої культури. Використання всієї придатної землі під хліборобську культуру веде до відсутности пасовиськ, до майже повної відсутности худоби. В Китаї лише кількість свиней більш-менш наближається до европейських норм, а в Японії й їх майже немає. З азійської підзворотникової зони на світовий ринок поступає сировий шовк і чай. Інші, натомість, умови утворились на полудні Сполучених Штатів Північної Америки, країн нової к

SLOVANSKÁ KNIHOVNA V PRAZE

льонізації з порівнявчи незначков густавинов населення. Цей район став осередком культури бавовни і одним з найбільших доставників світового ринку; поширена тут так само культура кукурудзи, цукрової тростини, риху, причому всі ці культури мавть виразний торговельний характер. Південь Сполучених Штатів є так само районом розвиненого скотарства, передовсім свинарства.

Поза тими зонами, які ми розглянули в північній півкулі, в підзворотниковому і почасти в уміркованому районі литаються гірські й пустельні країни, які позбавлені значнішого господарського значіння /Гобі, Тібет/. Переходимо до зворотникової зони. Залишаємо поза межами нашого огляду пустелі цієї зони, які не мавть господарського значіння /Сахара, Аравія, пустелі Австралії/. Беручи під увагу розміщення на суходолах і особливості підсоння, зворотникову зону можна поділити на такі райони: 5.- зворотникові області з великов кількість опадів, що перебувають під впливом мусунів - передня й задня Індія в Азії, Вест-індські острова й області центральної Америки; 6 - рівникова зона, яка може бути поділена на а/ рівникову Азію - Малайський півострів і острови рівникової Азії; б/ рівникова низинна Африка - водозбір ріки Конго, долішня течія ріки Нігера, західне побережжя рівникової Африки; в/ рівникова низинна Полудневa Америка - водозбір річки Амазонки. Поза цими районами литавться вище положені райони зворотникової зони з меншов кількість опадів, а власне: 7 - високі райони зворотникової Полудневої Америки і 8 - висока зворотникова Африка. Всі ці області й райони, за винятком Індії й Вест-Індії, в господарському житті відограють підрядну ролю. Це дає нам право обмежитись лише побіжнов їх характеристиков. Індія і Вест-Індія є районом, де поширена культура риху, бавовни, цукрової тростини, чаю, тютюну, кави. В зв'язку з великов густавинов людности, в полудневій Азії більше значіння для світового експорту має Вест-Індія - вона є значним доставником цукрової тростини і тютюну. Рівникова зона порівнявчи з дуже недавніх часів увіходить у світовий господарський оборот. Европейська людність до кліматичних умов цієї зони пристосовується з великими трудношами, тубільне населення так само є рідке. Отже більш інтенсивна експлуатація природних багацтв зустрічається лише спорадично; велике значіння тут має збирання сировинних продуктів, які постачають рівникові ліси. З тих продуктів, які постачає рівникова зона, належить зазначити такі: сагo, тютюн, каучук, кава, тростиновий цукор, чай, банани, кокосовий горіх, кора хінного дерева, плоди олійної пальми, какао, різноманітні породи дерева тощо.

9. Позазворотникові й підзворотникові райони південної півкулі. До цієї групи належить майже ціла Австралія за виключенням її рівникової зони, південна Африка, Аргентина, Уругвай, Парагвай і почасти Чілі в Південній Америці. Що єднає всі ці місцевості, це те, що в усіх цих країнах велику ролю грає степ. В зв'язку з цим утворилися сприятливі умови для розвитку скотарства і, як доставники животнярських продуктів, всі ці країни відограють поважну ролю на світовому ринку. Поруч з тим розвивається тут хліборобство /культура пшениці/, існують можливості для розвитку культури південних фруктів. Можливості господарського розвитку цих країн, для якого є всі дані, стримуються їхньов дуже малов заселенністю.

Ми навели три класифікації розподілу господарчої діяльности й бачимо, що всі вони побудовані на різних основах. При бажанні можна було б подати ще цілий ряд інших класифікацій. Велике число існуючих класифікацій розподілу господарчої діяльности й різниця в тих основах, що з них вони виходять, не повинні вражати. Кожна з таких класифікацій має умовний характер. Вона змагається витворити певну схему, яка б зробила з'явища господарського життя земної кулі легкими до уявлення й перегляду. А ці з'явища є дуже різноманітні й численні; вони підлягають впливу найрізноманітніших факторів. Отже при цій різноманітності не є дивним, що вкласти їх в одну задовольняючу всіх схему є дуже тяжко, що кожна зо схем чи класифікацій має, віримо мусить мати, ті чи інші хиби. Коли порівняємо три наведених нами класифікації, ми побачимо, що в першій і третій - при порівнявчи детальному розмежуванні типів розподілу господарчої діяльности в тих країнах, які знаходяться на

низькому щаблі господарського розвитку, різниці в розподілі господарчої діяльности в окремих країнах Европи, що має в світовому господарстві першорядне значіння, узгляднені дуже мало. Натомість, друга класифікація беручи під увагу европейські різниці, минає ті різниці, які існують в господарському укладі інших частин світу. Подібні прогалини класифікацій є неминучі, коли доводиться мати діло з такими різноманітними з'явищами, як у даному разі. Очевидно ці неминучі прогалини класифікацій можуть бути поповнені при ознайомлені з окремими галузями світового господарства в дальшому викладі.

Запитання до 2-ої лекції:

I. Через що світове господарство треба трактувати, як процес ?
2. В якій послідовности відбувалось наростання світового обміну ?
3. В чому виявляються структурні зміни в господарському устрою окремих країн в наслідок світових господарських зносин ?
4. Які прикмети характеризують економічний район ?
5. Які цілі може мати економічне районування ?
6. Яким шляхом переводиться будова економічних районів ?

Запитання до 3-ої лекції:

I. Чим характеризується і як на протязі господарського розвитку змінюється вплив природних умов на господарчу діяльність ?
2. Які фактори впливають на розподіл на земній кулі господарчої діяльности ?
3. Які існують класифікації розподілу господарчої діяльности ?

\- - -

Лекція четверта.

ПРИРОДНЕ ОТОЧЕННЯ І ЙОГО ВПЛИВ НА ГОСПОДАРЧУ ДІЯЛЬНІСТЬ.

Природні фактори. В попередній лекції ми констатували зв'язаність господарчої діяльности з тим природнім оточенням, в якому вона відбувається. Перед нами тепер стоїть завдання ознайомитися, як конкретно впливають на господарчу діяльність окремі природні фактори, рівнодійна яких складає природне оточення. Розглянемо вплив таких природних факторів: I/ клімату, 2/ форми поверхні і складу ґрунтів, 3/ розподілу суходільних вод, 4/ моря.

I. К л і м а т и ч н і в п л и в и. Мабуть з усіх впливів, які мають на нас природні фактори, вплив підсоння є найбільший. Підсоння впливає на людину безпосередньо - від нього залежить людська енергія й активність, людська працездатність. Але так само величезним є посередній вплив підсоння на розвиток рослинного й тваринного світу, оскільки воно витворює ті природні умови, серед яких відбувається господарча діяльність. Підсоння визначається трьома основними складовими факторами: а/температурою, б/ вітрами, в/ вогкістю.

а/ температура. Основним джерелом тепла на землі є соняшна енергія. Теплота сонця на землі розподіляється нерівномірно в різних пунктах земної кулі в різну пору року. Існує різниця в температурі в зонах різного віддалення від рівника, що зв'язано з різним нахилом до земної поверхні падаючих промінів сонця. Існує різниця в температурі зими й літа, весни й осени, що зв'язана з рухом землі довкола сонця і з нахиленням земної вісі на 23,5º. Змінюється температура так само в залежності від висоти даного пункту земної поверхні над рівнем моря; розподіл суші й морей також впливає на темпе-

ратуру, ведучи до утворення континентального й морського підсоння.Континентальне підсоння характеризується різкими змінами щодо висоти температури в ту чи іншу пору року й так само на протязі доби; в той же час характеристичною прикметою морського підсоння є рівномірність і відсутність різких змін температури. Всі ці різні фактори, які впливають на висоту температури,діють у своїй сукупності в той спосіб, що в основному зональному розподілі температури, зв'язаному з різним віддаленням від рівника, заходять певні досить значні зміни в залежності від висоти даної місцевости, від положення її щодо океану тощо.

б/ Вітри. Рухи атмосфери викликають поважні зміни в характері підсоння. Зони високих температур є рівночасно зонами низького тиснення, яке викликає приплив повітря з умірковапих зон, де тиснення є вищим. Таким чином повстають постійні вітри /пасати/, яких напрямок у наслідок руху землі довкола вісі визначається з північного сходу, на північний захід на південь од рівника. Район поширення цих вітрів це - приблизно 20°- 40° широти. Розподіл суходолу й океанів викликає утворення періодичних вітрів - монсунів і брізів. Вліті, континентальні маси нагріваються швидче й більше, як маси води; вони стають зонами низького тиснення і викликають вітри в напрямі з моря на суходіл; взимі суходіл стає більш холодним, ніж океан; тоді повстають вітри в напрямі з суходолу до моря. Ці періодичні вітри - монсуни - вліті приносять вохкість і дощі, взимі бувають сухими. Ці вітри панують у підзворотниковій зоні північної кулі, де існують великі маси континентів; під їх впливом знаходиться Індія, задня Індія й Китай, а також полудневосхідне побережжя Північної Америки. Монсуни в північній півкулі в значній мірі усувають вплив пасатів; натомість, в південній півкулі, де не має більших континентальних мас,правильність пасатів заховується майже непорушно.

Система вітрів умірковапої зони утворюється під впливом таких атмосферних течій. Частина повітря, що посувається з рівникової зони, одержує напрям на бігуни й створює в середніх широтах між 40°й 60° перемінні вітри, які в наслідок руху землі здобувають напрям з заходу на схід. В зимні місяці в північній півкулі, з огляду на різницю температури між океаном і континентом, в районі Атлантійського й Великого океану в широті біля 60° утворюються райони низького тиснення повітря; в наслідок руху землі ці вітри здобувають на цілому західньому побережжі Европи й в значній частині західнього побережжя північної Америки південно-західній напрямок і приносять тепло; натомість на східньому побережжі північної Америки й північної Азії панують північні холодні вітри. В результаті цього східні береги континентів північної півкулі в умірковапій і північній зоні мають холодніший клімат, ніж західні.

в/ Вогкість. Вода рік і морей під впливом вітру й теплоти випаровується. В наслідок зниження температури водні пари атмосфери згущаються й витворюється дощ. Найбільше випарювання води буває в рівникові зоні, через те рівникова зона це район постійних дощів на протязі цілого року; сухий сезон там дуже короткий; він збільшується в зворотниковому районі, де період дощів в залежності від віддалення від рівника тягнеться від трьох до шости місяців. Дуже рідкі й неправильні опади мають місце в підзворотниковій зоні сухих степів і пустель /Сахара, Аравія, Персія, Туркестан, Центральний Китай, Центральні райони Сполучених Північно-Американських Штатів, Мексика/. Середземноморський район має сезон дощів взимі; в нашій умірковапій зоні опади розподіляються на протязі цілого року. В розподіл атмосферичних опадів вносять певні зміни вітри й форми рельєфу земної поверхні. В наслідок впливу вітрів західні частини континентів мають більше вогкости, ніж їх східні частини. Гірські ланцуги затримують вплив вітрів, натомість, низинні райони дають можливість дальшого його поширення; в результаті всіх цих причин витворюється фактична мапа розподілу атмосферичних опадів.

Припускають, що кількість атмосферичних опадів підлягає певній періодичності. Спостереження, зроблені в Европі й Сполучених Штатах, дають

підстави припускати, що періоди більшої й меншої кількости атмосферичних опадів чергуються приблизно через 35 років. Причину цієї періодичности бачать в різній кількості сонячної теплоти, яку земля одержує в різні періоди від сонця. Збільшення кількости теплоти, яку одержує земля, викликає збільшення випарювання води на земній кулі, особливо в рівниковій зоні. А кількість теплоти, що її одержує земля від сонця, зв'язана зі збільшенням чи зменшенням кількости сонячних плям, а для цього поруч з циклом в двадцять років існує ще довший цикл приблизно в тридцять пять років.

В результаті певного взаємодіяння теплоти, характеру й напряму вітрів та вогкости утворюється в окремих районах земної кулі різні типи підсоння. Як ми зазначили, максимум атмосферичних опадів мають рівникова й зворотникова зона. Але в ній можна виділити райони підсоння, які характеризуються максимальною кількістю атмосферичних опадів. В рівникових районах, які мають рельєф земної поверхні, що дає можливість для впливу пасатів, до звичайних зворотникових дощів прилучаються ще опади під впливом цих вітрів; маємо в цих районах найбільші дощові місцевості на земній кулі. До них належать водозбір Амазонки в Південній Америці, водозбір Конго в Африці й острови південної Азії. Райони, що знаходяться під впливом мусунів - найбільш характеристичні з них це південно-східня частина Китаю й полуднево-східні Штати Північної Америки - мають так званий мусуновий клімат. Взимі ці райони знаходяться під впливом сухих вітрів; отже на зиму припадає мінімум опадів; натомість, літні місяці, коли линуть теплі вогкі вітри, мають дуже багато дощів. Відмінний тип клімату становлять середземноморський турансьий і іранський типи клімату. Ці типи клімату, дуже зближені до себе, є характеристичними для величезного району, який охоплює південну Европу, північну Африку, Малу Азію, Персію й Туркестан. Для цих країн є характеристичною, порівнявчи обмежена, кількість опадів і зосередження їх за пізньої осени й взимі. В умірковані зоні північної півкулі ми зустрічаємось з трьома типами кліматів західно-европейським, сибірським і манджурським. Західньо-европейський клімат, який мають частини Европи положені ближче до океану й вузька побережна смуга на заході Північної Америки до гір, заховує певні властивості морського підсоння; незначна порівнявчи різниця між температурою літа й зими, досить значна вогкість, при чому опади розподілені на протязі цілого року - це характеристичні властивості західньо-европейського клімату. Чим далі ми посуваємось на схід в глибину европейського континенту, тим підсоння починає набувати все більш континентального й сухого характеру, який характеризує сибірський тип клімату. Для Осло й Якутська, різниця в відаленні яких від рівника є не дуже значною / 59°55 і 62°IO / середні січневі й липневі температури будуть такі /по Цельсію/:

	Січень	Липень
О с л о	-5,I	+I6,5
Я к у т с ь к	-42,8	+I8,8

Сибірський тип клімату є характеристичним не лише для Сибіру, але також для центральних районів Канади й для сумежної з ними території Сполучених Штатів. Клімат манджурського району, який окрім Манджурії є характеристичним для східньої частини Канади і північно-західніх штатів Північної Америки, заховувчи в трохи зм'якченому вигляді, ніж сибірський клімат, ознаки континентальности, разом з тим є вогкішим, при чому значна частина опадів припадає на літні місяці. Крім перелічених типів кліматів, для повности слід згадати про клімат підбігунових країн, який характеризується низькими температурами і незначною кількістю опадів, і про клімат підзворотникових пустель з різкими змінами температури і з майже повною відсутністю опадів.

Вище ми вже спинялися над поділом земної кулі на культурні й господарські площі. Одним з основних факторів, який визначає цей поділ, є вплив кліматичних умов. Ці умови в першу чергу визначають той терен, який взагалі може бути об'єктом господарчої діяльности. Оскільки одні кліматичні умови

сприяють господарчій діяльності, а другі ставлять для неї утруднення, оскільки в зв'язку з різними кліматичними умовами ми спостерігаємо на земній кулі різні стадії господарського розвитку. Не є випадком, що найбільші осягнення в господарському розвитку має зона умірковаого підсоння, в той час як багаті рівникові райони є дуже слабо заляднені й знаходяться в умовах господарського примітивізму. Кліматичні умови рівникової зони творили й творять поважну перешкоду для розвитку там вищої господарської культури. Не лише ступінь розвитку господарської культури знаходиться під впливом кліматичних умов; з ними зв'язаний так само характер господарської діяльности в окремих країнах і районах. Кліматичні умови визначають, які рослини може плекати хлібороб. Ступінь вогкости певних країн визначає перевагу в їхньому сільському господарстві чи хліборобства чи скотарства. Головними світовими центрами скотарства є в теперішній час країни з порівнявчи незначною кількістю щорічних атмосферних опадів, як Австралія і південна Африка. Так само мають своє значіння кліматичні умови й для промисловости: ті вимоги, які ставить до робітника продукційний процес у промисловості до сього часу вдається успішно виконати лише в умірковаій зоні, бо там праця провадиться в сприятливих для робітника кліматичних умовах. Спроби організації промисловости в рівникових і зворотникових районах до сього часу дають дуже незначні результати.

Підкреслявчи вплив кліматичних умов на господарчу діяльність, ми тим не хочемо сказати, що іхній вплив абсолютно не може бути змінений зусиллями людини. З розвитком господарської культури людина навчається пристосовуватись до несприятливих для неї кліматичних умов, вживавчи для того тих чи інших засобів. З другого боку, розвиток господарської культури веде до того, що в певних, правда, до сього часу досить обмежених розмірах людина навчається зміняти існуючі кліматичні умови. Тепер уже до певної міри є можливо, наприклад, боротися як із зайвою заболоченістю, так і з великою сухістю певних місцевостей. Але все те, що осягнено в цій справі до сього часу, не має рішавчого значіння й зв'язанність господарчої діяльности з кліматичними умовами залишається й надалі.

Форми поверхні і склад ґрунтів. Питання про взаємну зв'язанність форм земної поверхні й господарчої діяльности є лише частиною більш загальної проблеми про залежність між розвитком людської культури й географічним ландшафтом, яка входить до обсягу соціології. Лишавчись в межах нашої дисципліни, обмежимо наш виклад лише констатуванням і підкресленням тих фактів, які встановлюють зв'язок і залежність між стисло господарчою діяльністю і формами земної поверхні.

Залежність між формами земної поверхні й господарчою діяльністю випливає з того основного факту, що встановлюється певна закономірність в розселенні людей. Центром густішого заселення, а через те й центрами господарської культури, являються місцевості низинного типу, тоді як гірські місцевості заселені порівнявчи мало. В 1888 році в Швайцарії лише 5% населення жило вище 1000 метрів над рівнем моря. Розподіл населення Австрії в девятидесятих роках XIX століття був такий:

Висота над рівнем моря	Мешканців на 1 кв.кл.	Висота над рівнем моря	Мешканців на 1 кв.кл.
до 200 метрів	158	600-700 метр.	36
200-300 "	103	700-800 "	34
300-400 "	61	800-900 "	31
400-500 "	44	понад 900 "	18
500-600 "	51		

Ця закономірність розселення зв'язана, очевидно, з тим, що низинні місцевості творять більш сприятливі умови для господарчої діяльности, ніж

гірські райони. З огляду на малу заселенність гірських районів і майже повну безлюдність найвищих гірських місцевостей, являються вони природними кордонами між окремими господарськими й природно-історичними районами. На протязі історії гірські ланцюги виконували ще другу важливу функцію: вони були природною охороною для положених за ними низинних районів і забезпечували там неперервність розвитку господарського й культурного життя. Ми знаємо, в якому несприятливому становищі з цього боку опинились незахищені річні долини, а спеціяльно степ, де бракувало цієї природної охорони.

Рельєф місцевости разом із її кліматичними умовами є основними факторами, які визначають характер того горішнього шару земної поверхні - ґрунту,- який у першу чергу є об'єктом людської експлуатації. Ґрунт впливає на розвиток рослинности й звідси його вплив на господарчу діяльність людей. З ґрунту бере рослина необхідні для її розвитку речовини; звідти ж здобуває вона такі елементи, які необхідні для обміну в ній споживчих речей і для їх засвоєння. Через те ступінь придатности ґрунту для експлуатації, ступінь його плодючости, для господарчої діяльности є дуже поважною обставиною. Правда, в сучасних умовах розвитку науки й техніки існують досить великі можливості для зміни й поліпшення ґрунтів. Але в цій справі можливості переведення поліпшень ґрунтів, які дає наука й техніка, не завжди можуть фактично бути зреалізовані з огляду на народньо-господарські обставини; це зв'язано з рівнем хлібних цін, з існуванням у країні вільних земель тощо.

Для вегетації рослин мають значіння, як фізичні, так і хемічні властивості ґрунту. Фізичні властивості ґрунту це - його консистенція, зв'язок його частин і їх характер. Ґрунти, що складаються з тонких і дрібних частин, звичайно більш плодючі, ніж ґрунти з грубими великими зернинами; вони легше надаються до обробки; натомість важкі компактні ґрунти, як глина, довше задержують вогкість.

Хемічний склад ґрунтів є дуже різноманітний і він часто різниться навіть у близьких між собою місцевостях. Але при різницях в хемічному складі ґрунтів все ж таки є можливість ґрунти цілих районів звести до одної групи з погляду їх придатности для сільського господарства; можна виділити райони бідних і плодючих ґрунтів. Таким плодючим районом є, наприклад, район українського чорнозему, район наносних ґрунтів в долинах Амазонки, Янцекіяну, Гангу тощо.

Класифікації ґрунтів є дуже численні і різноманітні. Нижче наводимо класифікацію ґрунтів, яка є пов'язана з кліматичними умовами певних районів. I/ Вічно мерзлі ґрунти підбігункових районів; для них є характеристичною наявність вічної мерзлости, яка заховується й вліті на невеликій глибині. 2/ Голі скельні ґрунти півночі. Вони витворились через знесення м'яких частин ґрунту льодовиками. Для вегетації рослин вони цілком непридатні. Такі ґрунти трапляються на Скандінавському півострові, в Фінляндії й Шотляндії. Більші простори вони займають в Канаді в районі Гудзонової затоки. 3/ Льодовикові наносні ґрунти займають досить значні простори в Німеччині, в Росії і в Північній Америці. Вони належать до мягких ґрунтів, для них є характеристичним домішка вапна й каміння. Хліборобство на цих ґрунтах є можливим. 4/ Глинисті й суглинкові ґрунти. Ці мягкі ґрунти утворились в результаті розкладу під атмосферичними впливами скельних ґрунтів, які залишились на тих самих місцях, де були скелі й не є перенесені ані льодовиками, ані водою. Вони поширені в Европі на південь од наносних льодовикових ґрунтів, в Сибіру, Манджурії, в Південному Китаї, в Сполучених Штатах Північної Америки на схід од Міссісіпі й в Східній Австралії. 5/ Латеріт. Це є ґрунт червоного кольору поширений в рівникових областях Америки Африки й Азії. Він є продуктом швидкого розкладу скельних ґрунтів при умовах швидкої зміни температури й великої кількости опадів. Колір цього ґрунту походить од домішок заліза. Латеріти бувають різного ступеня плодючости. Окремо треба виділити ті ґрунти, які витворились головним чином під впливом сухих вітрів. Це будуть: 6/ ринисті, 7/ кам'янисті ґрунти й 8/ сипучий пісок. Ці ґрунти зустрічаються в сухих місцевостях і є характеристичними

для пустель; сухі вітри в одних місцевостях повивівали всі дрібніші частини - там утворились і кам'янисті /ринисті/ ґрунти; в других місцевостях натомісць вітри зібрали ці дрібніші частини. Ці ґрунти є безплодними з огляду на відсутність вогкости. При штучному заводненні певні роди цих ґрунтів досить швидко перетворюються в плодючі. При цьому серед наносних ґрунтів більшу плодючість мають ґрунти, що складаються з тонких частин /льосу/. Льосові ґрунти, що поширені в Европі - в Румунії, Угорщині, в Україні, а також в Азії - в Китаї, так само належать до тонких наносних ґрунтів, утворених під впливом вітру. 9/ ґрунти нанесені водою, головним чином річками, займають порівняючи обмежену площу, але з огляду на плодючість таких ґрунтів райони поширення їх мають велике господарське значіння. Про ці ґрунти в долинах Амазонки, Янцекіяну, Гангу ми вже згадували вище.

До плодючих ґрунтів відносяться також землі різної фізичної консистенції, до яких примішано багато перегнов; в склад таких ґрунтів входить багато органічних елементів, які перегнивши увійшли в ґрунт. Такий перегній мають льосові землі, зокрема український чорнозем. Ці ґрунти утворились під впливом чинности вітру /льос/ і вогкости /перегній/. IO/ Гірські місцевості мають дуже різноманітні ґрунти, які виділяються в окрему групу мішаних ґрунтів.

Розподіл суходільних вод. Ріки й озера, які має та чи інша країна, впливають на господарчу діяльність з різних боків. Вони є важливим комунікаційним засобом, роля якого особливо на нижчих ступенях господарського розвитку є дуже значною. Вони постачають ту рухаючу силу, яку людина може використовувати для виробничих цілей. Відограють вони роль, постачаючи продукти поживи для розвитку риболовного промислу. Запаси вод, які постачають суходільні водні простори, використовується для потреб хліборобства й городництва. Слідкуючи за розміщенням людських осель, можна встановити існування певної залежности між розміщенням суходільних вод і положенням осель. Для господарського розвитку має значіння як кількість і розмір тих водних джерел, якими розпоряджається дана країна, так і той напрям, в якому вони стікають; так само грає роль характер їх фарватеру. Ріки, система допливів яких зближує дві водні системи, особливо водні системи, що спливають до різних морей, уявляють більшу господарську вартість. Цінніщими з господарського погляду є ріки, які спливають до морей одкритих, а не замкнених, до морей, де розвинена торговля. Значіння великих і могутніх рік північної Азії обезцінюється тим, що вони вливаються до пустельного Північного океану. Так само найбільша ріка Европи - Волга значно тратить на своєму господарському значінні через те, що тече вона до замкненого Каспійського моря. Фарватер ріки / її глибина/ - наявність в ній мілизни, порогів тощо - утруднюючи або полекшуючи судоплавство так само відбивається на її господарському значінні. Має так само вагу той час, який ріка вільна від льоду і приступна до судноплавства, висота рівня води в окремі пори року тощо. Господарське й загалом культурне значіння рік встановлює той історичний факт, що людство перейшло через етап річних цивілізацій, зв'язаних з чотирьма великими історичними ріками.

Найкраще положення щодо річних систем має Західня Европа; її численні ріки вливаються в Атлянтійський океан, який має велике торговельне значіння; гірше під цим оглядом становище Східньої Европи. Сприятливе так само положення річних систем Східньої й Південної Азії. Північна Америка має значну частину своєї річної системи скерованою в напрямку північного океану. Південна Америка й Африка володіють обмеженим числом рік, великої могутности. Ріки Австралії в зв'язку з сухістю підсоння мають дуже обмежені запаси води.

Моря. Розглядаючи значіння морей для господарчої діяльности, треба підкреслити два основні моменти: значіння морей, як чинника, який впливає на своє-

рідний характер природно - історичного оточення й значіння морей, як чинника, що впливає на уклад господарських відносин.

Вище, говорячи про ті чинники, які впливають на утворення підсоння, ми зазначили ту роль, яку відіграє океан. Оскільки клімат лише в незначній мірі підлягає змінам в наслідок впливів людини, вже з цього встановляється великий питомий тягар моря в утворенні своєрідного характеру природно-історичного оточення тої чи іншої країни. Слід до того, що було сказано, додати про вплив холодних і теплих морських течій на теплоту підсоння. Найбільше характеристичним з цього боку прикладом є вплив теплого Гольфштрема на підсоння Західньої Европи і вплив холодної течії, що виходить з Північного океану, на температуру східнього побережжя Північної Америки.

Значіння морей для господарчої діяльности визначається по перше тим, що вони служать дуже важливим комунікаційним засобом. Майже три чверти світової торговлі провадиться при використовуванні морських шляхів. Величезне використання морських шляхів найкраще ілюструється тим фактом, що згідно з підрахунками, завдяки постійній і регулярній комунікації, Ламанш має більше завантаження, яке складається з пасажирів, що переїздять і з персоналу морських кораблів, ніж величезна Якутська область. Як це відомо з загальної географії, для розвитку судноплавства має велике значіння вирізаність морських берегів, наявність там зручних місць для постов кораблів, наявність в морі островів. Так само з загальної географії відомо те виключно сприятливе становище, яке в цьому відношенні займає Европа в порівнянні з іншими частинами світу.

Море є тим терном, на якому розвивається цілий ряд морських промислів. Перш за все тут ходить про риболовство, яке в господарстві приморських країн відограє не останню роль; в морі окрім риби водиться цілий ряд морських тварин, здобування яких має господарське значіння /тюлені, акули, кашелоти/; на окремих морях розвинулося здобування коралів і перлів. Більша приступність морських шляхів і легкість здобування морських багатств були причинов того, що приморські країни раніше розвинули свою господарську культуру, ніж країні суходольні.

Наведенням даних про господарське значіння моря ми закінчуємо наш схематичний виклад про вплив і залежність господарчої діяльности від природних факторів. Слід підкреслити на закінчення, що, виділяючи в цілях вивчення, вплив окремих природних факторів, ми, властиво кажучи, розминаємось з тим, що ми маємо в дійсності. В дійсності, розмежування впливу окремих факторів, який ми переводили в цілях вивчення, не існує. Наша господарча діяльність перебуває під впливом і в залежності від природного оточення, як цілого, яке є рівнодійчов всіх природних факторів; природні фактори діють не ізольовано й не окремо, а спільно, і наша господарча діяльність перебуває в залежності від рівнодійчої всіх цих спільних впливів. Але для зрозуміння тих законів, по яких визначається напрям рівнодійчої, є необхідним ізольоване вивчення напряму ділення тих основних факторів, з яких вона складається; треба користуватись тим методом, який був пристосований в нашому викладі.

Запитання до 4-ої лекції:

1. Які основні природні фактори впливають на господарчу діяльність?
2. Який вплив на господарчу діяльність має підсоння і які можливості має людина для зміни кліматичних умов ?
3. Які обставини впливають на господарську придатність ґрунтів ?
4. Яке значіння річок і морей для господарчої діяльности ?

Лекція п'ята.

ПРИРОДНО-ІСТОРИЧНЕ ОТОЧЕННЯ, ЯК ДЖЕРЕЛО ЗАПАСІВ ЕНЕРГІЇ.

Джерела енергії і господарча діяльність. Сили людини є обмежені; людина значно слабша фізично від цілого ряду тварин, що заселяють землю. Розвиток сучасної господарської культури зв'язаний з тим, що людина навчилась використовувати й пристосовувати до своїх господарських цілей ті засоби енергії, які існують в природі. Ширше використовування природних запасів енергії є справою недалекого минулого. Дуже довгі часи господарча діяльність базувалась на використанні фізичної сили самої людини й сили домашніх тварин, та ще на дуже обмеженому вживанні енергії вітру й води. Становище змінилось з часів промислової революції XVIII віку з винаходом парової машини, ще більше, з кінцем XIX віку в зв'язку з початком ширшого використання електрики, з'явилась можливість використання для господарських цілей тих джерел захованої енергії, які містить у собі мінеральне паливо, як рівнож енергії падаючої води. Через те за сучасних господарських умов набувають першорядного значіння ті властивості природно-історичного оточення, які визначають бідність або багатство його джерелами запасів енергії й трудність або легкість їх використання.

В сучасному світовому господарстві мають першорядне значіння, як джерела захованої енергії; поклади мінерального палива: твердого- кам'яного вугля і рідкого - нафти. В XIX віці основне значіння належало кам'яному вугляю, з початком XX віку, а особливо з часів світової війни, рідке мінеральне паливо виступає все більш поважним конкурентом кам'яного вугля. Розвиток техніки веде так само до все більшого зросту значіння того джерела енергії, яким є падаюча вода. Натомість два найбільші в світі джерела енергії, якими є теплота сонячних промінів і сила вітру, в сучасному господарстві ще майже не використовуються. Спроби використання енергії сонячних промінів, як порушуючої сили, не пішли далі лабораторних експериментів; енергія вітру, з огляду на нестаність вітрів, використовується в мінімальних розмірах. При цьому становищі на разі основне значіння мають властивості природно-історичного оточення, які визначають його багатство запасами мінерального палива й водної енергії.

Світові запаси кам'яного вугля. Кам'яний вугіль є наслідком розкладу рослинности, яка колись існувала на землі, без доступу повітря; в зв'язку з цим розкладом вугіль рослин поволі прибирав тверду форму, а інші складові частини їх /кисень, водень і азот/ поволі зникали. Відсоток вугля в кам'яному вугліі виносить 75 - 90, в антрациті він підноситься до 95, а в бурому вугліі спускається до 65. При високому нагріванні в безповітряному просторі певні роди кам'яного вугля дають кокс, який має більшу теплотворчу здібність, ніж кам'яний вугіль і який відграє велику роль для всіх тих галузів промисловости, які вимагають високих температур /металюргія, цукроварство, хемічна промисловість тощо/. При коксуванні з кам'яного вугля одержують цілий ряд побічних продуктів, які мають господарське значіння /газ для освітлення, аміячна сіль, кам'яновугільна смола тощо/.

Існуючі обрахунки світових запасів кам'яного вугля мають приблизний характер з огляду на неповну дослідженність запасів цілого ряду країн. На підставі даних міжнароднього обслідування запасів кам'яного вугля, які було переведено для міжнароднього геологічного конгресу в Торонто в 1913 році запаси ці такі:

Світові кам'яновугільні запаси до глибини 2.000 метрів.
/ в мільйонах тон, включаючи й бурий вугіль /.

Частини світу	Актуальні запаси	Імовірні запаси	Р а з о м
Америка Північна	414,804	4.658.627	5.073.431
" Південна	2.087	30.010	32.097
Азія	20.502	1.259.084	1.279.586
Европа	274.189	510.001	784.190
Океанія	4.073	166.337	170.410
Африка	499	57.340	57.839
Р а з о м	716.154	6.681.399	7.397.553

Дані наведеної таблиці носять, як ми зазначили, лише приблизний характер. З одного боку вони дають більші цифри, ніж цифри тих запасів, які справді могли б бути господарськи використані. Проте, найглибші копальні вугля, які тепер існують, не переходять глибини 1.600 метрів. Коли ж мати на увазі глибину до 2.000 метрів, то показані в таблиці дані на підставі пізніших даних підлягають збільшенню. Так, в наведеній нами таблиці для Совітського Союзу брався на обрахунок запас кам'яного вугля в 292.000 міл. тон, в той час, як пізніші досліди цей запас підносять до 486.000 міл.тон. Таким чином на дані наведеної таблиці треба дивитись як на дані не остаточні; дальші досліди приведуть мабуть до збільшення окремих цифер наведених у таблиці. Проте наведені цифри дають можливість орієнтуватись у розподілі кам'яновугільних багатств земної кулі. Ми бачимо, що кам'яновугільні поклади зосереджено в північній півкулі: величезна частина покладів кам'яного вугля зосереджена в Европі, Північній Америці й Азії, в той час, як на Південну Америку, Австралію й Африку припадає мінімальна частка світових запасів кам'яного вугля. З частин світу північної півкулі найбільші запаси кам'яного вугля має Північна Америка; правда, значіння цих запасів ослаблюється тим, що північно-американські запаси майже на половину складаються з низько-якісного бурого вугля й мінімальної кількости антрациту; менші в абсолютних цифрах запаси Европи й Азії розподіляються по окремих сортах кам'яного вугля більш сприятливо; запаси бурого вугля менші, натомість запаси антрациту, особливо в Азії, переважають північно-американські.

Запаси вугля сконцентровані по окремих районах. Найважнішими кам'яновугільними районами, інакше кам'яновугільними басейнами світу є такі: в Е в р о п і: Райнсько-Вестфальський чи Рурський, Шлезький, Саарський, кам'яновугільні райони північної Франції і Бельгії, Англійський і Донецький. Основне значіння мають райони Райнсько-Вестфальський і Шлезький. Запаси Райнсько-Вестфальського району обраховуються в 213.000 мільйонів тонн, а запаси Шлезького району/Горішній і Долішній Шлезьк/ в 169.000 міл.тонн. Ці запаси забезпечують здобич при сучасному її рівні на дуже довгий час - згідно переведених розрахунків на 1500 - 2.000 років. Райнсько-Вестфальський кам'яновугільний район знаходиться в межах Німеччини, Шлезький після війни війни наділено між Німеччиною й Польщею /більша частина/; незначна площа Шлезького району знаходиться в межах Чехословаччини. Велике господарське значіння має англійський кам'яновугільний район; запаси кам'яного вугля в Англії обраховується в 194.355 міл.тонн. Значіння англійських покладів збільшується їх зручним приморським положенням, яке дає можливість дешевої морської перевозки здобутого вугля. Для Сходу Европи має першорядне значіння Донецький кам'яновугільний район. Запаси вугля в цьому районі оцінюється на 60.000 міл.тонн; коли ці запаси брати, рахуючи лише на території України, то їх можна визнати задовольняючими; навпаки, коли брати під увагу цілу територію европейської частини СССР., запаси ці треба вважати дуже

незначними.

В А з і Ї головні кам'яновугільні райони зосереджені в Сибіру й Китаю. Серед кам'яновугільних покладів Сибіру має основне значіння Кузнецький басейн у Західньому Сибіру; запаси його обчислені дуже приблизно, вони складають біля 250.000 міл.тонн; розроблення цих запасів почалося лише в останні десятиліття й набрало порівнявчи більших розмірів лише за часів совітської влади. Багатим так само на кам'яновугільні поклади є Іркутський район, де їх обраховують в 150.000 міл.тонн; розроблення тих покладів переводиться в незначних розмірах. Дуже значними є кам'яновугільні багатства внутрішнього Китаю; вони досягають згідно приблизних даних до 996.000 міл. тонн і складають коло 1/7 частини всіх світових запасів; треба окрім того мати на увазі, що Китайські вугілі в своїй переважаючій частині це вугілі дуже високої якости; проте розроблення китайських кам'яновугільних багатств у ширших розмірах є справою майбутнього. Другорядне значіння мають кам'яновугільні поклади Північної Індії. Найбільш господарськи розвинена країна Азії - Японія - має лише незначні поклади кам'яного вугля.

В П і в н і ч н і й А м е р и ц і головні запаси кам'яного вугля сконцентровані на території Сполучених Штатів. Вони обраховуються в 3.838.657 міл.тонн і складають коло половини всіх світових запасів; проте приблизно половина їх припадає на бурий вугіль. Головний кам'яновугільний район Сполучених Штатів знаходиться в східній частині країни в районі Аналачських гір од штату Нв-Йорк до Абалами. Так само в східній частині країни знаходиться східньо-центральна кам'яновугільна група в штатах Іліноїс, Індіяна й Кентуккі. На захід од Міссіпі в штатах Айова, Міссурі, Небраска й Канзас знаходиться західньо-центральна кам'яновугільна група. Окрім того існують поклади на півночі біля озера Мічіган, в Скелястих горах і на тихоокеанському побережжі. Розроблення кам'яновугільних багатств у Сполучених Штатах Америки переводиться дуже інтенсивно й через те деякі фахівці ставлять питання про можливість вичерпання головних кам'яновугільних районів Сполучених Штатів за яких 100-150 років. Так само значними є кам'яновугільні поклади Канади, які обраховуються в 1.234.269 міл.тонн; як і в Сполучених Штатах ці поклади в значній своїй частині складаються з бурого вугля; розробка кам'яновугільних багатств знаходиться в огляду на розкиданність кам'яновугільних покладів і незначне заселення країни в порівнявчи обмежених розмірах і зосереджена головним чином в Британській Колумбії й Новій Шотляндії. Другі частини світу, як ми зазначали вище, мають лише обмежену кількість кам'яновугільних покладів. Правда, можна припустити, що детальніші досліди в цих частинах світу збільшать наші дані про кількість тих кам'яновугільних багатств, які вони мають.

В П і в д е н н і й А м е р и ц і існують поклади кам'яного вугля в Колумбії /27.000 міл.тонн/, Венецуелі, південній Бразилії, Аргентіні, Уругваї, Чілі й Перу; як розміри запасів так і розробка їх є обмежені.

В А ф р и ц і головні кам'яновугільні поклади концентруються на території Південно-Африканського Союзу.

Найбільш багатшов на кам'яновугільні поклади з частин світу південної півкулі є А в с т р а л і я; більша частина цих покладів знаходиться на території самої Австралії.

Світові запаси нафти.

Зріст господарського значіння нафти є справою останніх двох-трьох десятиліть. Розвиток здобування нафти загалом розпочався в ширших розмірах лише з половини XIX віку; головний спосіб ужитку нафти був тоді вироблення з неї матеріялу для освітлення - гасу. Наприкінці XIX віку переходять до нових способів використання нафти. Нафтові рештки - мазут - починають відогравати велику роль, як рідке паливо, під паровими котлами, особливо в мореплавстві, а спеціяльно для військових кораблів. Винахід вибухових моторів і двигунів внутрішнього згорання викликає потребу широкого вживання виробів з нафти, передовсім бензини, для автомолібів і авіяції, в

двигунах сільсько-господарського й промислового призначення; навіть у металюргії нафта, як паливний матеріял починає конкурувати з кам'яним вуглем. Через те післявоєнні часи характеризуються дуже жвавою конкуренцією головних промислових держав за опанування світових джерел нафти.

Короткий перегляд знаходження головних світових покладів нафти є:

В Е в р о п і; існують поклади нафти на Кавказі біля Баку, на Апшеронському півострові, в районі Грозного й в районі Майкопу, в Ембенському районі на каспійському побережжі, в Ферганській області; мається також покляди нафти на півночі Росії в районі р.Ухти й на острові Сахаліні. Головні західньо-европейські поклади нафти знаходяться в районі Карпат у теперішніх межах Польщі й Румунії; значна частина цих покладів зосереджена в межах української національної території.

В А з і ї мається поклади нафти в Брітанській Індії в районі Бірми; менше значіння мають нафтоносні райони в Ассамі й Пенджабі; Нідерляндська Індія має багаті нафтоносні райони на островах Борнео, Суматрі й Яві; в Персії нафтоносні райони знаходяться на побережжі Персидської затоки, в Месопотамії в долині р.Тігру й Ефрату /Мосул/; в Японії на острові Ніппоні.

Багатов на нафтові поклади є А м е р и к а, при чому експлуатація їх в більшим розмірах переводиться лише в Північній Америці. В Північно-Американських Сполучених Штатах знаходиться сім нафтоносних районів: I/ Апалачський в штатах Пенсільванії, Нй-Йорк, Західній Віргінії, Кентуккі, Теннессі й східній частині Огайо; 2/ Ліма-Індіянський в західній частині Огайо й штаті Індіяна; 3/ Іллінойський в штаті Іллінойс і південно-західній частині штату Індіяна; 4/ Центральний в штатах Канзас і Оклахома й в північній частині держави Техас; 5/ Полудневий на побережжі Мексіканської затоки в штатах Техас і Лузіяна; 6/ Каліфорнійський в штаті Каліфорнія; 7/ Район Скелястих гір в штаті Уайомінг. Канада має нафтоносні поклади в районі Онтаріо; дуже багаті нафтоносні поклади в районі Онтаріо; дуже багаті нафтоносні поклади в Гондурасі, Костариці, Гватемалі, Панамі, Болівії, Еквадорі, Чілі й Аргентіні;

В А ф р и ц і нафтоносні покляди, які не є належно досліджені, існують в Алжірі, Анголі, на Золотому березі, на острові Мадагаскарі.

Наведений перегляд існуючих світових покладів нафти є тільки приблизний; в міру збільшення наших знань і дослідів в окремих частинах світу, дані про нафтоносні райони все поповнюється.

Обрахунки існуючих світових запасів нафти дуже приблизні й неповні. Подаємо тут один з таких підрахунків:

Розподіл світових запасів нафти.

К р а ї н и	запаси нафти	
	в міл.тонн	у відсотках
С С С Р	I.000	I5,9
Решта Европи	I67	2,5
Китай	202	3,2
Японія й Формоза	I8I	2,7
Персія й Месопотамія	825	I3,3
Брітан. і Нідерл.Індія	590	9,2
Сполучені Штати Півн.Ам.	I.030	I6,3
Канада	I46	2,3
Мексіка	665	I0,4
Південна Америка	I.380	22,0
Північна Африка	I36	2,2
Р а з о м	6.323	I00,0

З цього обрахунку можна бачити, що половина відомих нині світових запасів нафти припадає на Америку. В Старому Світі головні нафтоносні райони зконцентровані: на південному Сході европейської частини СССР., в Месопотамії та Персії й Індії. Західня Европа є нафтоносними джерелами забезпечена дуже слабо. Треба мати на увазі, що є дані припускати, що в наведеному підрахунку нафтові загаси Сполучених Штатів обраховані з надто великою обережністю.

Запаси водної енергії.

Використання енергії падаючої води для господарських цілей сягає до дуже давніх часів, але зріст значіння цього джерела енергії відноситься лише до кінця дев'ятнадцятого століття. Неможливість ширшого використання водної енергії була зв'язана з тим, що вона раніше могла вживатись лише на місці її знаходження. Становище змінилося тоді, коли був знайдений спосіб перетворення кінетичної механічної енергії в енергію електричну; це дало можливість передачі водної енергії на значні віддалення й збільшило значіння джерел водної енергії. З дальшим поширюванням використання електрики для промислових і господарських цілей все більше зростає значіння в господарському житті джерел водної енергії.

Як широко тепер може вживатись в різних галузях промисловости водна енергія ілюструють дані з 1923 року по Норвегії, одній з тих країн, де використання водної енергії є дуже поширено. Згідно з цими даними, мотори, що приводяться в рух в о д н о ю енергією, щодо кількости кінських сил складають в окремих галузях промисловости до всієї кількости кінських сил, якими розпоряджає дана галузь промисловости, такий відсоток: в гірництві - 72,2%, в металюргійній промисловості - 64,2%, в хемічній промисловості - 14,2%, в виробці олії й товщів - 30,2%, в газовнях і електровнях - 99,6% в обробці дерева - 37,5%, в паперовій промисловості - 95,3%, в обробці шкіри й каучуку - 80,1%, в текстільній промисловості - 96,6%, в споживчій і тютюновій промисловості - 81,2%.

Джерелом водної енергії є річні системи. Запас потенціональної водної енергії, яку постачає дана ріка, стоїть в залежності не лише від кількости води, що вона має, але й від прудкости її течії, через те стрімкі гірські річки постачають більше енергії, ніж повноводні, але повільні річки, що течуть на рівнині. Приблизний обрахунок запасів водної енергії по окремих частинах світу є такий:

Запаси водної енергії в тисячах кінських сил:

Частини світу	Потенціяльна	Використана в р. 1923.
Европа	45.000	12.300
Азія	71.000	2.000
Америка північна	62.000	13.700
Америка південна	54.000	675
Африка	190.000	14
Австралія з островами	17.000	220
Р а з о м	439.000	28.909

Потенціяльна й використана водна енергія в окремих важніших державах світу подана в слідуючій таблиці:

Держава	потенціальна	використана в 1921	Держава	потенціальна	використана в 1921 р.
	в тис. кін. сил.			в тис. кін. сил.	
Німеччина	1.350	1.000	Китай	20.000	1,65
Велика Британія	585	210	Японія	6.000	1.000
Франція	4.700	1.400	Брит. Індія	27.000	150
СССР /1920/	7.423	145	Франц. Індокитай	4.000	-
УССР /1920/	425	40	Сіам і малайські держави	4.000	4,5
Італія	3.800	1.150	Північ. Амер. Штати	28.000	9.243
Польща	200	80	Канада	20.000	2.418
Румунія	1.100	30	Мексика	6.000	400
Чехословаччина	420	50	Бразилія	25.000	250
Австрія	3.000	205	Аргентіна	5.000	25
Швеція	4.500	1.200	Австралійський Союз	620	-
Швайцарія	1.400	1.070	Египет	600	-
Фінляндія	1.500	185	Абіссінія	4.000	-
Норвегія	5.500	1.350	Франц. Конго	35.000	-
Еспанія	4.000	600	Белг. Конго	90.000	0,25

Наведені таблиці дають мінімальні цифри; вони обраховують лише 75% тої енергії, яку можуть дати ріки при звичайному низькому рівні води, на якому вода знаходиться не менше девяти місяців у році. Сучасний стан техніки дозволяє використовувати водну енергію в розмірах більших, ніж показано в цих таблицях.

Ми бачимо, що розподіл запасів водної енергії не є рівномірний. Біля половини всіх запасів її зосереджено в **А ф р и ц і** - передовсім в її рівниковій частині в басейні річки Конго. Африка, яка має незначну кількість інших джерел енергії перевищує всі інші частини світу запасами водної енергії. Проте, ці запаси використовуються мінімально.

А з і ї, не зважаючи на свої великі простори, має водної енергії лише третину того, що має Африка. Сухе підсоння північної, центральної й західньої Азії веде до того, що головні центри водної енергії знаходяться на сході й півдні континенту - в Індії, Індо-Китаї, Китаї й Японії. Використання водної енергії в Азії є незначним; ширші розміри воно має лише в Японії.

Щодо забезпечення й використання водної енергії в **А м е р и ц і**, то там вражає та протилежність, що існує між Північною й Південною Америкою; потенціяльна водна енергія в обох країнах має поважні розміри; проте при максимальному її використанні в Північній Америці, в Південній її використання знаходиться ще в початковій стадії.

Е в р о п а є частиною світу, де має місце максимальне використання водної енергії. Проте, щодо цього між окремими европейськими країнами є значні різниці. Найбільшу роль використання водної енергії грає в народньому господарстві таких гірських країн, як Швеція, Норвегія, Фінляндія й Швайцарія. В Норвегії в 1923 р. 94,8% всіх кінських сил, які мали мотори в країні, припадало на мотори, що користувались водною енергією; в Швеції в 1923 р. цей відсоток виносив - 70,79, в Фінляндії в 1924 р. - 43,4, в Швайцарії - 89,5%; широке використовування водної енергії має місце також в Італії й Франції, а також в Англії й Німеччині, хоч ці дві останні держави мають і невеликі її запаси. Мінімально використовує водну енергію Схід Европи й Балканський півострів.

А в с т р а л і я має найбільш обмежені запаси водної енергії, які і використовуються в незначних розмірах.

Значіння джерел енергії для господарського життя. Той схематичний перегляд світових запасів енергії, що його подано вище, є важливим, оскільки він показує ті можливості й

перспективи господарського розвитку, які для окремих континентів і країн дають властивості природно-історичного оточення. Ми бачимо, що джерела енергії розподілено не рівномірно. Багато забезпечена всіми джерелами енергії є властиво лише Північна Америка; маючи багаті поклади кам'яного вугля, вона концентрує коло третини світових запасів нафти й так само забезпечена джерелами водної енергії. Становище теперішнього осередку господарської культури европейського континенту в цьому відношенні гірше. Европа є бідною на нафтові поклади, оскільки ще взяти на увагу, що поклади нафти, які існують в Европі головним чином зосереджені на Сході Европи, в тій її частині, яка віддалена від сучасних осередків европейського господарського життя. Південна Америка й Африка є майже цілком позбавлені покладів кам'яного вугля, натомість їх заступають ті запаси енергії, які в Південній Америці дають поклади нафти й сила води, а в Африці сила води. Забезпечення Азії джерелами енергії, коли не мати на увазі її центральної частини з її величезними пустелями, є зад.вольняюче; багаті поклади кам'яного вугля, нафти, запаси водної енергії забезпечують можливість господарського розвитку азійського континенту. Бідною джерелами енергії в порівнянні з іншими частинами світу є лише Австралія.

В світлі цих даних можна зробити висновок, що властивості природно-історичного оточення не ведуть до захования, як постійного стану, існуючого в світовому господарстві status quo , набуваного,з одного боку,на переважаючому значінні країн умірковано зони північної півкулі. Господарський розвиток Европи, який привів до того, що Европа стала рішаючим чинником у світовому господарстві був набуваний на використанні тих запасів енергії, які давали запаси кам'яного вугля; ми бачили, що в цьому відношенні становище Европи є сприятливе. Оскільки розвиток техніки привів до зросту значіння рідкого палива й джерел водної енергії, оскільки вигодне становище Европи в певній мірі погіршилось. Та конкуренція, яку, особливо в часів европейської війни, все більш чутливо відчуває Европа з боку Північної Америки, одною із своїх причин має те більш сприятливе становище, яке має Північна Америка щодо забезпечення джерелами енергії. Але можливості господарського розвитку набувані на володінні джерелами енергії існують і для інших континентів - є вони для Південної і Східної Азії, для Південної Америки, а в дальшій перспективі також і для Африки. Зріст господарського розвитку й господарського значіння країн нової кольонізації, їхні змагання до господарського усамостійнення є також тим фактом, з яким доводиться рахуватись у господарському житті останніх десятиліть. В зв'язку з усім цим доводиться рахуватись у майбутньому з можливостями переміщення й зміни питомого тягару існуючих зараз господарських осередків; сучасну конфігурацію країн і континентів щодо їх господарського впливу й значіння треба трактувати не як щось завершене, але як певний, підлягаючий змінам, етап світового господарського розвитку. Очевидно, що напрям світового господарського розвитку не визначається виключно одним фактором розміщення джерел енергії, але цей фактор також відограє свою роль.

Запитання до 5-ої лекції:

1. Яке значіння мають різні джерела енергії в світовому господарському житті ?
2. Як розподілені світові запаси кам'яного вугля ?
3. Як розподілені світові поклади нафти ?
4. Як розподілені світові джерела водної енергії ?

Лекція шоста.

РОЗПОДІЛ НАСЕЛЕННЯ І ЙОГО ГОСПОДАРСЬКЕ ЗНАЧІННЯ.

Населення, як господарський чинник. Природно-історичне оточення, характеристиков якого ми займались вище, творить зовнішні умови, які улегшують або утруднюють господарчу діяльність. Активним творцем того чи іншого господарського укладу є сама людина з її творчов працев; при тому людина не ізольована, не відокремлена, а об'єднана в колективах того чи іншого роду. Через те дуже важливе значіння для зрозуміння існуючих у світі господарських відносин має ознайомлення з розподілом людности на земній кулі. Той чи інший господарський уклад залежить од густавини населення; поділ населення по віку й по статі визначає ту кількість робочих сил, яков розпоряджає дана група, а від цього залежать можливості її господарського розвитку. Так само ці можливості залежать від расового й національного складу населення, оскільки різні національні й расові групи в залежності від свого культурного рівня, від своїх психологічних властивостей характеризуються різнов продуктивність праці, різним пристосуванням до окремих галузів господарської праці. На господарську структуру країни має так само вплив характер розселення людности - той факт, чи розподілено воно рівномірно по території країни, чи скупчено в певних більших осередках. Характер і тенденції приросту населення - як природного, так і механічного, шляхом імігрції та емігрції - визначають темпи господарського розвитку країни. Вивчення тих процесів, які мають місце в розселенні людей, і тих закономірностей, які тут виявляються, з огляду на той багатий і складний матеріял, з яким доводиться мати до діла дослідникові, складає предмет окремих наукових досциплін; ми в нашому викладі виділимо лише ті головні моменти, які є необхідні для зрозуміння структури світових господарських відносин.

Кількість і густавина населення земної кулі. Поділ населення по окремих частинах світу й його загальну кількість дає слідуюча таблиця /дані 1923 і 1924 років/.

Частини світу	Площа в 1000 кв.	Населення		Пересічна густавина на 1 кв.		
		мільйонів	%	Загальні площі	Культурні площі	Рільні площі
Европа	10.066	449	24,7	43,0	85,0	161
Азія	44.093	1.017	55,9	23,7	34,0	130
Америка	43.887	215	11,7	5,0	9,5	41
Африка	30.027	131	7,2	4,3	9,1	35
Австралія	8.960	6	0,5	1,0	2,3	20
Разом	137.033	1.821	100,0	13,3	40,0	90,0

Населення земної кулі розподілено, як ми бачимо з цієї таблиці, дуже нерівномірно; густіше заселення мають Азія й Европа, тоді як інші частини світу мають рідке населення.

При різницях густавини населення по окремих частинах світу існують дуже значні різниці в густавині населення в окремих частинах кожного з континентів. На земній кулі можна виділити три більші й три менші райони найбільшого скупчення населення: Західня й Центральна Европа /без Піренейського, Балканського та Скандінавського півостровів/, Внутрішній Китай і Британська Індія, займаючи площу 10,0 міл.кв.кл. мають 920 міл.населення, 92 душі на 1 кв.кл. В Японії, Східніх Штатах Північної Америки й в долішньому

Єгипті, на території в 0,9 міл.кв.хл. концентрується 8І,І міл.душ, при пересічній густавині в 90 душ на кв.кл., при чому в Японії ця густавина доходить до І46 душ на І кл. Разом в обох цих районах, які складають коло І/І2 цілої площі земної кулі, концентрується 6І% цілого населення.

Цифри сучасного населення земної кулі є наслідок інтенсивного зросту населення на протязі XIX віку. Населення Европи обраховувалось в І700 р. в ІІО міл., в І800 р. - в І87 міл., а в І900 - в 406 міл. Ціле населення земної хулі в І8І0 році обчислювалось у 682 міл., проти І80І міл. в І924 р.

Щодо рас населення земної кулі поділяється так: білих 920 міл./50,5% /, монголів 6І5 міл./33,8% /, малайців 60 міл./3,3% /, індійців 40 міл./2,2% /, негрів ІІ6 міл. /6,4% /, невизначеної раси 70 міл./3,9% /. Серед народів білої раси 602 міл.припадає на західніх аріїв /германці, романці, славяне й інші/, які є головними репрезентантами сучасної европейсько-американської господарської культури; таким чином ті народи, які закріпили своє господарське панування на земній кулі, серед населення її складають меншість. Національний розподіл населення світу може бути схарактеризований даними про кількість людей, які говорять тов чи іншов мовов. Важніші поширені в світі мови такі /дані І923 та І924 років/:

Китайська	435 міл.	Малай-полінезійські	60 міл.
Індійська	230 "	Французька	45 "
Англійська	І63 "	Італійська	4І "
Німецька	9І "	Тібетанські мови	40 "
Есганська	80 "	Українська	35 "
Японська й корейська	80 "	Португальська	32 "
Російська	70 "	Туркестанські мови	25 "
Старо-індійські мови	66 "	Польська	22 "
Африканські	62 "		

Щодо розподілу населення по статях, то тут існує різниця між Европов й іншими частинами світу. В Европі переважає кількість жінок над кількість чоловіків; в усіх інших частинах світу ми спостерігаємо протилежне з'явище. В кінці XIX віку обраховували на І.000 чоловіків таку кількість жінок: в Европі - І.024, в Азії - 958, в Америці - 973, в Африці - 968, в Австралії - 822. Та така перевага, яку мали жінки над чоловіками в Европі після світової війни особливо зросла в тих державах, які брали участь у війні: в Німеччині в І9ІІ році на І.000 чоловік припадало І.026 жінок, а в І92І році вже - І.І00, відповідні цифри для Франції за ті самі роки - І.035 і І.ІІ2, для Англії й Уельса - І.068 іІ.089.

На розподілі населення по вікових групах ми спинятися не будемо через те, що вичерпуючих даних поза країнами европейсько-американської культури в цій справі не існує.

Розподіл населення між містом і селом. Той великанський зріст населення, який стався в XIX в., відбувався головним чином завдяки зміні розподілу населення між містом і селом і його інтенсивному зросту в містах. Міста мають одмінну від сіл вікову структуру населення, концентруючи в першу чергу групи людности в продукційному віці; концентрація населення по містах і об'єднання там великої кількости робочих рук було імпульсом до інтенсифікації темпу господарського життя й розвитку по містах промисловости. На початку двадцятих років на земній кулі існувало І5 міст з населенням більш одного мільйона /5 в Америці, 5 в Европі, 5 в Азії/ й 53 міста з населенням понад 500 тисяч /І2 в Америці, 25 в Европі, І2 в Азії, 2 в Африці й 2 в Австралії/. Але ще в І880 р. було 4 міста з населенням понад один мільйон і І8 міст з населенням понад 500 тисяч. Коли порівняти з початком XIX віку, то тоді американські міста знаходились в ембріональному стані, в Европі було лише І8 міст з населенням понад І00 тисяч і найбільші міста тоді були в Азії.

Розподіл населення між містом і селом в окремих країнах у 1850 й 1920 році був такий: / в відсотках/:

Країни	1850		1920	
	сільські округи	міста понад 10.000 населення	сільські округи	міста понад 2.000 населення
Німеччина	-	-	37,1	62,9
Англія й Уельс	60,5	39,5	22,0	78,0
Шотляндія	67,8	32,2	24,6	75,4
Ірляндія	89,9	10,1	66,5	33,5
Франція	55,6	14,4	53,3	46,7
Австрія	94,2	5,8	39,8	60,2
Швеція	95,3	4,7	69,5	30,5
Данія	90,4	9,6	59,4	40,6
Норвегія	94,7	5,3	70,4	29,6
Сполучені Штати П.А.	88,0	12,0	48,6	51,4

В семи найбільших містах Австралії в 1851 р. жило 19,6% населення, а в 1921 році - 37,4%. Збільшення населення по містах відбувається в першу чергу через приплив населення зовні. З більших міст лише в Лондоні /1852 - 1891 р./ в зрості населення відогравав основну роль натуральний зріст самого міського населення; в цілому ряді більших міст основне значіння має виключно приплив населення зовні: в Парижі /1821 - 1890 / приплив населення зовні складав 64,21% приросту, в Мюнхені /1811 - 1890 / - 72,26%, в Бреслау /1821 -1890/ - 79,21/. Розподіл міського населення по віку характеризують дані американського перепису 1920 року. В Сполучених Штатах Північної Америки на 1.000 мешканців на окремі вікові групи припадало таке число:

Вікова група	в цілій країні	в 28 більших містах
До 15 років	355,3	299,5
од 15 до 65 "	603,5	668,2
65 років і вище	38,6	29,4
невідомий вік	2,6	2,9
	1.000.	1.000.

Природний приріст населення.

Природний приріст є результатом надвишки числа народжень над числом смертей; природний приріст відбувається як через збільшення числа народжень, так і в наслідок зменшення смертности. Загальні дані щодо природного руху населення в окремих державах дає слідуюча таблиця:/дивись на слідуючій сторінці/:

Дані цієї таблиці дають відомості про стан числа народжень і смертей в повоєнні роки; ці дані для всіх країн, окрім Японії, відрізняються від відповідних даних за довоєнний час. Вони свідчать про зменшення числа народжень у всіх країнах; коли при цих умовах природний приріст не спиняється цілком / в більшості країн темп приросту зменшується/, то це є результатом того, що в більшості країн поруч із зменшенням числа народжень має також місце зменшення випадків смерти. З природним, що в результаті цих процесів у складі громадянства - тут передовсім треба мати европейські народи - відбуваються зміни в структурі й взаємовідношенні вікових груп,- збільшується питомий тягар старших вікових груп при одночасному зменшенні питомого тягару молодших вікових груп. Це зменшення числа народжень для окремих країн характеризується такими даними: в Німеччині пересічне число

народжень в роках 1841 - 1850 на 1.000 душ було 36,1, в 1929 р.воно спало до 23,6; у Франції цифрі народжень 31,0 в 1821 - 1830 р.р. протистоїть в 1922 р. 19,4; в Англії 1841 - 1850 р.р. було народжень 32,6, натомість в 1922 р. - 20,6; подібний образ ми бачимо й по інших европейських і позаевропейських країнах /Австралія, Бразілія/; виняток з европейських країн складає одна Румунія; з позаевропейських країн зріст числа народжень спостерігається в Японії - при 25,1 народжень на 1.000 душ у 1871 - 1880 р.р. в 1921 році ми маємо 35,1 народжень.

Країни	на 1.000 мешканців припадає на протязі року			
	шлюбів	народжень	смертних випадків	надвишка народжень
Німеччина /1920/	14,4	25,7	15,0	10,7
Англія й Уельс /1921/	7,8	20,4	12,8	7,6
Франція /1922/	9,7	19,3	17,5	1,8
Еспанія /1922/	7,5	30,3	16,4	13,9
Угорщина /1922/	10,5	29,4	20,8	8,6
Бельгія /1922/	11,8	21,8	13,8	8,0
Голяндія /1922/	8,7	25,9	11,5	14,4
Португалія /1920/	8,6	31,9	22,4	9,5
Австрія /1920/	13,4	22,3	18,9	3,4
Швеція /1919/	6,1	19,6	12,8	6,8
Волгарія /1919/	15,7	32,6	19,8	12,8
Швайцарія /1921/	8,4	20,8	12,7	8,1
Данія /1922/	7,9	22,3	11,9	10,4
Норвегія /1922/	6,3	24,1	11,9	12,2
Японія /1921/	9,1	35,1	22,7	12,4
Індія /1921/	-	31,4	29,9	1,5
Сполучені Штати П.А./1920/	-	23,7	13,1	10,6
Аргентіна /1921/	6,9	32,6	15,5	17,1
Трансвааль /1921/	3,3	10,0	6,9	3,1

Існує різниця в числі народжень між міським і сільських населенням. Досліди переведені в Прусії вказують задо цього на такі різниці:

Роки	Число народжень на 1.000 душ.		Число народжень на 1.000 жінок в віці 15 - 50 років.	
	міста	сіл.округи	міста	сіл.округи
1881 - 1890	35,1	38,3	145,2	179,1
1891 - 1895	34,3	38,7	140,7	181,9
1896 - 1900	33,2	39,0	136,6	183,1
1901 - 1905	31,7	37,4	129,1	178,7
1906 - 1910	29,0	35,2	117,6	168,9
1911 - 1914	25,1	31,6	100,7	152,3

Той самий образ дають досліди руху населення в Швайцарії за період 1891 - 1920 р.р. Ступінь забезпеченості впливає на число народжень в той спосіб, що з піднесенням ступень заможности даної соціяльної групи число народжень зменшується. Досліди, що їх переведено у 1897 році над числом народжень в дільницях різної заможности великих европейських міст, показали, що на 1.000 жінок було народжень:

характеристичні дільниці	Берлін	Лондон	Париж	Відень
Дуже бідні	I57	I47	I08	200
Бідні	I29	I40	95	I64
Заможні	II4	I07	72	I55
Дуже заможні	96	I07	65	I53
Багаті	63	87	53	I07
Дуже багаті	47	43	34	7I
В середнєму	I02	I09	80	I53

Як ми вже зазначили, рівнобіжно з пониженням числа народжень відбувається зменшення смертности населення. Найбільш вичерпуючі дані щодо цього існують для Швеції, де реґістрація руху населення провадилось з половини ХУIII віку. Згідно з цими даними, на I.000 душ було смертних випадків в I75I - 60 р.р. - 27,4, I79I - I800 р.р. - 25,4, I84I - I850 р.р. - 20,6, I89I - I900 р.р. - I4,9, I9I9 р. - I4,5. Смертність неоднаково розподіляється між чоловіками й жінками; смертність серед жінок в европейських країнах і в Японії серед чоловіків є вищою; при розгляді смертности по окремих вікових гурпах встановлюється, що смертність є особливо високою серед дітей до I року й в старших вікових групах. Зріст культури веде до значного зниження дитячої смертности. Це ілюструється такими цифрами для окремих держав:

Держава	На I.000 народжень умерло до I року	
	хлопців	дівчат
Европ. Росія I896-I905	275	242
" I909.	265	228
Німеччина /Прусія/ I896-I905.	2II	I90
" I9I4	I77	I49
Франція I896-I905	I62	I35
" I9I3	I23	I03
Англія і Уельс I896-I905	I6I	I32
" I9I5	I23	96
Італія I896-I905	I76	I59
" I9I4	I37	I23
Швеція I896-I905	I05	86
" I9I3	76	63
Швайцарія I896-I905	I52	I25
" I9I5	I00	79

Для смертности, так само як і для числа народжень, встановлюється залежність з господарським станом даної соціяльної групи. Досліди переведені в Парижі над смертністю в дільницях ріжної заможности дають такий образ /ступінь заможности групи дільниць встановлюється відсотком мешкань, які неоподатковано: чим бідніша група, тим менший відсоток мешкань оподатковано/:

Група дільниць	Вільних од податку мешкань на I00 мешканців.	на I.000 мешканців вмирає річно	На I00 новонароджентх вмирає річно	на I.000 мешканців вмирає на туберкульозу
I	45,9	II,0	5,I	I4,8
II	64,I	I3,0	6,9	26,8
III	79,0	I6,9	I0,7	43,I
IУ	89,6	22,4	I5,I	58,9
Загалом	74,2	I6,5	I0,7	34,4

Щодо смертности в місті й на селі, то село, яке дає більше число народжень, рівночасно дає менту кількість випадків смерти. При малому числі народжень у місті й більшій, ніж на селі смертності стає ясним неминучість приросту населення міст зовні, яку ми підкреслили вище. Обрахунки довоєнних даних про смертість у місті й на селі, зроблені в Англії, дають такий образ:

Вмирало річно на I.000 душ в Англії й Уельсі:

	I9II рік	I9I2 рік	I9I3 рік	I9I4 рік
На селі	II,4	I0,5	I0,7	I0,8
По містах	I6,6	I5,2	I5,6	I6,I

Механічний рух населення. При нерівномірному розподілі населення на земній кулі пересування населення з одної країни до другої чи з одного континенту до другого грають у русі населення поважну роль. Особливо велике господарське значіння має еміграція з Европи до інших континентів; европейські емігранти скрізь були тим чинником, який ніс до заморських країн европейську господарську культуру й встановлював тісніший господарський зв'язок їх з Европою. В першій половині XIX в. з Европи виселилось до 5 міл. душ; еміграція в другій половині XIX віку досягала 25 міл. душ; в XX віці в період перед світовою війною щороку емігрувало з Европи за океан до 2 міл. душ. Воєнні події обмежили еміграцію до дуже невеликих розмірів. Після війни заокеанські країни, а вперту чергу Сполучені Штати Північної Америки, стали на шлях обмеження в'їзду европейських емігрантів.

В зв'язку з цим еміграція в останні роки значно зменшилась. Еміграція скеровується в першу чергу в такі країни: Сполучені Штати П.А., Аргентіна, Бразілія, Австралія й Нова Зеляндія. З I90I до I922 року до Сполучених Штатів прибуло I5.447 тис. емігрантів, до Канади переселилось в цей самий період 3.658 тис., до Аргентіни - I.836 тис., до Бразілії - I.579 тис., до Австралії - 599 тис., до Нової Зеляндії - I47,2 тис. Европейська еміграція в зрості населення заморських країн складала дуже поважний чинник; так у I90I-I0 роках еміграція дала 55% всього приросту населення в Сполучених Штатах Північної Америки; для років I9II-I92I участь еміграції в прирості населення складає 22,2%. Такий самий образ ми бачи також і в Аргентіні; на роки I89I-I9I0 участь европейської еміграції в прирості населення складає 57,9%; для періоду I9II-I920 р.р. - 27,2%. Країнами, з яких скеровувалась еміграція, загально кажучи, були всі европейські держави; проте в окремі роки й періоди в цій справі окремі европейські держави відограють різну роль. Велику цифру емігрантів цілий час дає Велика Британія з Ірляндією. Німеччина, яка в XIX віці давала багато емігрантів, в XX віці число їх значно зменшила, натомість в XX віці починає зростати число емігрантів з Росії й Італії. З великих держав невелику кількість емігрантів дає Франція. Досить значно, порівнявши до кількости населення, репрезентована еміграція скандінавських країн. Загальний розподіл кількости еміграції з окремих країн в роках I900-I922 дає така таблиця:

Число емігрантів по країнах виходу в роках I90I-I922:

Велика Британія й Ірляндія	4.70I тис.	Швайцарія	95,3 тис.
Німеччина	428 "	Австро-Угорщина	3 I68 "
Франція	70 "	Швеція й Норвегія	573 "
Росія	I.3I8 "	Португалія	706 "
Італія	5.7I7 "	Данія	I35 "
Еспанія	2.333 "	Бельгія	3I5 "

Щодо статевого складу европейських емігрантів, то він виявляє певні характеристичні особливості. Еміграція XIX віку й початку XX в. аж до часів великої війни характеризується переважов чоловіків і малов кількість

жінок і дітей. Післявоєнні часи, період обмеження еміграції, по деяких державах виявляє інші тенденції: число емігрантів жінок зростає, а по деяких державах /Англія, Німеччина, Данія, Швеція в 1921 р./ еміграція жінок є більша, ніж чоловіків. Це пояснюється тими специфічними полегшеннями, які були уділені емігрантам чоловікам у заморських країнах для дозволу на приїзд з Европи їхнім жінкам, які там залишились.

Про професійний склад емігрантів з Европи можна говорити лише дуже приблизно за відсутністю вичерпуючих і однорідних даних. Еміграція складається з двох головних елементів - селян і робітників. Робітничий елемент, в тому числі група кваліфікованих робітників, значніше репрезентований в еміграції до Сполучених Штатів. Еміграція до інших країн Нового Світу в першу чергу репрезентується сільсько-господарськими й некваліфікованими робітниками.

Поруч з еміграцією, яка має на увазі постійне оселення в чужій новій країні, існує також еміграція сезонова, яка має на увазі виїзд до чужої країни на певний робочий період. Виразну межу між еміграцією сезонових й еміграцією назавжди провести досить тяжко; сезонові емігранти, якщо їм щастить улаштуватись в чужій країні певніше, лишаються там назавжди; натомість емігранти, які мали на увазі оселитись за морем назавжди, при неможливості улаштуватись і пристосуватись до нових умов, вертають на свою батьківщину. До війни одною з країн сезонової еміграції були Сполучені Штати, при чому велике число сезонових емігрантів давала Італія; сезонову сільсько-господарську еміграцію притягала Німеччина. Після війни аж до часів кризи країнов, в якій був попит найбільше на працю сезонової еміграції, була Франція; звідси сезонові емігранти прибували з Італії, Польщі, Чехословаччини тощо.

В країнах, які мають нерівномірне населення в межах своєї власної території, грає роль внутрішнє переселення. Більшу господарську роль внутрішні переселення відограють в колишній Російській державі й теперішньому СССР, а також у Сполучених Штатах Північної Америки.

В и с н о в к и. Накреслений вище в основних рисах образ розподілу людности по земній кулі й характеристика тих процесів, які визначають його зміни, дають дуже поважний матеріял для зрозуміння існуючих господарських відносин і напряму їх розвитку. Людність на земній кулі розподілена дуже нерівномірно; при чому цей нерівномірний поділ лише в певній мірі є наслідком несприятливости для людського заселення певних територій; відограли тут також роль історичні причини, які сприяли в певних країнах більшому розвитку культури, а через те густішому їх заселенню. Ми бачили, що найбільше густо заселені країни починають виявляти тенденції до зменшення зросту населення, до його стабілізації, ці тенденції неминуче мусять викликати певне звільнення темпів господарського розвитку. Цьому становищу в старих найбільше густо заселених і найвище господарськи розвинених країнах протистоїть цілком відмінна ситуація в країнах нової колонізації. Там має місце дуже швидкий приріст населення, в якому величезну роль відограє европейська колонізація; в зв'язку з цим утворюються сприятливі можливості для швидкого господарського поступу цих нових країн. Намічаються отже певні тенденції для переміщення існуючих нині світових господарських осередків.

Війна й післявоєнні обмеження припинили той перерозподіл населення який відбувався в світовому маштабі шляхом еміграції. Ці обмеження досягають найбільшого розвитку в зв'язку зо світовою господарською кризою, коли вони є утруднені не лише у світовому маштабі, але навіть у межах Европи. Цікаво тут згадати, що деякі дослідники пояснюють гостроту й затяжність сучасної господарської кризи саме тим, що став неможливим той перерозподіл населення між окремими країнами, а в першу чергу між Старим і Новим Світом, який відбувався до великої війни.

Запитання до 6-ої лекції:

1. Як розподілена людність на земній кулі ?
2. Який розподіл населення між містом і селом, його причини та його господарське значіння ?
3. Які тенденції виявляє природний рух населення ?
4. Яке господарське значіння має еміграція ?

\- - -

Л е к ц і я с ь о м а.

Т Р А Н С П О Р Т.

Роля транспорту в світовому господарстві. Існування сучасного світового господарства має своєю передумовою можливість широкого обміну між окремими господарствами й між окремими країнами з різними культурними й природними умовами. Тільки тоді, коли цей широкий обмін стає фактом, виникають національні господарства, які пізніше зв'язуються в єдиний організм світового господарства.

Широкий розвиток обміну повстає з розвитком транспорту. Завдання транспорту полягає в тому, щоб перемогти ті перешкоди, які ставить простір для пересування людей і товарів; розвиток його йде в тому напрямі, щоби створити можливості для пересування людей і товарів в кожному напрямку при найменшій затраті часу й мінімальній витраті коштів. Оскільки розвиток траспорту витворює умови для дешевого й швидкого пересування людей і товарів, остільки можливості обміну поширюються; зростає район і розмір збуту окремих товарів; здешевлення коштів транспорту веде до вирівняння цін товарів в окремих районах і країнах; на ті товари, які є головними об'єктами світового обороту, створюються ціни, які починають залежати не від місцевих умов, а від положення на світовому ринку. Щось цього особливо характеристичне є та еволюція, яку перейшли на протязі XIX століття ціни на хліб. Ще в XVIII столітті ціни на хліб в окремих районах в залежності від розмірів урожаю дуже хитались; падаючи дуже низько в урожайні роки, в неурожайні вони підносились в кілька разів; виникали брак хлібних продуктів, велика дорожнеча, голод. В XIX віці, в зв'язку з розвитком транспорту, хитання цін щодалі стає меншим, рівень цін починає визначатись не розмірами урожаю в окремих районах, а розмірами світового урожаю й світових запасів хлібних продуктів.

Роди транспорту й його історичний розвиток. З дуже давніх часів розвиток транспорту йде в двох напрямках - шляхом організації комунікації на сухопутті й по воді; звідси два роди транспорту - с у х о п у т н и й і в о д н и й. В останні десятиліття до цього приєднується ще новий рід транспорту - п о в і т р я н и й. Тим часом він має підрядне значіння, але немає сумніву, що перед ним у майбутньому стеляться величезні перспективи. Дальшу класифікація траспорту можна перевести в залежності від родів шляхів, якими користуються при комунікації, й від тої сили, якої уживається. Отже в сухопутному транспорті розрізняється транспорт по ґрунтових, брукованих і залізничих шляхах; в водному - транспорт річний і морський. Разом з тим в сухопутноному транспорті можна виділити транспорт за використанням сили людей, домашніх звірят, механічних двигунів /залізниці, трамваї, автомобілі/. В водному транспорті - транспорт за використанням людської сили, сили вітру /парусний/ і механічних двигунів /пароплави/. Не тяжко завважити, що одна й друга класифікація між собою пов'язані; використання певної порушної сили

в транспорті є зв'язано з існуванням певного роду шляхів.

Як ми зазначали вище, розвиток транспорту йде в напрямі досягнення більшої скорости й в напрямі здешевлення коштів перевозки. Той поступ, який осягено в напрямі прискорення перевозу товарів і людей, є дуже значний. В Африці ще й тепер при перенесенні товарів живими носіями у день проходить не більше 20-25 клм. Публічні діліжанси у Франції в кінці XVIII віку проїздили періодично 4 клмтр. за годину, в I830 році 7 клмтр. і 965 клм. в I848 році. Перший паротяг Стефенсона осягав на годину скорість лише 6,5 клм. Теперішні поспішні потяги проходять за годину понад I00 клм. Автомобілі розвивають швидкість, яка перевищує швидкість поспішних потягів. При комунікації повітрям швидкість на годину може перевищувати 300-400 клм. Ті самі зміни в швидкості комунікації ми бачимо також і на водних шляхах. Ще в першій чверті XIX віку подорож з Англії до Нью-Йорку тяглася коло 24 днів. Тепер подорож з Англії до Америки триває 3-5 днів. Рівнобіжно зі зростом швидкости перевозу зростає й влатність транспорту до перевозу більшої кількости товарів. В той час, коли носій бере вагу коло 30 клгр., коли верблюд може нести 200-250 кгр., наші найменші залізничі вагони везуть I0 тонн, а великі до 60-80 тонн; великі океанські пароплави мають тепер навантаження понад I0.000 тонн. Так само стали значно дешевшими кошти перевозу. В Східній Африці, при перенесенні вантажів людьми, перед війною перенесення I тонни вантажу на I клм. коштувало 2,3 зол.марки; при цих умовах доставка тонни вантажу з берега Індійського океану до озера Танганайка до проведення залізниці коштувало 3.000 мар.золотом. При таких обставинах очевидно видержувати кошти доставки могли лише найдорожчі товари. Які зміни осягнено щодо коштів перевозу з заведенням залізниці, про це свідчать такі цифри: німецькі передвоєнні тарифи на масові вантажі хитались в залежності від вантажу за тонну-кілометр од I,25 до 4,5 пфен. Коли брати пересічну оплату за тонну-кілометр по всіх родах вантажу, то вона перед війною складала в Сполучених Штатах 2,0 пфн., в Німеччині 3,6 пфн., в Австро-Угорщині - 4,I пфн. При своєму морський транспорт був значно дешевший од залізничого: фрахт на хліб при перевозу його з Північної Америки до Европи перед війною виносив коло 0,2 пфн. за тонну-кілометр проти 4,5 пфн. на німецьких залізницях.

Найстарішим родом транспорту є перенесення тягарів і людей носіями з використанням для цього людської сили. Майже на тій самій культурній сталії почалось використовування водних шляхів. Етапи, через які перейшов розвиток сухопутного транспорту це - пристосування для перевозу тварин, винахід возу, будова шляхів. В обсягу будови шляхів значних наслідків уже досягла Римська імперія; наприкінці імператорського періоду вона мала до I40.000 клм. шляхів; ці шляхи за часів середньовіччя більшість прийшли до стану повного занепаду. Розвиток водного транспорту йшов через етапи будови більш удосконалених човнів та використання для їх руху сили вітру. Але тут слід завважити, що розвиток транспорту йшов дуже повільно й набував інтенсивних форм лише з часу заведення парового транспорту. Пристосування сили пари в транспорті викликало тут таку саму революцію, як винахід парової машини в промисловості. На протязі XIX віку, починаючи з другої його чверти, грунтовно перебудовується ціла система як сухопутного так і морського транспорту. Будова залізниць вносить величезні зміни в господарське життя. З часів великої війни починає інтенсивно розвиватись автомобільна комунікація, яка подекуди конкурує з залізницею. Після війни почався розвиток повітряної комунікації.

В світовому господарському житті, не зважаючи на той високий ступінь, на якому стоїть сучасний транспорт европейсько-американського світу, існують всі роди транспорту, які на протязі віків витворились у культурному розвитку людства, починаючи з найпримітивніших, і всі вони відограють певне господарське значіння. Відограє й до сього часу роль перенесення тягарів за допоможи людської сили. В Китаї число осіб зайнятих перенесенням

і перевозом тягарів і людей виносить багато мільйонів. В Японії в кінці минулого століття перенесення тягарів було найбільш поширеним заняттям після хліборобства; японська статистика нараховує, не вважаючи на конкуренцію інших родів транспорту, до 100.000 візників, що перевозять людей на ручних возах. В Африці предмети експорту, як каучук, слонова кість, пальмове масло тощо приносяться до пристаней тисячами й десятками тисяч носіїв. Висловити в числах поширення цього примітивного способу транспорту, оскільки він головним чином поширений серед народів нищького культурного рівня, дуже тяжко. Можна припускати, що перенесенням вантажів займається більше ніж 10 мільйонів людей.

В дуже широких розмірах перевіз вантажів переводиться за допомогою сили тварин. Для цих цілей вживають слонів і собак в північних областях, коней, волів і мулів в уміркованій зоні, верблюдів на півдні. Караванний транспорт найбільше поширений в Китаї, в Африці, передовсім у Сахарі. Не останнє господарське значіння пересування вантажів тваринною силою має й в культурних країнах. Тут цей рід транспорту є додатковим до залізничого й водного й має своїм завданням окрім перевозу на малі віддалення, розподіл вантажів, що приходять залізницею чи водними шляхами, по їх безпосередньому призначенню, а також збирання їх до залізничих станцій і пристаней для дальшого транспортування. Транспорт за допомогою тваринної сили в европейсько-американському світі в останні десятиліття, головним чином після великої війни, зазнав поважної конкуренції з боку автомобільного транспорту, про який мова буде пізніше. Одним з результатів цієї конкуренції є те, що кількість коней, сила яких використовується для перевозу в останні десятиліття в ряді більш господарськи розвинених країн, по відношенні до числа людности починає зменшуватися.

Господарська роля й значіння транспорту за допомогою тваринної сили й його позиція в боротьбі з автомобільним рухом тісно зв'язані з станом шляхів; примітивні небруковані шляхи здорожують транспорт, утруднюють, а то й цілком припиняють його в дощову пору року, роблять неможливим перехід до автомобільного транспорту, який потребує ліпшого стану шляхів. Як ми зазначали вище, удосконалені шляхи почали будуватись ще за часів Римської імперії, але після упадку Римської імперії в розвитку дорожної справи наступила довга перерва. На европейському континенті поліпшені дороги, які пізніше одержали назву шосейних, почали найраніше будувати у Франції з XVII віку. Пізніше поліпшені шляхи за прикладом Франції почали будуватись і по інших західно-европейських країнах і Західня Европа в період початку будування залізниць мала вже досить розвинену сітку поліпшених грунтових шляхів. Початок широкого залізничого будівництва на певний час загальмував будування поліпшених грунтових шляхів, але згодом думка про необхідність будови поліпшених грунтових шляхів, виходячи навіть з потреб збільшення вантажообороту на залізницях, взяла гору. В останні десятиліття будова поліпшених грунтових шляхів керується також потребами розвитку автомобільного транспорту.

Залізниці. З усіх родів сухопутного транспорту найбільшу господарську роль відограють залізниці. Вони дають можливості перевозити на далекі віддалення великі маси вантажів. Залізничий транспорт має всю перевагу перед транспортом за допомогою тваринної сили: він є в порівнянні з цим останнім дешевшим, він дає можливість до перевозу більших мас товарів і в короткий час. Так само залізничий транспорт в цілому ряді випадків є вигіднішим і доцільнішим, як транспорт автомобільний, спеціяльно в тих випадках, коли є потреба перевозу більших мас вантажів на дальші віддалення. Автомобільний транспорт товарів успішно конкурує з залізничим транспортом, коли є потреба перевезення порівнявчи невеликих мас товару на ближчі віддалення.

Початок будування залізниць відносять до 1825 року, коли в Англії Стефенсоном була збудована перша залізниця, яка приводилась в рух паротягом. Але історія винаходу залізниці досить довга. Три основні чинники, які сила-

дають залізниця - залізничий шлях, рухомість та приміщення вантажів і пасажирів - кожен має свою самостійну історію. Початки рейкових шляхів, які будувались з дерева або каміння, можна знайти в стародавньому світі, в Єгипті й Греції. В XV і XVI в.в. рейкові шляхи, збудовані з дерев'яних брусів, були поширені в німецькому гірництві - по них перевозились тачки зо збобутов рудов. Вони пізніше перейшли до Англії й там у XVIII віці була зроблена спроба заміни дерев'яних брусів чавунними шинами; по цих шинах стали пускати вагонетки, які приводились у рух кіньми. На початку XIX віку в Англії такі кінно-залізничі шляхи почали використовуватись також для перевозу людей. Після відкриття в кінці вісімнадцятого віку /1769 р./ парової машини, почались спроби пристосувати силу пари для залізничої справи й замінити нею кінську силу. Найбільше вдалов з цих спроб була спроба Стефенсона, який використав в сконструйованому ним паротязі досвід своїх попередників.

Залізниче будівництво, почавшись в кінці двадцятих років XIX віку в Англії, стало провадитись з великов інтенсивніств по всіх державах і частинах світу. Розвиток залізничого будівництва й сучасний стан залізничої сітки показують такі дані: в 1840 році мала Европа залізничу сітку завдовжки 2.925 клм., з яких на Велику Британію припадало 1.348 клм. Майже одночасно з Англією в 1827 році розпочала будову залізниць Америка, де в 1840 році було 4.754 клм. Загальна довжина залізниць в світі, властиво в Північній Америці й Европі виносила тоді 7.679 клм. Зріст залізничого будівництва в шістдесятих роках іде таким темпом / в кілометрах/:

	1860 р.	1870 р.	1880 р.	1890 р.	1900р.	1910р.	1913р.	1923р.
Европа	51.362	104.914	168.983	223869	283.525	333.843	346.741	379.991
Америка	53.935	93.139	174.666	331417	402.171	526.382	567.109	598.873
Африка	455	1.786	4.646	9386	20.114	36.654	44.309	59.674
Азія	1.393	8.185	16.287	38724	60.301	101.916	107.972	129.510
Австралія	367	1.765	7.847	18889	24.014	31.014	35.552	47.682
Разом	108.000	210.000	372.000	617000	790.000	1030000	1102000	1216000

Як бачимо з цієї таблиці, вже в 1923 році залізнича сітка складала 1.216.000 кілометрів. Але абсолютні цифри не дають можливости уяснити собі забезпеченість залізницями, - вона визначається двома коефіцієнтами: довжинов залізничої сітки, яка припадає на певну площу /100 кв.клм./ і на певну кількість мешканців /10.000 осіб/. Густавина залізничої сітки в окремих частинах світу в 1923 році була така:

Довжина залізничих шляхів в кілометрах.

	на 100 кв.клм.	на 10.000 мешканців
Европа	4,3	9,2
Америка	1,5	28,5
Африка	0,3	5,8
Азія	0,3	1,2
Австралія	0,6	35,7
Цілий світ	1,0	6,7

На першому місці по густавині залізничої сітки стоїть Европа; Америка й Австралія забезпечені задовольняюче залізницями, коли мати на увазі забезпечення на 10.000 людности; натомість, забезпечення залізницями, маючи на увазі простір цих континентів, особливо в Австралії, є низьким. Всі інші частини світу як щодо своїх просторів, так і щодо своєї людности забезпечені залізницями дуже слабо.

Коли під залізничов сітков розуміти систему залізниць, яка покриває й зв'язує між собов цілий континент, то така сітка залізниць існує лише в Америці й Европі, при чому густавина цієї сітки по окремих державах дуже різниться. Густавина залізничої сітки залежить як од господарського й культурно-

го розвитку окремих країн, так і від їх природного положення. Приморські країни, які в ширших розмірах можуть використовувати комунікацію водними шляхами, мають меншу потребу поширювати свою залізничу сітку. Найкраще забезпечена залізницями з европейських держав Бельгія /36,5 клм.на 100 кв.клм. 14,5 клм. на 10.000 мешк./.

Густавина залізничої сітки в головних европейських державах є така:

Довжина залізничої сітки в кілометрах.

	на 100 кв.клм.	на 10.000 мешканців		на 100 кв.клм.	на 10.000 мешканців
Німеччина	12,2	9,5	Европ.част.СССР	1,5	8,4
Англія і Ірлянд.	16,0	8,8	Польща	5,0	7,0
Франція	9,7	13,7	Румунія	4,0	7,1
Італія	6,7	5,3	Чехословаччина	10,0	10,3

В Північній Америці більше забезпечення залізничов сітков мають Сполучені Штати /4,3 на 100 кв.клм., 38,1 на 10.000 мешк./. В Південній Америці більшу густавину залізничої сітки має Аргентіна й південна Бразілія; цілий водозбір Амазонки майже цілком не має залізниць.

Африка не має жадної системи залізниць; поодинокі лінії, що існують в англійській і французькій Африці й Єгипті, посднані між собов в невеличкі системи, які між собов не пов'язані; будова залізничої лінії, яка би перерізувала цілий континент, знаходиться в стадії проектів.

В Азії більшу кількість залізниць має Японія й Брітанська Індія. Центральна Азія зовсім не має залізничих шляхів і через те окремі системи залізниць, що існують в частинах Азії ближчих до океану, між собов майже не пов'язані. Австралія має більшу кількість залізниць у своїй південно-східній і південно-західній частині; ці дві системи зв'язані між собов одної лінією, що проходить через пустелю.

Коли порівняти залізничу сітку з природними особливостями окремих районів, можемо констатувати, що район пустель /Сахара, Гобі, австралійські пустелі/ не обслуговується залізницями; так само не існує їх і в північних частинах суходолів. Натомість, рельєф місцевости не становить перешкод для будови залізничої сітки; сучасна техніка може побороти трудноші зв'язані з такою будовою; найвища в світі залізниця Ріо Мулаттопотосі в Болівії проходить на висоті 4.840 метрів над рівнем моря, а найдовший тунель на швайцарсько-італійському кордоні в Альпах має довжину 19.803 метр.

Важливов умовов безпосередньої міжнародньої залізничої комунікації є однакова ширина залізничої колії в окремих країнах. Тепер 74% всіх залізничих шляхів мають відстань між шинами 143,5 сант.; ця ширина була прийнята при будові залізниць в Англії й звідти перейшла на континент і поширилась по цілому світі. Більш широку залізничу колію мають 12% залізниць /СССР, Еспанія, Португалія, Індія, Аргентіна, Австралія/; вужчу колію прийнято на 14% залізниць /Норвегія, Греція, Бразілія, Японія, більша частина африканських кольоній і майже на всіх позаевропейських островних залізницях/. Так само поширенов є вужча колія при будові гірських залізниць.

Швидкість залізничого сполучення залежить од сили паротягу, профілю й способу будови залізничого шляху, а також од числа й довжини зупинок. В середині XIX віку швидкість залізничого потягу була коло 16 клм. на годину; в кінці минулого віку поспішні потяги вже їздили зі швидкістю до 60 клм. Тепер технічно можливов є швидкість для потягів з паровим паротягом в 160 кілометрів.

Значно нижчов є швидкість при перевозі вантажів; швидкість вантажених потягів не перевищує 30-40 клм. на годину. Коли прийняти до уваги зупинки, витрату часу на перевантаження тощо, швидкість вантажного руху при дальших віддаленнях зменшиться дуже значно; в районах з меншов густавинов залізничої сітки вона не перевищує 8 клм. на годину.

При величезному значінні залізниць і їх впливу на господарське життя першорядну роль має та політика, яку провадить щодо залізниць держава. Подалі, то все виразніше в залізничій політиці перемагає погляд про необхідність удержавлення залізниць, про необхідність провадить ціле залізниче господарство державі. Державне залізниче господарство провадиться тепер у більшості держав. Приватне залізниче господарство, яке проте підлягає регулярному впливу держави, заховується в Сполучених Штатах, Англії, Франції, Испанії й Швайцарії. В руках приватних акційних компаній, які репрезентують закордонний капітал, знаходяться залізниці збудовані в господарсько відсталих країнах, як напр., Персія, Китай, Єгипет тощо.

Для експлуатації залізниць є важливим розмір їх забезпечення паротягами й рухомим складом. Він є по окремих країнах дуже ріжноманітний. В Німеччині в 1925 році на 100 клм. залізниць припадало 63 паротяги, 143 особових вагони, 1.482 товарових; в Англії 75 паротягів, 157 особових вагони, 2.198 товарових; в Швайцарії 38 паротягів, 114 особових вагони і 693 товарових; в Польщі 17 паротягів, 51 особових вагонів і 548 товарових. Різниці цифр забезпечення, які ми бачимо по окремих державах, випливають з різниць у ступені інтенсивности товарового й особового руху по окремих державах і стоять в зв'язку з переважаючим характером тих вантажів, які перевозяться в даній країні. Такі країни, як Англія, де дуже велику роль відограє перевіз кам'яного вугля, вантажу, який займає багато місця, мусить мати більший рухомий склад, ніж Швайцарія, де кам'яно-вугільні перевози такої значної ролі не грають.

В залізничій господарці останніх двох десятиліть помічаються все частіші спроби перейти на залізницях до використовування замісць пари електричної енергії. Електрофікація залізниць є з'явищем новішого часу, хоч спроби в цьому напрямі почалися ще в 1879 році. Найдалі пішла електрофікація залізниць у Сполучених Штатах і швидко поступає вперед в багатьох державах; в Европі найдалі пішла електрофікація залізниць в Швеції, Франції, Швайцарії, Італії й Німеччині, переважно в тих країнах, які є бідні на кам'яний вугіль.

Автомобільний транспорт. Вище нам уже доводилось говорити про найновіший рід сухопутного транспорту - автомобільний транспорт. Розвиток його відноситься до двох останніх десятиліть. Досить сказати, що в Сполучених Штатах, де цей рід транспорту набув найбільшого розвитку, в 1895 році було 300 автомобілів усіх родів, в 1910 році - 468.500, а на початках 1926 року їх нараховувалось 19.999.436. На кожних пять мешканців в Сполучених Штатах припадає один автомобіль. Загальне число автомобілів у світі в 1926 році було 25.973.928. Як бачимо, величезна частина загальної кількости автомобілів припадає на Сполучені Штати. Кількість автомобілів усіх родів, що припадає на окремі европейські держави, була в 1926 році така:

Німеччина	539.830	СССР	18.500
Велика Британія і Ірляндія	1.474.573	Польща	18.300
		Румунія	13.400
Франція	855.000	Чехословаччина	26.300
Італія	189.700		

Є характеристичним розподіл автомобілів на приватні й публічні. В Сполучених Штатах власність на автомобілі й їх використання майже цілком знаходиться в руках приватних осіб і приватних товариств. В Европі набувають певного значіння автомобілі, що належать публічним установам, хоч і тут приватне власність і приватне використання їх переважають. Розвиток автомобільного руху привів до створення регулярного сполучення автомобілями в певних напрямках і встановлення певних ліній правильної комунікації за допомогою автомобілів. Лінії ці здебільшого невеликої довжини й зосереджуються біля більших міст. Як ми вже зазначили, подекуди такі автомобільні лінії

виступають як конкурент для залізниць. Так само ми вже підкреслювали важливість для розвитку й поширення автомобільного руху будування поліпшених грунтових шляхів. Погані шляхи в господарських відсталих країнах творять так поважну перешкоду для розвитку автомобільної комунікації.

Лекція восьма.

ТРАНСПОРТ /продовження/.

Водний транспорт. Комунікація по воді може бути поділена на два роди: транспорт по внутрішніх водних шляхах і морський транспорт. Морський і річний транспорт різняться між собою різною вартістю коштів оплати за переїз; як загальне правило ці кошти нижчі в морському транспорті, ніж в річному. Внутрішні водні шляхи для свого пристосування для цілей комунікації вимагають інколи дуже складних робот і значної витрати коштів. Так само є різними ті засоби пересування, які використовуються в річному й морському транспорті.

Транспорт по внутрішніх водних шляхах. Річна комунікація відограваля в історії людської культури величезну роль. При відсутності й занедбаності сухопутних шляхів вона була єдиним засобом зв'язку, який взагалі існував. Це й тепер в таких районах, як область Амазонки, певні частини Китаю, рівникова Африка, ріки є головним, коли не єдиним, способом комунікації.

Річна комунікація в великій мірі залежить од природних умов. Ріки можуть обслуговувати лише ті місцевості, через які вони протікають; напрям комунікації визначається напрямом бігу річки, а можливість використання залежить од рівня води в ній і від того, чи не покрита її поверхня кригою. Цими природними умовами в великій мірі обезцінюються великі водні артерії Північної Азії, які стікають до Крижаного океану й які замерзають на значну частину року.

При сучасному стані техніки існує можливість певного пристосування річних шляхів до потреб комунікації, певного виправлення й зміни тих природних умов, які визначають біг річки. Регуляційні роботи на річках переводяться в напрямі поглиблення їх фарватеру; більш рівномірний схил річок, а також більш постійний рівень води ослабляють будовою спеціальних гребель; близько положені між собою річки, які належать до різних водних систем, з'єднують за допомогою каналів; переводяться різного роду роботи для того, щоби уможливити переїзд через пороги. Роботи по урегулюванню річок набрали великих розмірів з кінцем XIX віку, коли, з огляду на потребу перевозу в великих кількостях дешевих вантажів /ліс, кам'яний вугіль, камінь/, виникла необхідність цілого використання водних шляхів, більш дешевих, ніж залізничі.

Міжнародньої статистики довжини внутрішніх водних шляхів, яка б давала точні цифри, не існує. Це стоїть у зв'язку з трудністю усталення самого поняття судоплавної річки - річка може бути приступною для проходу в період великої води, стає неприступною, коли вода стоїть низько. Через те, ті цифри, які подають різні джерела, між собою різняться. Проф. Г і х м а н /Hickmann / в своєму універсальному атласі подає дані, які ми використовуємо:

	річки	канали
	довжина в клм.	
Сполучені Штати П.А.	41.500	5.500
СССР /европ.частина/	39.000	700
Німеччина	11.880	2.050
Франція	6.850	5.252

Італія	I.600	920
Англія	2.350	5.I37
Румунія	2.I50	50
Польща	I.800	200
Чехословаччина	280	

Поза Европов урегульовані річні шляхи існують в Північній Америці й почасти в Китаї. З европейських держав по природних умовах щодо річних шляхів перебуває в гірших обставинах Південна Европа /Еспанія, Італія/ з малов кількість маловодних річок. Натомість, в сприятливому становищі перебувають Німеччина й Англія. Щодо каналів, то найкраще розвинену сітку каналів має Франція. В Німеччині сітка каналів розвинена менше, але завдяки дуже вигідному розподілу річок в Німеччині /Райн у Західній Німеччині, Дунай на півдні, Везер і Ельба на півночі/ внутрішні водні шляхи відграють у народньому господарстві дуже велику роль.

Після війни в ряді держав розпочато великі роботи по збудуванню нових водних шляхів. При цьому регулювання річок зв'язано з використанням водної енергії для цілей електрофікації. В Німеччині переводяться роботи по збудуванню каналу, який має з'єднати Ельбу з Везером і проходив би через центральні держави. В Чехословаччині здійснюється з'єднання Ельби з Дунаєм, чим осягається сполучення Чорного моря з Балтійським. В Польщі переводиться з'єднання Вісли з Дніпром. У Франції підготовляється будова ельзаського каналу, що поєднав би Базель зі Страсбургом. В Італії будується канал, що встановлює безпосереднє водну комунікацію між Міляном і Венецією.

В зв'язку з регулюванням і поліпшенням внутрішніх водних шляхів, помічається тенденція збільшення вмістимости суден, що обслуговують внутрішні водні шляхи. Середня вантажоздібність суден внутрішньої водної комунікації в Сполучених Штатах в I809 тонн в I895 році піднеслася в I908 році до 3.325 тонн. Вантажоздібність пароплавів на Райні, що плавали між Кельном і Мангеймом, піднеслась з 800 тонн в I877 році до 2.043 тонн в I905 році. Через те зріст річної фльоти в окремих державах виявляє тенденцію до збільшення питомого тягару великих суден.

Вище ми зазначали, що оплата перевозів на річних шляхах є нижчою, ніж оплата перевозів на залізницях. Для ілюстрації цього твердження подамо приклад з німецьких відносин. Річний фрахт при перевозці кам'яного вугля з Рурського району до Ротердаму в I924 році складав I7% залічничого, при перевозці кам'яного вугля з Гамбургу до Берліну - 36%, при перевозці залізної руди з Штетіна до Козеля - 50%.

Взаємовідношення водних і залізничих перевозів в окремих країнах є дуже різним. Воно залежить як від розвитку залізничої сітки, так і від тих водних шляхів, якими розпоряджає дана країна. Відповідні дані по окремих державах такі:

	Р і к	перевезено в міл.тонн вантажів водним шляхом	залізнич.шляхом	% водних перевозів до залізн.
СССР	I924	I9,6	67,5	28,9
Німеччина	I925	86,2	395,0	2I,8
Велика Британія	I922	I9,3	306,0	6,3
Франція	I923	39,9	209,0	I6,2
Румунія	I923	3,4	I3,8	24,6
Бельгія	I922	22,3	79,5	28,I
Фінляндія	I923	3,4	8,3	4I,0
Сполучені Штати	I924	I80,0	I.I74,0	I5,3

Аналіза розподілу окремих вантажів, які скеровуються в першу чергу для переправлення водов, вказує, що головну участь у річних перевозах беруть вантажі дешевих продуктів і матеріялів, які вимагають для свого при-

міщення багато простору. Порівняння по вазі річних і залізничих перевозів у Німеччині в 1924 році виявляє, що серед внутрішніх водних перевозів основну роль відограваали перевози кам'яного вугля й коксу та ріжної руди, які складали 59,7% по вазі всіх річних перевозів; в той же час перевози цих родів продуктів по залізницях дали 40,7% залізничих перевозів. Розуміється, не без впливу на спосіб перевозу того чи іншого вантажу є місцезнаходження його; додаткові видатки при перевезенні вантажу до річної пристані можуть бути остільки великі, що вони роблять вигоднішим транспортувати вантаж залізницев. Цим слід пояснити той факт, що такі дешеві масові вантажі, як земля, камінь, вапно й цемент в залізничому транспорті в Німеччині в 1924 році дають 19,4%, а в річних 12,7%.

В протилежність до залізничого господарства, комунікація на внутрішніх водних шляхах зосереджена в приватних руках і регулюючий вплив держави тут є дуже обмежений.

Морський транспорт. Морський транспорт у XIX віці перебув кольосальні зміни, які надали йому цілком новий характер. Ще на початку XIX століття морська фльота переводилась у рух парусами; морські кораблі були незначні щодо своїх розмірів; океанські кораблі були обширом не більше 500 регістрових тонн,[x] а кораблі для европейського плавання не перевищували 100-300 рег. тонн, рух кораблів відбувався повільно й нерегулярно. В XIX віці застосовано пару, як засіб для приведення кораблів у рух. Перший пароплав збудовано англійцем Фультоном у 1807 році, а подорож на пароплаві через океан була відбута в 1819 році. З заведенням пари поволі морська фльота починає перебудовуватися з парусної на парову; тепер парусні суда в морській фльоті в порівнянні з паровими складають значну меншість. Заведення пари й викликане ним поліпшення механізму, який приводить кораблі в рух, привело до значного збільшення швидкости руху кораблів. Ще в сорокових роках XIX віку найбільшов швидкість для кораблів було 8,5 вузлів / 1 вузел є рівний 1,852 клм./ або 15,7 клм. Вже перед европейськов війнов кораблі могли розвивати швидкість до 25,2 /47,2 клм./ за годину, а військові кораблі пересувались ще швидче. Перехід до пари викликав таких зміни в матеріялі, з якого будуються кораблі. До початку XIX віку кораблі будувались з дерева; на протязі століття відбувся перехід од дерев'яних кораблів до кораблів, збудованих з заліза й сталі; в останній час, як новий матеріял в кораблебудівництві, стали вживати залізобетон. Нові матеріяли дозволили збільшити обмір кораблів. Середня вмістимість пароплавів у Сполучених Штатах у 1926 році була 3.795 рег.тонн, в Великій Британії 2.419 рег.тонн, у Франції 2.219 тонн. Але ця пересічна вмістимість не дає уявлення про ті розміри, яких досягають найбільші теперішні пароплави. Пароплав "Левіотан", який належить Сполученим Штатам і який раніше належав Німеччині /Vaterland/, збудований в 1914 році, має вмістимість 59.957 рег.тонн. Пароплав "Majestic", збудований в Англії в 1921 році має вмістимість 56551 рег.тонн, пароплав "Columbus", збудований в Німеччині в 1924 році, має обмір 32.354 рег.тонн. З часів европейської війни відбувається в мореплавстві перехід од опалювання кам'яном вуглем до опалювання нафтов. Нафта в порівнянні з кам'яним вуглем має більшу теплодібність; запаси нафти займають в порівнянні з вуглем меньше місця; навантажування нафтов відбувається швидче, ніж навантажування кам'яним вуглем; регулювати отоплювання легше при вживанні нафти, ніж при вживанні кам'яного вугля. Ще в 1914 році лише 2,7% світового тонажу складалось з кораблів, що опалювались нафтов, в той час, коли на пароплави, що вживали кам'яний вуґіль, припадало 88,8% світового тонажу. В 1926 році ми вже бачимо, що пароплави з нафтовим паливом складають 28,2% світового тонажу, а пароплави з кам'яновугільним паливом 63,2% світового тонажу.

x/ Регістрова тонна є міра обсягу, яку не треба змішувати з таков міров ваги; регістрова тонна містить 100 анг.куб.футів і відповідає 2,833 куб.м.

Всі ці зміни в конструкції кораблів на протязі XIX і XX віку зробили морський транспорт пристосованим до перевозу великих мас товарів, який переводиться регулярно й швидко й при мінімальній небезпеці. В зв'язку з набуттям морським мореплавством характеру регулярности, з двох організаційних форм морського транспорту - мореплавства лінійного й вільного /Tramp/ - все більшу ролю починає відогравати мореплавство лінійне. При лінійному мореплавстві кораблі відбувають рейси між певними портами згідно з усталеним розкладом. Вільні кораблі відбувають подорожі в різні порти в залежності від вантажів, при тому час і напрям подорожі визначається наявністю вантажів.

Все далі йдуче збільшення розмірів і вартости морських пароплавів веде до того, що морський транспорт концентрується в руках великих акційних компаній і трестів; мореплавні підприємства належать до найбільших в капіталістичному світі; велику участь в організації морського мореплавства в тій чи іншій формі бере також і держава.

Морські фрахти різняться від залізничих своєю різноманітністю й мінливістю. Твердо зафіксовані кілометрові тарифи, як це є на залізницях, в пароплавстві не можливі. Вони різняться від місяця до місяця й від корабля до корабля. Коли брати пересічні морські фрахти й рівняти їх з залізничими, виявиться, що морські фрахти значно дешевші; при великих віддаленнях морські фрахти в 10-20 разів дешевші від залізничих; так само морські фрахти в 2-3 рази нижчі від річних. Коли слідкувати за тими змінами, які відбулися в висоті морських фрахтів за останній час, можна констатувати, що по відновленні світової торговлі після війни фрахти встановились на висоті, яка значно перевищувала розмір довоєнних. Проте скоро фрахти почали падати й ще перед початком світової кризи вони були значно нижчі від довоєнних. Коли світовий індекс світових морських фрахтів у 1913 році прийняти за 100, висота фрахтів 1924 року дає 113,4, 1925 - 102,2, а в квітні 1926 року - 88,0. Зниження фрахтів пояснюється надмірною кількістю світового тонажу в порівнянні з фактичними оборотами міжнародньої торговлі. В зв'язку зо світовою кризою висота фрахтів впала ще більше й стан, в якому знаходиться мореплавство, став ще важчим.

Та роля, яку відограє мореплавство в господарському житті й те відношення, яке існує між ним і залізничим транспортом, ілюструється такими даними. Більше 3/4 світового міжнароднього товарообміну відбувається за допомогою морського транспорту. Розміри світового товарообороту оцінювались у 1900 році в 90.300 міл.мар., в 1913 році - в 169.229 міл.мар; приблизно на рівні 1913 року стояли обороти світової торговлі перед початком світової кризи, якщо їх оцінювати в грошових знаках 1913 року. Цим розмірам світової торговлі, яка здійснюється в першу чергу за допомогою морського транспорту, протистоять такі дані з початку XIX віку. Англія в 1820 році мала вивіз вартість біля 49 міл.ф.стер., що складає половину теперішнього вивозу Швайцарії. Вивіз Франції в тому ж році оцінювався біля 20 міл.ф.стерл., а Сполучених Штатів /1821 р./ біля 10 міл.фун.стерл. Цілий світовий вивіз тоді не був більший, ніж на 100 міл.ф.стерл. або 2 міл. марок.

Є очевидним, що цей зріст світових торговельних оборотів, який відбувався в першу чергу при використанні морських шляхів, мусів викликати велике збільшення світової торговельної фльоти. Це збільшення світової торговельної фльоти в роках 1892-1926 ілюструється такими даними, в яких взято під увагу кораблі вмістимість більше 100 рег.тонн.

Тонаж світової торговельної фльоти складає:	в 1892 р.	24.582.003	рег.тонн-брутто.
	1902 р.	32.944.987	" " "
	1912 р.	45.008.177	" " "
	1922 р.	64.370.789	" " "
	1926 р.	64.784.370	" " "

Як ми зазначали, переважаючим типом морського корабля в теперішній

час є пароплав; в 1926 році зі світового тонажу на пароплави з кам'яновугільним паливом припадало 63,2%, на пароплави з нафтовим паливом - 28,2%, на парусні кораблі 3,2%, кораблі з моторами внутрішнього горіння 5,4%.

Розподіл участи окремих держав у світовій торговельній флоті в відсотках вмістимости є такий:/ у відсотках/

Держави	1913 р.		1926 р.	
	пароплави	парусні	пароплави	парусні
Британська Імперія	46,1	14,9	35,0	15,1
Сполучені Штати	9,9	28,9	21,9	50,1
Німеччина	11,0	8,7	4,9	2,3
Франція	4,2	10,5	5,3	7,9
Італія	2,9	6,3	5,3	4,3
Еспанія	1,9	0,4	1,8	1,8
Голяндія	2,9	0,6	4,1	0,6
Швеція	2,2	2,6	2,1	2,1
Данія	1,7	1,3	1,7	1,5
Норвегія	4,3	15,1	4,5	1,7
Японія	3,5	-	6,3	-
Інші країни	9,3	10,5	7,4	12,9
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0

Як бачимо з цих даних, приблизно біля половини світової торговельної флоти концентрується в Британській Імперії й Сполучених Штатах, при чому значіння Британської Імперії в володінні торговельною флотою зменшується. Є це наслідком не зменшення британської флоти - вона аж до часів світової кризи хоч і повільно, але цілий час зростала - а результатом інтенсивного зросту торговельної флоти інших европейських і позаевропейських держав. Історично Велика Британія була першою державою, яка витворила велику торговельну флоту; поволі це її переважаюче значіння ліквідується. З тих держав, що виділяються зростом своєї торговельної флоти, треба визначити дві позаевропейські держави - Сполучені Штати П.А. й Японію; є це характеристичною ознакою зросту значіння в світовому господарстві позаевропейських країн. З европейських держав щодо розмірів торговельної флоти конкурують між собою Німеччина, Франція й Італія; перед світовою війною Німеччина мала виразну перевагу, але й тепер після відібрання в неї торговельної флоти, вона її дуже швидко й енергійно відбудовує. Торговельна флота Італії у своїй переважаючій частині збудована за останні 15-20 років; Італія - зовсім молода морська держава. З інших европейських держав треба відзначити флоту Голяндії й Норвегії.

Головні морські шляхи.

Напрями головних морських шляхів визначаються характером і розмірами міжнародньої торговлі. Інтенсивність оборотів між певними країнами й певними континентами веде до створення й розвитку тих або інших напрямів океанських рейсів. Нижче ми подаємо дві таблиці, з яких одна подає розміри оборотів окремих континентів в міл.мар. в цінах 1913 року, а друга характеризує порівняльну участь окремих континентів в міжнародній торговлі.

Привіз і вивіз по континентах в міл.марок у цінах 1913 р.

	1913р.	1920р.	1921р.	1922р.	1923р.	1924р.	1925р.
Европа	118.603	60.173	62.131	68.135	70.275	78.470	83.160
Америка	33.624	39.189	32.228	32.674	36.645	41.570	44.241
Азія	17.118	16.343	16.530	18.474	19.269	24.133	26.611
Африка	5.850	4.108	4.412	4.782	5.108	6.539	6.819
Австралія	4.035	2.380	4.155	3.588	4.181	4.982	5.489
Разом	169.230	122.194	119.456	127.654	135.477	155.694	166.320

Відсоткова участь окремих континентів у світовій торговлі.

	I9I3	I920	I92I	I922	I923	I924	I925
Европа	64,2	49,2	52,0	53,4	5I,9	50,4	50,0
Америка	I9,9	32,I	27,0	25,6	27,0	26,7	26,6
Азія	I0,I	I3,4	I3,8	I4,5	I4,2	I5,5	I6,0
Африка	3,4	3,4	3,7	3,7	3,8	4,2	4,I
Австралія	2,4	I,9	3,5	2,8	3,I	3,2	3,3
Р а з о м	I00	I00	I00	I00	I00	I00	I00

Наведені дані вказують на переважаючу роль Европи в світових торговельних оборотах. Проте після війни торговельне першенство Европи значно захиталося, значіння Европи в торговельних світових оборотах значно зменшилося коштом зросту значіння й впливу інших континентів, в першу чергу Америки й Азії. З цього розподілу світових оборотів і тих тенденцій, які в ньому помічаються випливають існуючі напрями й розподіл головних морських шляхів. Оскільки найбільш жваві торговельні обороти мають місце в Европі й Америці, найголовніші морські шляхи проходять через океан, який їх відділяє - Антлантійський. Зріст оборотів Азії веде до зросту значіння морських шляхів, які проходять через Тихий океан.

Переважне значіння морських шляхів, які перетинають Атлантійський океан, базується не лише на сучасному розподілі торговельних оборотів. Має воно за собою також причини історичного й природного характеру. Західня Европа, яка прилягає до атлантійського побережжя й положена коло цього побережжя Британія є районом давньої високо розвиненої господарської культури. Так само на побережжі Антлантіку в Північній Америці є найбільш розвинена господарська частина американського континенту з найбільш давніми господарськими традиціями. З другого боку, природне положення Західньої Европи з розвиненість її берегової лінії, з недалеков віддаленість окремих пунктів континенту від морського берега, яке ще скорочується завдяки наявності цілого ряду рік, що впливають до Антлантійського океану, створюють сприятливі умови для ширшого використання морських шляхів, ніж це є можливим на якомунебудь другому континенті.

Головні існуючі морські шляхи мають такий образ.Центром світових морських зв'язків є порти, положені в Ляманші й в Німецькому морі. Звідти морські шляхи розходяться в трьох головних напрямах: I/ на захід до північно-американських портів, 2/ на південь і південний захід - до Центральної й Південної Америки; 3/ до португальських і еспанських берегів через Гібральтар, Середземне море, Суецький канал до портів південно-східньої Азії, Австралії й Східньої Азії. Відповідно до цих трьох напрямів можна говорити про три найголовніші морські шляхи - північно-атлантійський, південно-атлантійський і середземно-морський. Окрім цих головних шляхів, належить ще згадати про такі: шлях, що поєднує Европу з західним і південним африканським побережжям; шлях, що поєднує Північну й Південну Америку; шлях між Америков й країнами Далекого Сходу, що перетинає Великий Океан.

На разі найбільше господарське значіння має північно-атлантійський шлях. Він зв'язує між собою такі порти світового значіння як Лондон,Ліверпуль, Кардіф, Гамбург, Антверпен, Ротердам, Нью-Йорк, Бостон, Філядельфія. Цей шлях обслуговується в першу чергу англійськими й американськими морепливними компаніями. Південно-атлантійський шлях поєднує старі країни европейської цивілізації з молодими країнами центральної й південної Америки; до війни в обслуговуванню цього напрямку визначну роль грала німецька торговельна фльота; тепер пануюче значіння має фльота Сполучених Штатів. Середземно-морський шлях належить до найбільш інтернаціональних шляхів, оскільки на цій лінії плавають кораблі різних держав; при високому питомому тягарі участи англійської фльоти, на цій лінії є репрезентована також французька, італійська й голяндська фльота. На шляхах Великого океану переважаючу

ролю відограє японська фльота, з яков конкурує фльота Сполучених Штатів.

Порти, які поєднуються морськими шляхами, зв'язуються залізничов сітков з внутрішніми частинами континенту; дальший розподіл вантажів, що прибули морем, переводиться по окремих пунктах континенту за допомогов залізниць; так само залізниці виконують функції збирання вантажів в порти для дальшого їх перетранспортування морем. Таким чином для окремих товарів звичайно має місце комбінація залізничого й морського транспорту.

Океанські канали й порти.

В морській комунікації величезне значіння має здійснене сполучення Антлантійського океану через Середземне море з Індійським океаном за допомогов Суецького каналу й Атлантійського океану з Великим за допомогов Панамського каналу.

Суецький канал уперше був збудований в I4 столітті перед Христом, але пізніше був засипаний піском. Сучасна його будова закінчена в I869 році; знаходиться він під контролем Англії. Значіння його полягає в тому, що він скорочує морський шлях з европейських портів Тихого океану. Це скорочення для середземно-морських портів доходить до 60% довжини цілого шляху: наприклад, довжина шляху від Марселя до Бомбея скорочується Суецьким каналом на 58,0%, а з Трієста до Бомбея на 60,7%; для більш віддалених европейських і азійських портів скорочення складає коло I/4 - I/3 шляху; од Лондону до Іокагами шлях скорочується на 24,2%, од Лондону до Сінгапура на 3I,7%. Вигоди, які дає Суецький канал для обороту між Европов, з одного боку, і Азієв, Африков й Австралієв, з другого боку, ведуть до того, що кількість переходячих через канал кораблів виявляє тенденцію до безперервного зросту.

Панамський канал був закінчений в рік початку світової війни. В той час, коли Суецький канал скорочує віддалення для европейських портів, Панамський канал відограє подібну ролю для американських портів. Він скорочує шлях між американськими портами, положеними на Атлантійському й Тихому океанах. між Східньов частинов Америки й Азійським та Австралійським побережжями. Для морського переїзду з Нью-Йорку до Іокагами Панамський канал дає скорочення на 3I60 мор.міль, до Сіднея на 4420 мор.міль, до Сан-Франціска на 8390 мор.міль. Створивши спеціяльні вигоди для Америки, Панамський канал дає їй ряд нових шансів у боротьбі за чільну ролю в світовому господарському житті. Оборот кораблів через Панамський канал безперервно зростає. Розміри обороту, не зважаючи на коротке існування Панамського каналу, майже тотожні з оборотами Суецького каналу. В I925 році через Суецький канал пройшло кораблів загальної вмістимости 26.934 тис. рег.тонн нетто, а через Панамський канал в тому самому році - вмістимости 22.835 тис.рег.тонн нетто.

Окрім цих каналів світового значіння, слід згадати ще канали, які сполучують окремі моря й мають значіння для окремих країн і районів. До них належить північно-східній канал /канал імператора Вільгельма/ в Німеччині, що перетинає півострів Ютляндію й сполучує Північне море з Балтійським.

Успішний розвиток мореплавства вимагає належно улаштованих портів. Порти при сучасному розвитку мореплавства мусять відповідати цілому ряду вимог: мати вистачавчу глибину для доступу більших кораблів, давати захист від вітру, мати належне устаткування для навантажування й розвантажування. Звичайно, порти для того, щоб задовольнити вимогам мореплавства, вимагають переведення робот щодо їх улаштування. Ці роботи в залежності від того, оскільки природне положення порту є сприятливим, вимагають різної затрати коштів. При несприятливості природних умов ці затрати бувають дуже великі. З портів, що визначаються своїми оборотами слід виділити такі: в Европі - Лондон, Ліверпуль, Кардіф, Нью-Нестль, Гамбург, Антверпен, Ротердам, Марсель, Генуя, Трієст; в Азії: - Шанхай, Кобе, Коломбо, Сінгапур, Гонконг; в Америці - Нью-Йорк, Ванкувер, Ріо-де-Жанейро, Монтевідео, Буенос-Айрес; в Австралії - Сіднеї і Мельбурн.

Повітряний транспорт. - Повітряний транспорт почав пристосовуватись для перевозу людей і вантажів в ширших розмірах лише після великої війни. Значіння його в порівнянні з іншими родами транспорту покищо незначне. Проте не доводиться сумніватись, що в будуччині перед повітроплавством одкриваються великі перспективи. Повітряний транспорторт з усіх родів транспорту дає максимальну швидкість пересування. Використовується повітряний транспорт, у першу чергу для перевозу людей; за допомогою літаків організована повітряна пошта; перевіз вантажів у повітряному транспорті наразі грає підрядну роль. Налагодження правильної повітряної комунікації вимагає улаштування певних повітряних ліній. Для цього треба вивчити повітряні течії в наміченому шляху й в зв'язку з тим вибрати висоту льоту, треба мати відповідні пристосовані місця для спуску апарату, орієнтаційне освітлення при подорожі вночі, тощо. Такі повітряні лінії з регулярними рейсами існують на всіх континентах, в найбільшому числі в Європі й Північній Америці. Кількість повітряних ліній швидко зростає. В I925 році рахувалось повітряних ліній у світі 57.500 клм.; з того на Европу припадало 30.250 клм.

Найбільш поширеним типом літака є невеликий літак, який може перевозити 4 - 7 осіб, розвиваючи швидкість до I70 клм. на годину; може він перевозити 800 - I.000 кілограм вантажу. Розвиток повітроплавства в останні роки може бути схарактеризований такими даними по окремих державах. У Франції в I925 році французькими повітроплавними товариствами було перевезено I9.788 людей, листів 890.5I5 кілограм, посилок 949.I35 кілограм. В Німеччині в I924 році було перевезено I2.579 людей, поштових надсилок I3.689 кілограм, газет I2563 кілограм.

Повітряний транспорт за останні роки значно виріс, проте, роля його, як ми підкреслили вище, відносно інших родів транспорту все ще лишається підрядною.

Запитання до 7-ої й 8-ої лекцій:

I. Які існують роди транспорту ?

2. В чому полягають вигоди морського транспорту в порівнянні з залізничим ?

3. Як забезпечені залізничов сітков окремі континенти ?

4. Які головні морські шляхи ?

Лекція дев'ята.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО І СВІТОВИЙ РИНОК.

Поняття сільського господарства. В поточній мові термін сільське господарство часто вживається рівнозначно з терміном хліборобство. Під сільсько-господарським підприємством розуміють найбільш поширений у нас рід його - хліборобське підприємство. Коли мати на увазі зясування відносин в світовому сільському господарстві, доцільніше користуватись поняттям сільське господарство в його поширеному розумінні. В залежності від природних умов і рівня господарського розвитку сільсько-господарча діяльність набирає різних форм і змісту і в багатьох випадках вона не буде ідентичною з хліборобською діяльністю. Отже в дальшому викладі ми скрізь будемо користуватись поняттям сільське господарство в його широкому розумінні. Під сільським господарством ми будемо розуміти всі ті галузі господарчої діяльности, завданням яких є плекання рослин і тварин та їх плодів і продуктів. В цьому широкому розумінні поняття сільського господарства до нього увійдуть не тільки хліборобство, але також скотарство, садівництво, городництво, бджільництво, полювання, рибальство й лісівництво. Це розширене поняття сільського господарства більш відповідає відносинам в сільському господарстві, не тільки в світовому маштабі, але й в умовах нашої умірковапої зони. В европейських умовах сільсько-господарське підприємство при своєму переважаючому хліборобському характері разом з тим часто поєднує в собі, як другорядні галузі, інші роди сільсько - господарчої діяльности; сільський господар плекає худобу, має город і садок, пасіку, інколи також ділянку лісу. Коли відносини в сільському господарстві брати в світовому маштабі, для певних країн перевага хліборобської діяльности в сільсько-господарському підприємстві одійде на задній плян; натомість виступають, як головні галузі, в залежності од природних умов і рівня господарської культури - скотарство, садівництво, городництво й т.д.

Сільське господарство і природні умови. Щодо самого свого характеру сільське господарство більш ніж яканебудь інша галузь господарчої діяльности поставлена в залежність од природних умов. Ця залежність виявляється в першу чергу в поділі земної площі на продуктивну і непродуктивну. До непродуктивної площі відносять ті землі, які не надаються цілком до сільсько-господарського використання: - гори, землі далекої півночі, піски, болота; всі інші землі, що використовуються чи можуть бути використані в сільсько-господарських цілях-рілля, луки, ліси, пасовиська - зараховують до продуктивної площі. Поділ на продуктивну і непродуктивну площу в більш - менш вичерпувчих даних можна подати лише для Европи; для решти континентів ми маємо тільки приблизні і уривкові матеріяли. З европейських держав значними розмірами своєї непродуктивної площі виділяються країни, положені на півночі або гірські: в Норвегії на непродуктивну площу припадає 70,6 % всієї поверхні /1917/, в Европейській частині СССР - 45,3 % /1911/, в Швеції - 30 % /1918/, в Греції - 55,1 % /1911/. Проте переважаюча більшість европейських держав має продуктивної площі 80 - 95 % всієї поверхні, отже сприятливі природні умови для розвитку сільського господарства. Оскільки є дані для других континентів, вони дають менш сприятливий образ. В Америці Сполучені Штати мають непродуктивної площі 53,8 % /1910/; в Канаді недосліджено 39,2 % всієї площі, продуктивної 4,8 %, непродуктивної 56,0 % /1911/; в Аргентині на непродуктивну площу припадає 26,3 % /1909/10/. В Азії азіятська частина СССР має 82,2 % недослідженої площі, яка в своїй величезній більшості

припадає на непродуктивну площу, на продуктивну площу припадає 17,8 % всієї площі /1911/; Британська Індія має 23,6 % непродуктивної площі /1918/19/; Японія має 20,5 % недослідженої площі, продуктивної 78,5 % /1919/. В Африці досліджена північна частина - Алжір, Туніс, Марокко дають од 28,0 % /Туніс в 1918.р./ до 68,8 % /Марокко в 1918.р./ непродуктивної площі.

Розподіл земної площі на продуктивну і непродуктивну не є цілком сталим; розвиток культури повну частину непродуктивних земель дозволяє переводити в продуктивну площу. Але такі зміни носять частковий характер, обіймають лише країни вищої господарської культури і основного поділу не порушують.

Значіння сільського господарства в світовому господарстві.

Значіння сільського господарства визначається тим фактом, що сільське господарство в своїх різних галузях є господарчов діяльніств, яка займає в світі найбільшу частину робочих рук. Лише про Европу і Північну Америку можна говорити, як про країни, де інші галузі господарчої діяльности мають більше поширення. Для Азії, Африки, Південної Америки і Австралії сільське господарство є основним родом господарчої діяльности. Щодо Европи, то тут по кількості осіб зайнятих в сільському господарстві можна виділити такі групи держав:

	Відсоток працездібного населення зайнятого сільським господарством:
В Великій Британії і Бельгії	од 10 до 20 %
В Швайцарії і Голяндії	20 - 30 %
В Данії, Німеччині, Греції, Норвегії, Чехословаччині	30 - 40 %
В Франції і Швеції	40 - 50 %
В Італії, Еспанії, Австрії	50 - 60 %
В Португалії, Угорщині, Фінляндії	60 - 80 %
В Болгарії, Литві, Латвії, Естонії і СССР	понад 80 %

Сполучені Штати в 1920.році мали 33,2 % працездібного населення зайнятого в сільському господарстві.

Проте, те значіння, яке має сільське господарство по кількості зайнятих в ньому робочих рук, не відповідає ролі його в національному прибутку : результати людської праці оцінюється в сільському господарстві дуже низько і через те участь сільського господарства в національному прибутку є значно нижча, ніж роля його серед інших родів господарчої діяльности щодо кількости зайнятих в ньому робочих рук. Обрахунки зроблені в кінці XIX віку Мульгаллем /Mulhall /про роль прибутку з хліборобства - найважнішої галузі сільського господарства - в загальному національному прибутку вказують, що роля ця менша, ніж мала б бути відповідно до кількости зайнятої в ньому робочої сили. На підставі цих обчислень, на прибуток од хліборобства в европейських державах припадало од 9,8 % національного прибутку / Велика Британія і Ірляндія / до 35,7 % /в балканських державах - Болгарії, Румунії і Сербії/. Ці цифри не можна вважати цілком точними, а проте існуючу в господарському житті тенденцію - низького прибутку, що дає сільське господарство, в порівнянні з занятов в ньому робочов силов - показують цілком виразно.

Сільське господарство і світовий ринок.

Основнов базов сільсько - господарської продукції є зовнішнє природне оточення; процес сільсько - господарської продукції полягає в тому, що людина підпорядковує і пристосовує це природне оточення

до своїх цілей. Вплив людини на природу є чинником, що підлягає постійним змінам в протилежність до природного оточення, яке можна трактувати, як чинник постійний: воно змінюється дуже повільно і ці зміни стають помітними лише на протязі багатьох віків.

З'ясовуючи відношення між структурою сільського господарства в окремих країнах і густавиною населення, можна встановити, що можливості того впливу на природу, які здійснює людина, провадячи сільське господарство, є звязані з густавиною населення: незалежно від культурного рівня населення, незалежно від ступеня його економічного розвитку - певній густавині населення відповідає певна система сільського господарства. В густо заселених Індії і Китаї система сільського господарства значно інтенсивніша, ніж в рідко заселеній Австралії, не зважаючи на те, що англійці, які мешкають в Австралії, культурно стоять вище, ніж китайська і індійська людність.

Густавина населення впливає на структуру сільського господарства в подвійний спосіб. Поки існує натуральне господарство, визначаючим чинником для розвитку сільського господарства є густавина сільського населення; що густіше сільське населення, то більше йому треба добути засобів поживи з землі, площа якої є незмінною; цього можна осягнути при збільшенні продуктивности землі при інтенсифікації систем сільського господарства; збільшення густавини населення примушує людність переходити од ловецтва до скотарства, од скотарства до хліборобства, примушує після переходу до хліборобства міняти системи хліборобського господарства на все більш інтенсивні. Коли поруч з сільським господарством починає розвиватись промисловість і зростати міська людність, створюється попит на сільсько - господарські продукти з боку тої людности, яка сільським господарством не займається, витворюється ринок на сільсько - господарські продукти. Розміри і зріст міського населення визначають розміри і зріст попиту на сільсько- господарські продукти; таким чином, ринок стає фактором, який впливає на систему сільського господарства. Фактично перехід в хліборобстві до більш інтенсивних систем відбувається здебільшого під впливом ринку.

Порівняче ще недавно продукти сільського господарства споживались в самому господарстві і лише в невеликій частині виходили на близький місцевий ринок. Ще незадовго до французької революції французький економіст Т ю р г о /Turgot/ обраховував інтернаціональну торгівлю хлібними продуктами в розмірі од 6,4 - 7 мілл. подвійних центнарів, що складає менше ніж два відсотки теперішнього обороту. Більший оборот збіжжям в межах Европи починається з другої чверти XIX. віку, а масовий ввіз до Европи заокеанського хліба лише з його другої половини. Стоїть це в найтіснішому звязку з тим удосконаленням транспорту, про яке ми говорили, з його прискоренням і здешевленням, зі зростом його пристосованости до масових перевозів.

Різні продукти сільського господарства поступають на світовий ринок в різній кількості і не у всіх продуктів сільсько - господарський підприємець однакову частину лишає для споживання в своєму господарстві. Стоїть це в звязку з низкою різних причин. Не на всі сільсько - господарські продукти існує на світовому ринку однаковий і постійний попит. Оскільки головним споживчим ринком для сільсько - господарських продуктів є Західня Европа, попит на них визначається в першу чергу вимогами цього ринку. Серед сільсько - господарських продуктів одні складають основний постійний елемент поживи, другі додатковий і несистематичний. На ті сільсько - господарські продукти, які становлять постійний і основний елемент харчування існує найбільш постійний і регулярний попит, який лише в незначних розмірах підлягає звуженню. Ця регулярність і постійність попиту сприяє значнішому виходу відповідних продуктів на ринок - продукція їх набирає більш виразно торговельного характеру і сільсько - господарський підприємець їх виробляє в першу чергу не для задоволення своїх потреб, а для задоволення вимог ринку.

Основним продовольчим збіжжям для Західної Европи є пшениця. На

протязі XVIII і XIX віку в Європі відбувається дуже характеристична еволюція в харчуванні населення; все більше починає вживатись пшеничний хліб замість житнього. В 1700 році 70 % французького населення їло житній хліб і лише 30 % пшеничний; тепер житній хліб споживає коло 15 % населення. Всі країни англійської культури - Англія, Канада, Сполучені Штати, Австралія - споживають лише пшеничний хліб. Відбувається перехід до пшеничного хліба в Німеччині, де перед війною його споживало коло половини населення. Загалом обраховують, що пшеничний хліб головна пожива для третини людности. Споживання житнього хліба є більш поширеним, окрім Німеччини, в Данії, Норвегії, Швеції і Голяндії. Таким чином пшениця є тим продуктом, який має дуже широкий регулярний попит. За пшеницею йде жито. З кормових хлібів більший попит мають ячмінь, овес і кукурудза.

Вихід на ринок окремих сільсько - господарських продуктів стоїть в зв'язку з способом і характером організації господарства. Певні продукти в сільсько - господарському підприємстві мають побічний характер і споживаються майже цілком в межах самого господарства. Такі сільсько - господарські продукти, як сіно, солома, звичайно на ринок не поступають, або за певними винятками поступають в дуже обмеженій кількості і споживаються в межах самого господарства, хоч в кожному господарстві вони й продукуються. З другого боку, вихід сільсько - господарських продуктів є зв'язаний з типом і організацією господарства; можлива така організація господарства, при якій більшість виробленого продукту споживається в межах самого господарства. З цього боку дуже характеристичні ті відносини, які існують в культурі риху - того продукту, який становить основну поживу на азіятському континенті. Ця культура зосереджена в дрібних підприємствах, які обслуговуються силами самого господаря й його родини. При цих умовах більшість виробленого продукту споживається в межах самого господарства. Тому то, не зважаючи на те, що в двадцятих роках біжучого віку світовий збір риху обраховувався приблизно в 2000 міл. подвійних центнарів, вихід цього продукту на ринок був незначний - коло 50 - 60 міл. подвійних центнарів. Так само впливає тип господарської організації на зменшення чи збільшення тої частини продуктів, яка віддається на ринок в окремих країнах европейсько - американської хліборобської культури. Яскравим прикладом в цьому відношенні може бути те становище, яке було в Сполучених Штатах і в довоєнній Росії. В Сполучених Штатах панівчим типом сільсько - господарського підприємства було велике фармерське господарство розмірами 100 - 200 гект.; натомість в довоєнній Росії в хліборобстві відогравало велику роль дрібне селянське господарство продовольчого типу розмірами 5 - 10 гект. Більшість витворених в російському селянському господарстві продуктів в противенність до Сполучених Штатів споживалась в межах самого господарства і вихід його продуктів на ринок був порівнявчи дуже незначний. З другого боку, вихід сільсько - господарських продуктів на світовий ринок має своєю передумовою задоволення потреб місцевого національного ринку. Там, де продукується певних с. - г. продуктів стільки, що їх вистачає лише для задоволення внутрішніх потреб, не може бути більшого поступлення їх для міжнароднього обороту.

Різні сільсько - господарські продукти в різній мірі пристосовані до далеких перевозів. Особливо це стосується до продуктів скотарського господарства. М'ясо, сало і т.п. стали в ширшому розмірі поступати на світовий ринок і вийшли за межі місцевого ринку тільки тоді, коли було віднайдено засоби перевозу цих продуктів в замороженому виді. Молоко й тепер ще лишається продуктом, який майже виключно обслуговує місцевий ринок. Таким чином, для цілого ряду сільсько - господарських продуктів збільшення їх виходу на світовий ринок стоїть в звязку з поліпшенням способів перевозу і віднайденням таких засобів, які б забезпечили їх перевіз в незіпсованому вигляді.

Все, що ми говорили вище, стосується до тих сільсько - господарських продуктів, які служать для безпосереднього споживання. Але сільське

господарство постачає поруч з цим продукти смакові, як чай, какао, каву, тютюн, тощо, і продукти, які є сировиною для дальшої переробки в промисловості - вовну, бавовну, шкіру, льон, коноплі, цукрові буряки тощо. Вихід цих продуктів на світовий ринок залежить від інших умов, ніж вихід продуктів продовольчого типу. Всі ці культури носять виразно торговельний характер і розміри продукції їх дуже тісно зв'язані з хитанням господарської коньюнктури. Характер зв'язку кожного з цих продуктів з світовим ринком має свої специфічні особливості, зв'язані з особливостями виробництва і перерібки кожного з них; вони мають бути приняті до уваги лише при ознайомленні з господарською ролею кожного окремого продукту.

Приблизний розподіл значіння окремих сільсько - господарських продуктів за період 1921 - 1925 років в оборотах міжнародньої торгівлі характеризується такими даними:

Хлібні продукти	8 % загального обороту міжнародньої торгівлі.
Цукор, кава, чай, какао	7 %
Риба	1 %
М'ясо	2 - 3 %
Молочні продукти	2 %
Яйця	1 %
Овочі, вино, спирт, пиво	1 - 2 %
Тютюн	1 %
	23 - 25 %
Бавовна	7 %
Вовна	5 %
Сировий шовк	2 %
Джут, льон, коноплі	1 %
	15 %
Будівельне, ужитвове дерево	7 %
Кавчук	1 %
	8 %
Шкіра і хутра	2 - 3 %
	48 - 51 %

Таким чином, на обороти в світовій торгівлі сільсько - господарськими продуктами припадає приблизно коло половини загальних оборотів світової торгівлі.

Розмір оборотів окремих продуктів сільського господарства в абсолютних цифрах видно з слідуючої таблиці:

/ див. таблицю на слідуючій сторінці /

Як бачимо з цих двох таблиць, обороти ріжних продуктів сільського господарства мають ріжні розміри і ріжні продукти в ріжних частинах щодо свого загального збору поступають на світовий ринок. Можна відріжнити серед цих продуктів ряд таких, які у першу чергу є продукцією країн, що лежать в уміркованій зоні; це хлібні продукти, переважаюча частина продуктів животнарства - шкіра, почасти хутра, переважна частина продуктів лісового господарства тощо; їм протистоять продукти сільського господарства підрівникових і рівникових країн, до яких належать чай, какао, кава, риж,

Назви сільсько-господарських продуктів.	1909 - 1913 р.р.			1921 - 1924 р.р.		
	Світ.прод. в міл.под. центнарів.	Вивіз на св.ринок в міл.цен.	Вивіз на св. р. в%	Світ.прод. в міл.под. центнарів.	Вивіна св.р.в мід.под. цен.	Вив.на св.р. в %
Пшениця	1200-1300	195	15	1200-1300	201	16
жито	450	23	5	350-450	17	4-5
ячмінь	370	61	16	300-400	22	6-7
овес	651	33	5	500-700	15	2-3
кукурудза	1035	69	7	1000-1300	72	6-7
рис	/2000/	57		/2000/	50	
картопля	1472	17	1,2	1300-1800	14	1
оливкова олія	5,6	1,2	22	6-8	1,2	15-20
чай	7-8	3,8	50	7-8	3,4	40-50
кава	12	12	100	12-17	13	100
какао	2,6	2,6	100	4-5	4,5	100
бавовна	46-47	32	60	34-54	26	60-70
каучук	0,8	0,8	100	3-4	3-4	100
льняне насіння	28	17	60	20-34	16	55-80
льняне прядиво	7,2	5,6	78	4-5	2	40-50
коноплі	7	4	60	5-6	3	40-50

каучук, бавовна, сировий шовк, тощо.З поданих даних можна встановити, що головну роль в оборотах світової торговлі відограють продукти сільського господарства уміркованої зони. Уміркована зона не тільки є головним споживчим ринком для продуктів сільського господарства, але в той же час їх головним продуцентом. Райони, що лежать поза уміркованою зоною втягнені в світовий оборот лише в обмеженім розмірі.

Продукти сільського господарства, що походять з різних його галузів, в міжнародніх оборотах відограють різну роль. Основне місце належить обороту хлібними рослинами. Обороти продуктами животнарського господарства /м'ясо, молочні продукти, яйця/ є нижчі, ніж обороти збіжжям; треба проте зазначити, що обороти продуктами животнарського господарства виявляють тенденцію до інтенсивного зросту. Поважне місце займають обороти продуктами лісової господарки. Як окрема група виділяється обороти продуктами, що складають сировину для дальшої промислової обробки /бавовна, вовна, льон, коноплі, джут/. Значну групу складають обороти смаковими продуктами, які постачає підрівникове і рівникове господарство/чай, кава, какао і цукор[x]/ Підрядне значіння мають обороти продуктами рибальства та мисливства і такими смаковими продуктами, як тютюн.

В дальшому ми спинимось на умовах продукції і збуту окремих продуктів сільського господарства і розглядатимемо їх більш чи менш докладно в залежності від ваги даної галузі сільського господарства в світовому обороті і її значіння для нас з погляду можливих інтересів українського народнього господарства. Ознайомлення з станом окремих галузів сільського господарства ми почнемо з короткого нарису стану лісової господарки і стану ринку лісових продуктів.

---

[x]/ В світовій торговлі обертається переважно не буряковий цурок, а цукор з цукрової тростини - продукт підрівникового і рівникового господарства.

ОКРЕМІ ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА.

ЛІСІВНИЦТВО.

Лісова господарка і лісовий ринок. Найбільше заліснені місцевості в світі утворюють дві зони. Це-зона північних лісів, які займають північні частини Европи, Азії і Америки, і зона рівникових лісів в найбільш гарячих і вогких місцевостях земної кулі - в рівниковій Африці і південній Америці. Між цими зонами лежить широка смуга відносно бідних на ліс місцевостей, де лісу мало або через те, що він знищений людиною, або в силу природних умов /степи, пустелі/. Заліснена площа на земній кулі визначається різно; цифри, які дають окремі дослідники, вагаються між 1600 і 3600 міл.гект. Найбільше заліснення ми стрічаємо в північній уміркованій зоні, значно нижче в південній уміркованій, рівниковій і підрівниковій. Заліснення окремих частин світу визначається такими даними: Европа має лісової площі 30,1 % всього суходолу, Америка 20,4 %, Азія 15,3 %, Австралія 10,0 % і Африка 6,8 %. Для країн уміркованої зони при сучасному стані техніки для покриття потреб людности в дереві визначається потрібною лісова площа 30 - 35 гект. на 100 мешканців. Виходячи з цих норм,забезпечення лісом окремих европейських держав виглядає так: Майже цілком позбавлені лісів Велика Британія, Ірляндія, Бельгія і Голяндія вони мають менше 10 гект. лісу на 100 мешканців.- Бідні лісами є Італія і Данія, де на 100 мешканців припадає од 10 до 15 гект. Незадовольняюче забезпечені лісами Німеччина, Франція, Еспанія і Швайцарія з 20 - 30 гект. лісової площі на 100 мешканців. Задовольняючу кількість мають Польща, Румунія, Чехословаччина і Португалія, де на 100 мешканців припадає 30 - 40 гект. лісової площі. Багаті на ліс СССР, Фінляндія, Швеція, Норвегія, Латвія, Австрія, Угорщина, Болгарія і Югославія; вони мають на 100 мешканців більш, ніж 40 гект. лісової площі. В цілому Европа забезпечена лісами більш ніж задовольняюче.

Експлуатація лісів довший час, поки лісова площа займала більші простори, переводилась в хижацький спосіб; ліс вирубувався без додержання певної системи і плану тоді, коли виникала в цьому потреба, про поновлення лісу не дбали. В XIX.віці в зв'язку з поступаючим винищенням лісів, лісову господарку раціоналізовано: користування лісом переводиться в той спосіб, щоб на ужиток йшов лише щорічний приріст лісового матеріялу, а основна маса його лишалась непорушною; вирубаний ліс заступається новими посадками. Раціональна лісова господарка провадиться в лісах Західної Европи.

З огляду на нерівномірність поділу лісів по окремих країнах і нерівномірність попиту на лісові матеріяли, оборот ними провадиться в міжнародньому маштабі. З'явилися лісові матеріяли на міжнародньому ринку досить давно. Ліс первісно почав вивозитись в першу чергу для потреб корабельного будівництва. Вивозився ліс, що знаходився поблизу рік, які давали можливість використання єдиного тоді існуючого водного і морського транспорту. З винищенням лісів, що знаходились в районах, з яких вивіз був легкий, питання транспорту при вивозі лісових матеріялів набирає першорядного значіння. При невисокій ціні дерева й його великій вазі,кошти перевозу на вартості його відбиваються дуже значно. В зв'язку з цим,наприклад, в наслідок трудношів, а то й неможливости вивозу лісових матеріялів,ліси азіятської частини СССР могли використовуватись дуже мало: в 1913.р. з призначеного до одпуску лісу в азіятській частині СССР було одпущено лише 8,8 %.

Світовий попит на лісові матеріяли має суперечні тенденції. З одного боку зріст населення і міського життя, зріст залізниць і розвиток промисловости при невистарчаючій кількості лісів в цілому ряді країн ведуть до

зросту попиту на ліс. Але з другого боку, все далі йдуче поширення вживання як палива кам'яного вугля і нафти, поширення вживання при будівництві камня, заліза й бетону, ведуть до зменшення попиту на лісові матеріяли. Всі ці причини привели до того, що в останні роки ціни на лісові матеріяли значно упали і в зв'язку з цим лісова господарка переживає поважну кризу.

На міжнародньому світовому ринку обертається ріжні роди лісових матеріялів. Цілком підрядне значіння серед них займає паливне дерево, яке, якщо й виходить за межі національного ринку, то лише в блищому прикордонному обороті. Переважаючу ролю відограють в світовому обороті ріжні роди будівельних матеріялів, лісові матеріяли для виготовлення телеграфічних стовпів, для кріплення копалень, для потреб залізничого будівництва.

Важним є поділ лісових матеріялів на оброблені і необроблені. З огляду на низьку вартість лісових матеріялів з погляду господарських інтересів країн, що експортують ліс, є більш доцільним вивозити лісові матеріяли в обробленому чи напівобробленому вигляді /дошки, клепки, целюльоза, тощо/. Оброблення лісових матеріялів є завданням лісообробляючої промисловости, яка подекуди звязана з лісовим господарством, а в других випадках уявляє з себе підприємства, що функціонують цілком відокремлено.

Обороти лісовими матеріялами складають приблизно 7% міжнародньої торговлі. За період 1909 - 13.р.р. обороти лісового світового ринку складали річно приблизно коло 30 міл. куб. метрів напівобробленого і обробленого дерева і понад 20 міл. куб. мет. необробленого дерева. Після війни світовий ринок значно звузився, але на роки 1926 - 28 лісовий ринок осяг приблизно довоєнних розмірів. З 1928.р. починається зменшення оборотів, яке тягнеться й дотепер /1933.р./.

Експортерами лісових матеріялів є Швеція, Норвегія, Фінляндія, СССР, Австрія, Чехословаччина, Польща, Латвія, Естонія, Литва, Румунія, Югославія в Европі, Сполучені Штати і Канада в Америці. Головну ролю в світовому лісовому експорті, окрім американських держав, відограють Фінляндія, Швеція, Польща, почасти Чехословаччина; велике потенціяльне значіння, як експортер, з огляду на свої запаси лісу, має також СССР. Вивіз Фінляндії в 1909 - 13.р.р. пересічно складав 2,2 міл. кв. мет. необроблених і 3,5 м. куб. мет. напівоброблених і оброблених лісових матеріялів. Вивіз Швеції в тому самому періоді пересічно складав для необроблених матеріялів 970 тис. тон, для оброблених і напівоброблених 4.210 тис. тон. В повоєнні роки експорт Швеції виявляє тенденцію до зменшення. Вивіз Польщі і Чехословаччини приблизно наполовину нижче експорту Фінляндії і Швеції, при чому експорт Чехословаччини в роках 1929 - 32 знизився до дуже малих розмірів. Роля інших европейських експортерів на міжнародньому лісовому ринку ще нижча. Особливу ролю в лісовому експорті займає СССР; експорт дерева з СССР в 1913. р. складав 10.358 тис. куб. мет., при чому він наполовину складався з необробленик лісових матеріялів. Після війни експорт з СССР значно впав, але завдяки форсуванню вивозу і продажу лісових матеріялів по низьких цінах, СССР вдалось в 1929.р. підняти свій експорт майже до довоєнних розмірів - приблизно до 8 міл. куб. мет. і стати поважним конкурентом для інших европейських експортерів. Але дальші успіхи експорту з СССР були загальмовані стагнацією на европейському ринку і відсутність в СССР більшої кількости заготовлених для експорту лісових матеріялів. Північна Америка на лісовому ринку відограє поважну ролю: експорт Канади за 1909 - 1913 роки складав пересічно 3,5 міл. куб. метр. необроблених і 4,6 м. напівоброблених і оброблених лісових матеріялів, а експорт Сполучених Штатів доходив до 5,9 м. куб. метр. лісових матеріялів. Після війни експорт американських лісових матеріялів значно піднісся і Америка є тепер поважним конкурентом для европейських експортерів.

Найбільшими імпортними ринками для лісвоих матеріялів є Велика Британія й Німеччина; а за ними йдуть Франція, Італія, Бельгія, Данія і Голяндія. При цьому Голяндія значну частину привезених лісових матеріялів

експортує далі. Найголовніщу роль як експортер лісових матеріялів відграє Велика Брітанія, яка покриває привезеним деревом до 97 % своєї потреби і імпорт якої в роки 1909 - 13 складав пересічно 5 міл куб. метр. необроблених і 8,9 м. оброблених і напівоброблених лісових матеріялів. Німеччина привезеним деревом покриває коло 19 %, а Франція коло 16 % своєї потреби, при чому Німеччина в першу чергу заявляє попит на необроблене, а Франція на оброблене дерево.

На світовому ринку існує попит не лише на продукти лісової господарки уміркованої зони, але також на продукти рівникових і підрівникових лісів. В певних, правда, незначних розмірах поступають на світовий ринок лісові матеріяли з порід рівникової зони, які завдяки своїм спеціяльним властивостям знаходять пристосування при виробі меблів тощо; це - такі породи дерев - як оріх, ебенова дерево тощо. Проте в загальному імпорті лісових матеріялів ці породи складають дуже незначну величину. Значно більше значіння має експорт такого продукту лісової господарки рівникових країн, як кавчук. Кавчук добувається в рівникових лісах Південної Америки і Африки. Проте збір кавчуку з дерев, що ростуть в дикому стані, не міг задовольнити зросту світового попиту, який дуже інтенсивно розвивався, особливо зі зростом автомобільної промисловости. Через те в рівниковій зоні почали плекати кавчукове дерево; розміри цих плянтацій тепер виносять понад 800.000 гект. і збір кавчуку з плянтацій значно перевищує збір кавчуку з дерев в дикому стані. В результаті збір кавчуку з 59.494 лонґтонн /лонґтонна = 1,016 метр. тонн/ в 1905 році збільшився до 414.703 лонґтонн в 1924 .р., при чому в 1905.р. з плянтацій поступило кавчуку 174 лонґтонн, а в 1924.р. 386703 лонґтонн. Наслідком того було дуже різке зниження цін на кавчук - в Анґлії ціни на кавчук спали з 1913 до 1924. року втричі.

В зв'язку з розвитком кавчукових плянтацій райони експорту кавчуку перемістились. Поки на ринок йшов кавчук з диких дерев, головним експортером його була Бразілія, але тепер кавчук вивозиться з тих місцевостей, де існують плянтації кавчуку: Малайський півострів, Суматра, Ява, Цейлон, і тільки після них іде тепер Бразілія, недавній головний доставник кавчуку. Найбільшим імпортером кавчуку є країна найбільш розвиненої автомобільної промисловости - Сполучені Штати. Европейські ринки грають підрядну роль. З них найбільшим є ринок анґлійський, за ним ідуть ринки Німеччини, Франції і Італії. Обороти з кавчуком дають коло 1 % оборотів світової торговлі. Експорт кавчуку доходив в середині двадцятих років до 5 - 6 міл. подв. центн. річно, з яких припадає на Малайські держави 2,0 - 2,5 міл. подв. цент., на Нідерландську Індію - 1 - 1,8 міл. подв. цент, Цейлон 0,4 міл. подв. цент., на Бразілію 0,[illegible] міл. подв. цент. Сполучені Штати привозили кавчуку в 1925.р. - 4 м. подв. цент., Анґлія 895.000 подв. цент., Франція 457,000 подв. цент., Німеччина 361.000 подв. цент. і Італія коло 90.000 подв. цент.

Запитання до 9-ої лекції:

1. Які умови впливають на розміри виходу на світовий ринок окремих сільсько-господарських продуктів ?
2. Яка участь окремих родів сільсько-господарських продуктів в оборотах світової торговлі ?
3. Які головні ринки для привозу лісових матеріялів ?

Л е к ц і я д е с я т а.

ОКРЕМІ ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Х л і б о р о б с т в о.

Хліборобська продукція і її центри.

З тих даних, які були подані вище, ми знаємо, що хліборобство є найбільш поширеним родом господарчої діяльности на цілій земній кулі. Самим своїм характером хліборобство має на увазі культивування рослин, кількість і рід яких міняється в залежності від властивости природного оточення. Проте, лише частина тих країн, в яких провадиться хліборобство, втягнена в світовий оборот; з другого боку, і в тих країнах, хліборобство яких включено в світове господарство, не всі хліборобські рослини й не в однаковій мірі є об'єктами світового обороту. Ми вже вище бачили, в яких незначних розмірах є предметом міжнароднього обміну риж, який становить головний об'єкт харчування для величезної частини людности азіятського континенту. Оскільки ми маємо на увазі ознайомлення з відносинами в світовому господарстві, об'єктом нашого огляду в першу чергу є ті країни й ті рослини, які мають більше значіння в світовому обороті. Рослинами, які в світовому господарстві відограють більшу роль, як ми бачили, є передовсім пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза й почасти лише риж. На умовах виробництва й збуту цих продуктів ми в першу чергу концентруємо нашу увагу, спиняючись при цьому передовсім на хліборобстві тих країн, які зв'язані з світовим ринком.

Дані про розподіл посівної площі й зборів головних хлібів в I929 р. по окремих частинах світу дають такий образ./ в тисячах/:

Країни.	Пшениця		Жито		Ячмінь		Овес	
	посівна площа	збір	посівна площа	збір	посів. площа	збір	посів. площа	збір
	гект.	квін.	гект.	квінт.	гект.	квінт.	гект.	квінт.
Европа	28359	394572	I7000	238622	II73I	I80I33	I84I8	238867
СССР /Европ. і азіят./	29724	I9I287	24931	207910	8083	70716	I8867	I66I00
Півн. Америка	35625	303239	I749	I3989	7847	88769	2I255	22I9I7
Азія x/	I3864	98467	-	-	5874	5I95I	937	2378
Півн. Африка	4I77	33859	2	20	3576	25038	359	3I4I
Півд. Америка	7930	60500	-	-	650	6600	I083	I2050
Півд. Африка	430	333I	-	-	37	460	278	I493
Океанія	6I56	36503	2	23	I90	I892	64I	3I48
Загалом	I26285	II24755	43962	462054	37988	425559	6II38	709094

Засіви й загальний збір кукурудзи в I929 р. були такі:

	посівна площа в I000 гект.	збір в I000 квінт.
Европа	I2.I43	I79.I55
СССР	3.542	40.254
Північна Америка	43.I63	685.600
Азія x/	2.6I0	33.858
Північна Африка	I.200	2I.380
Південна Америка	I0.I00	I29.300
Південна Африка	3.900	33.400
Океанія	I29	2.I38
Загалом	79.700	I.I45.I00

x/ Без Китаю, Туреччини, Ірану, Сірії, Палестини й СССР.

Подані тут дані мають лише приблизний характер; бракує в них даних для значної частини Азії; так само не є повними дані по Африці, Океанії й Південній Америці, оскільки там засівна площа тубільної людности узгляднена лише частинно. Проте, ці дані дають розподіл засівної площі й результати збору головних хлібів в усіх країнах світу, які більш або менш втягнені в світовий оборот. Наведені цифри перш за все вказують на те, що головними продуцентами збіжжя є Европа й Північна Америка. В цих двох частинах світу концентрується головна частина засівної площі й зборів усіх п'яти головних хлібів. Інші частини світу в хлібній продукції відограють підрядне значіння. Разом з тим існують важні відміни в значінні окремих частин світу. При абсолютно досить великих розмірах посівної площі в Азії участь її в постачанні світового ринку має лише обмежені розміри з огляду на велику в ній густавину населення й велику через те вмістимість внутрішнього ринку. З цього боку більше значіння для світового господарства має хліборобство Південної Америки й Австралії, де населення рідке й де хліборобство провадиться в першу чергу в цілях експорту. Африка дає незначні розміри засівної площі й за існуючих там природних умов можливість поширення засівної площі досить обмежена. З огляду на це, значіння африканського хлібу на світовому ринку дуже невелике.

Звертає на себе увагу розподіл культури головних хлібів. Він є наслідком як природних, так і господарських причин. Межі культури кожного хлібу встановлюються перш за все природними умовами; кожне збіжжя має певні вимоги щодо тепла, вогкости, грунту і т.д. і оскільки певний район цим вимогам хліборобської рослини не може задовольнити, остільки поширення її в цьому районі є неможливим. Але з другого боку господарські умови - розміри попиту й висота цін на певний рід збіжжя, організація хліборобського підприємства і т.д. - так само мають свій вплив на розподіл окремих культур. З наведених вище даних, ми можемо констатувати, що більш-менш рівномірний розподіл культури головних хлібів ми знаходимо в Европі й почасти в Північній Америці; інші частини світу мають значно більш яскраво виявлений характер однобічности розподілу культури; головна частина засівної площі приділяється в них пшениці, що в найбільшій мірі є світовим хлібом. З інших хлібів жито є в першу чергу европейським хлібом; його засіви займають лише незначну площу в Північній Америці, а по інших частинах світу майже цілком відсутні. Засіви вівса концентруються головним чином в Европі й Північній Америці; в інших частинах світу цей хліб поширений мало. Більш рівномірний поділ мають засіви ячменю; є характеристичним, що засіви цього хліба є поширеним як у тих частинах світу, до складу яких увіходять країни з холодним кліматом, так і в тих, які являються районами з гарячим підрівниковим кліматом /північна Европа й Африка/. Кукурудза є, в першу чергу, американським хлібом.

Коли спинятись над розподілом культури головних хлібів детальніше, й брати на увагу розподіл культур не лише по частинах світу, але й по окремих державах, тоді можна намітити такі райони переважаючого поширення культур головних хлібів. Країни, які, в першу чергу, складаються з районів Північної й Середньої Европи з більш суворим і вогким підсонням, утворюють три групи районів, де переважають культури вівса, жита й ячменю. До цієї групи районів належать: I/ в і в с я н о - я ч м е н н і країни, де площа засівів під цими двома хлібами є найбільшою. Сюди належать Норвегія, Велика Британія й Ірляндія; 2/ в і в с я н о - ж и т н і країни - Швеція, Фінляндія й Данія; 3/ ж и т н ь о - в і в с я н і країни - Голяндія, Німеччина, Бельгія й Австрія. Країни, які щодо своїх кліматичних умов займають перехідове становище, від півночі до полудня утворюють дві групи районів. До них увіходять: 4/ ж и т н ь о - п ш е н и ч н і країни, до яких належить европейська частина СССР. Є ясним, що европейська частина СССР може бути трактована, як один район лише умовно, в зв'язку з своїм великими розмірами й різницею природних умов на півночі й на півдні; 5/ п ш е н и ч н о -

в і в с я н і країни, до них належать азіятська частина СССР, Франція, Канада й Швайцарія. Країни з більш яскраво виявленим південним типом клімату складають три групи районів: 6/ п ш е н и ч н о - к у к у р у д з я н і країни - сюди належать Італія, Аргентіна, Болгарія й Угорщина; 7/ к у к у р у д з я н о - п ш е н и ч н і країни - Сполучені Штати, Єгипет, Югославія, Румунія і 8/ п ш е н и ч н о - я ч м е н н і країни - Еспанія, Алжір і Туніс.

Головну роль в продукції окремих хлібів відограють Европа й Америка; головним споживчим хлібним районом є густо заселені країни Західньої Европи. Через те на стані хліборобства цих двох континентів нам доведеться спинитись у першу чергу. Хліборобство цих двох континентів має між собою дуже великі істотні відміни, які є наслідком не лише природних, але перш за все історичних і соціяльних умов. Різниця умов продукції хліба в Европі, частині світу давнього заселення й давньої хліборобської кольонізації, і Америці та інших частинах світу нової кольонізації, мала й має величезний вплив на розвиток і долю европейського хліборобства. Можна без прибільшення сказати, що питання взаємовідносин між европейським і заокеанським хліборобством з тих часів, як заокеанський хліб став поступати на европейські ринки - з другої половини дев'ятнадцятого віку, було й є центральним для вияснення стану й розвитку хліборобства. Через те нам доведеться спинитись на умовах хліборобства в країнах і старої й нової кольонізації й прослідкувати ті взаємовідносини, які уклались між хліборобством тих і других країн.

Умови розвитку европейського хліборобства. Розвиток хліборобства в Европі по окремих країнах виявляє ряд особливостей в зв'язку з відмінними природними умовами й своєрідним господарським становищем кожної окремої держави. Через те ми окремо виділимо умови розвитку хліборобства на Сході Европи й спинимось в нашому дальшому викладі передовсім на хліборобстві Західньої Европи; при цьому, в першу чергу, розглянемо стан хліборобства головних европейських держав - Англії, Франції й Німеччини. Наш виклад буде охоплювати, в першу чергу, стан хліборобства до світової війни. Те становище, в якому опинилось хліборобство після війни й в якому знаходиться в теперішній час, буде складати тему окремого нарису.

В стані европейського хліборобства треба розріжняти два періоди: становище його до з'явлення парового транспорту й становище, в якому воно опинилось після з'явлення парового транспорту. Заведення парового транспорту викликало в европейському хліборобстві глибоку кризу, яка привела до повної його перебудови. Вплив парового транспорту починає позначатись на европейському хліборобстві приблизно з половини XIX віку.

До заведення парового транспорту европейське хліборобство розвивалось при наявності зростаючого попиту на хліборобські продукти в зв'язку з загальним зростом населення й при умовах майже повного вичерпання запасів вільних земель. При відсутності зручних і дешевих засобів для перевозу хліборобських продуктів кожна країна мусіла дбати про задоволення своїх потреб продуктами власного хліборобського господарства. Хліборобство европейських країн мало передовсім зерновий характер і розвивалось при умові постійного зросту хлібних цін, який був результатом збільшення попиту при вичерпанні запасів вільних земель.

Ціни головного хліба - пшениці - на протязі дев'ятнадцятого віку дають такий образ /див. таблицю на слідуючій сторінці/.

Перша половина цієї таблиці вказує, що на протязі першої половини XIX віку хлібні ціни йшли вгору. В зв'язку з цим високим рівнем хлібних цін Англія на початку XIX віку сама виробляла всю потрібну для свого споживання пшениці: пересічний річний довіз пшениці до Англії в період 1801-10 р.р. складав лише 0,6 міл.кварт; ще в п'ятдесятих роках XIX віку Англія продукувала сама 3/4 потрібної для неї пшениці, тоді як в кінці XIX віку вона при-

SLOVANSKÁ KNIHOVNA V PRAZE

возила більше 2/3 всієї споживаної пшениці, а власна продукція покривала менше ніж 1/3 потреби. В Німеччині на протязі цілої першої половини XIX в. вивіз хлібів перевищував довіз.

Розвиток парового транспорту витворив можливість привозу дешевого хлібу з тих країн, які мали ще запаси вільних земель - спочатку зі Сходу Європи, пізніше з-за океану. Дешевий привозний хліб на західньо-європейських ринках став конкурувати з дорогим національним хлібом. Наслідки цієї конкуренції, які привели до реконструкції західньо-європейського хліборобства в другій половині XIX віку, по окремих країнах різняться між собою в зв'язку з тим становищем, яке заняла в цій справі державна влада. В Англії влада стала на шлях зниження мита на хліб, а в 1846 році перейшла до системи вільної торговлі; таким чином хліборобство було залишено на свої власні сили й через те переворот, який відбувся в англійському хліборобстві, має найбільш радикальний характер. В Німеччині, Франції й інших державах державна влада в період, коли хлібні ціни виявили тенденцію до зниження, прийшла на допомогу національному хліборобству шляхом заведення мита на привозний хліб. Через те наслідки зниження хлібних цін для хліборобства цих країн не були такими катастрофічними, як в Англії, і перебудова хліборобства в цих країнах, хоч і пішла вона в тому самому напрямі, не набрала такого радикального характеру, як в цій останній.

Напрям перебудови західньо-європейського хліборобства, яка відбулась у другій половині дев'ятнадцятого віку, полягає передовсім у зменшенні засівної площі під зерновими хлібами й заміні зернових хлібів культурами продуктів, на яких зниження цін відбилось в меншій мірі. Цими культурами були культури, які постачали продукти для потреб скотарства, продукти городництва, садівництва, а також певні технічні рослини. Розвиток промисловости й міського життя в другій половині XIX віку витворив в Західній Європі зріст попиту на такі сільсько-господарські продукти, на які раніше цей попит був незначний /м'ясо, молочні продукти, птиця, яйця, фрукти, цукор, спирт і т. д./. Зросла отже засівна площа під культурами, які були потрібні для годівлі худоби, під технічними рослинами, під городинами й садовими рослинами коштом зменшення культур зернових. В Англії посівна площа під пшеницею в 1800 році виносила 1.615 тис.гект., а в 1910 році вона впала до 751 тисяч гект. Зернові хліба в 1873-75 році займали 52,1% всієї рільної площі, при чому на овес - кормову культуру зв'язану з скотарством - припадало 14,6% рільної площі; в 1911-13 році на зернові хліби припадало вже 48,6% рільної площі, при чому на овес - 20,5%. Рівночасно з зменшенням засівної площі під зерновими хлібами в період з 1873-75 років до 1911-13 років зросла площа зайнята картоплею й кормовими сіяними травами; збільшилась площа під плодовими садами, ягідними плянтаціями, постійними луками й пасовиськами. Що зміна розподілу культур в Англії не була наслідком занепаду хліборобства під впливом заокеанської конкуренції доводить той факт, що на протязі цього періоду загальні розміри сільсько-господарської площі, яка перебуває в експлуатації, не тільки не зменшилась, але виросли, навпаки, та площа, яка була під паром, в 1873-75 р.р. є меншою, ніж площа 1911-13 років, що свідчить про перехід до більш інтенсивної системи господарки. Подібного роду тенденції, правда не такі яскраві, з протекціоністичною політикою для зернових культур ми бачимо в Німеччині й Франції. В Німеччині з 1878 по 1913 роки зростає площа засівів під вівсом, корнеплодами, в першу чергу, картоплею й цукровим буряком; збільшується культура кормових трав; розміри засівів пшениці з 1900 року починають падати; коли Німеччина, єдина з европейських держав, збільшує в кінці XIX віку засівну площу під житом, то це є результатом не нормального ходу еволюції хліборобських відносин, але лише наслідком певної урядової політики - виплати в захованій формі продуцентам жита урядових субсидій. Ті самі процеси, які характеристичні для Німеччини, ми спостерігаємо в розвитку французького хліборобства. Так само зменшується тут засівна площа під зерновими культурами: в 1882 році вона складала 60,3% цілої ріллі, а в 1913 році спала до 58,7%, зростає площа корнеплодів і кормових трав.

Подібний характер має еволюція хліборобства і по інших західньо - европейських державах. В другій половині XIX. віку у всіх европейських державах за винятком держав південно - східної Европи /Угорщина, Румунія, Сербія, Болгарія/, засівна площа під пшеницею має стаціонарний характер, або виявляє тенденції до зменшення. Скотарсько - торговельний напрям, якого набрало західньо - европейське хліборобство в другій половині XIX. віку йде поруч з далеко посунутою і яскраво висловленою його інтенсифікацією; відбувається перехід до поліпшених більш інтенсивних систем хліборобства, урожайність окремих хлібів підноситься, відбувається в широкому маштабі пристосування до сільсько - господарської продукції удосконаленого знаряддя і сільсько - господарських машин, поширюється вживання штучних угноєнь. В сільсько - господарські підприємства вкладається, в зв'язку з переведенням поліпшення, великі капітали; коли зважити, що висота земельної ренти в Західній Европі є значною і що земельна рента так само впливає на собівартість хліборобських продуктів, мусимо прийти до висновку, що собівартість тих сільсько - господарських продуктів, які постачає інтенсифіковане західньо - европейське хліборобство, не може не стояти високо.

Певний виняток в Західній Европі складає хіба хліборобство південно - східнього кута Европи. Угорщина, Румунія, Болгарія, почасти Сербія базувала своє хліборобство на використанні своїх багатих урожайних грунтів і низьких коштах виробництва, зв'язаних з низьким культурним рівнем і малим рівнем потреб місцевого робітника і селянина. Там розвивалось зернове господарство і Угорщина і Румунія були найбільш позаяними в Західній Европі експортерами пшениці.

Треба мати на увазі, що змальована нами еволюція західньо - европейського хліборобства відбувалась в умовах поступаючої індустріялізації Західньої Европи, зросту міського населення і зменшення сільсько - господарської людности - отже при умовах зросту попиту на всі сільсько - господарські продукти, в тому числі і в першу чергу на зернові. Оскільки зернова продукція західньо - европейських держав лишилась стаціонарною, а то й зменшувалась, потреба західньо - европейських держав в привозному хлібі зростала дуже інтенсивно. Коли ми візьмемо ситуацію за останній передвоєнний 1913/14 рік по головному хлібу - пшениці - то сконстатуємо, що серед европейських держав лише Румунія, Угорщина і Болгарія мала перевагу експорту пшениці над її імпортом. Найбільший дефіцит по пшениці /перевагу імпорту над експортом/ мали такі держави:

Англія з Ірляндією	50.383	тис.	подв.	цент.
Німеччина	20.353	"	"	"
Франція	14.836	"	"	"
Італія	13.783	"	"	"
Бельгія	12.879	"	"	"
Австрія	6.430	"	"	"

Пшеничний дефіцит інших держав висловлювався в нижчих цифрах в зв'язку з меншою кількістю населення в них, або з тим, що в них населення споживало, окрім пшеничого, також і житній хліб. В кожному разі всі західньо - европейські держави мали дефіцит головних зернових хлібів, не зважаючи на високий рівень розвитку свого хліборобства.

Умови хліборобства в країнах нової колонізації. Хлібні дефіцити Західньої Европи, яка в силу цього є найбільшим і найважнішим хлібним ринком світу, покриваються хліборобством країн нової колонізації - Північної та Південної Америки і Австралії - а також і тих хліборобських величезних земельних просторів на Сході Европи і Азії, які об'єднувались в довоєнний час в Російській імперії. Умови хліборобства тут і там є між собою цілком відмінні; так само

кардинально різняться вони від умов хліборобства в Західній Европі. Розгляду стану хліборобства в країнах нової кольонізації і в колишній Російській Імперії ми присвятимо два окремих нариси.

Розвиток хліборобства в країнах нової кольонізації нерозривно зв'язаний з заведенням парового транспорту. Розвиток західньо - европейського хліборобства базувався на задоволенні все зростаючих потреб внутрішнього ринку, який творили міста і велика кількість нехліборобського населення. В країнах нової кольонізації, спеціяльно в той період, коли засівна площа там почала інтенсивно зростати - в другій половині XIX. віку - ширший внутрішній ринок був відсутній цілком. Більш місткий внутрішній ринок створився в країн нової кольонізації лиш в останні десятиліття XIX. віку в східній частині Північно - Американських Сполучених Штатів. Таким чином, хліборобство країн нової кольонізації розвивалось в першу чергу на основі зовнішнього ринку. Канада вивозить 53% свого врожаю, Аргентіна вивозить так само - 53,3%, Австралія - 38,4%.

При цих умовах розвиток хліборобства в країнах нової кольонізації став можливим тільки тоді, коли паровий транспорт розв'язав ті завдання, які стояли для поборення тих величезних просторів, що відділяли райони продукції збіжжя в країнах нової кольонізації від споживчих районів Західньої Европи. А щоб уявити складність тих завдань, які мусіли бути полагоджені, наведемо такі дані: віддалення від головних західньо - европейських портів до північно - східніх портів Північної Америки складає коло 3200 міль, до портів Аргентіни коло 6200 міль, до портів Австралії 12000 міль. А центри збіжжевої продукції в Сполучених Штатах віддалені від портів на 2000 і більше кілом., а в Канаді на 3000 і більше кілом.

Базуючись на задоволенні потреб зовнішнього ринку, хліборобство країн нової кольонізації мало до свого розпорядження дуже значні запаси вільних земель - те, чого західньо - европейському хліборобству в країнах старої кольонізації бракувало майже цілком. Запаси вільних земель, особливо значні на початках його інтенсивного розвитку, не вичерпані ще й до сього часу. Коли в зв'язку зі збільшенням населення запаси вільних земель в Сполучених Штатах існують тепер вже в досить обмежених розмірах, запаси їх по других країнах нової кольонізації лишаються ще в значних розмірах. Обчислюють, що в Канаді сільсько - господарська і засівна площа могла би бути збільшена в 3 - 4 рази, як би того вимагали потреби европейського ринку; що в Аргентіні є можливим збільшення засівної площі під пшеницю вдвічі проти теперішньої, що існують можливості збільшення засівної площі в Австралії [x] і Новій Зеландії.

Маючи до свого розпорядження запас вільних земель хліборобство в країнах нової кольонізації мало можливості інтенсивного і швидкого поширення своєї засівної площі в розмірах цілком неможливих для европейського хліборобства. Нижченаведена таблиця дає відомости про зріст засівної площі під пшеницю в країнах нової кольонізації за період 1870 - 1910 років:

Розміри засівної площі під пшеницю в тисячах гект.

Країна	1870	1880	1890	1900	1910
Сполучені Штати	7686	15372	14603	17196	18487
Канада	366	958	1093	1711	3587
Аргентіна	73	-	815 [xx]	3250	5837
Австралія	266	446	1005	1431	2273

[x] Можливості поширення засівної площі в Австралії обмежуються не браком вільних земель, а засушливість підсоння.

[xx] 1888. рік.

Ці цифри стануть ще більш яскравими, коли пригадаємо, що в цей період в Західній Європі площа засівів під пшеницею, за винятком Угорщини, Румунії, Болгарії і Сербії, зменшилася.

Базуючись на використанні нових щойно введених в сільсько - господарський оборот земель, хліборобство країн нової кольонізації має екстенсивний характер. Екстенсивність хліборобства країн нової кольонізації характеризується багатьома ознаками. Сільсько - господарська площа використовується в обмежених розмірах. Навіть в Сполучених Штатах, де, як побачимо нижче, хліборобство в східній частині краю вже переходить до більш інтенсивних форм, в 1910.році сільсько - господарська площа під фермами складала 879 міл. акрів, а з них оброблених лише 479 міл. акрів. Склад культур дуже одманітний, при виразній перевазі культур зернових. Урожайність окремих хлібів є нижчою, ніж в Західній Європі. Так, наприклад, середній збір пшениці з одного гектару виносив в Сполучених Штатах 9,4 подв. цент., в Канаді - 10,0, в Аргентині - 6,1, в Австралії 9,2; в той же час середній збір пшениці з одного гектару в 1910 році в Німеччині був 19,9 подв. цент., в Англії - 20,5, в Франції - 10,5, а в Данії навіть - 36,7. Угноєння землі поширено дуже слабо або не існує зовсім. Ця структура хліборобства для тих умов, які визначають розвиток хліборобства в країнах нової кольонізації, є найбільш відповідною. Зерновий напрям хліборобства є нормальним, оскільки хліборобство працює для зовнішнього ринку; зернові продукти уявляють товар найбільш пристосований до далекого перевозу, на який існує масовий попит. А при великих запасах вільних земель є так само нормальним здобувати більші збори хлібів шляхом екстенсивного поширення засівної площі, ніж піднесенням урожайности тих земель, які вже перебувають в експлуатації; це дає економію на вкладанню капіталу і праці.

Перехід до більш інтенсивних форм сільського господарства спостерігаємо лише в східній і південно - східній частинні Сполучених Штатів. В зв'язку з зростом населення і зростом промисловости в цьому районі, утворився місткий внутрішній ринок на продукти сільського господарства. Через те на північно - східньому побережжі Атлантійського океану розвинулось інтенсивне сільське господарство з широким виробом продуктів скотарства. В південно - східніх держава розвинулись промислові культури підзворотникового типу, між якими головну роль грає бавовняник.

При екстенсивному характері хліборобства країн нової кольонізації, воно, проте, характеризується прикметою, яку ми звикли уважати ознакою інтенсивного господарства. Це - широке пристосування сільсько - господарських машин з широкою заміною сили тварин силою механічних рушіїв. Машини пристосовуються на всіх ступенях хліборобського виробництва. Поширення машин є наслідком браку робочих рук; тільки за допомогою машин існує можливість при незначній густавині населення в країнах нової кольонізації опанувати ті великі площі землі, які заведено до сільсько - господарської експлуатації.

Відмінним від західньо - европейського є також тип сільсько - господарського підприємства в країнах нової кольонізації. Пересічним типом сільсько - господарського підприємства в країнах нової кольонізації є фарма великих і середніх розмірів, при чому вся земля об'єднана в одній ділянці. Середні розміри фарми в Сполучених Штатах коло 150 акрів /60 гек./ Середні розміри фарм зростають в напрямі на захід; таким чином в районах найменш інтенсивного господарства Далекого Заходу зустрічаємо найбільші фарми. Більшість американських фармерів є власниками своїх фарм. Розміри фарм в Канаді ще більші, ніж в Сполучених Штатах; вони мають 100 - 200 акрів /40 - 80 гект./, при чому в західніх провінціях Канади так само, як і в Сполучених Штатах, середній розмір фарми збільшується. Так само, як і в Сполучених Штатах, більшість канадійських фармерів мають свої землі на праві власности. Інакше є справа в Аргентині. Земля там в більшості

знаходиться в руках великих земельних власників, які віддають її фармерам в аренду. Через те тут відсоток орендованих, а не власних фарм, є дуже високий. Розмір окремих фарм є дуже значний. Згідно з передвоєнними даними середній розмір земельного володіння в Аргентіні 500 гект. - в дев'ять разів більше ніж в Сполучених Штатах і Канаді. Для Австралії найбільш типовою хліборобською фармою є фарма розмірами 40 - 200 гект. Таким чином, розміри земельного забезпечення, яке має хлібороб в країнах нової кольонізації не може навіть йти до порівняння з тим забезпеченням землею, яке має хлібороб в европейських країнах.

Хліборобство країн нової кольонізації, побудоване на тих основах, що їх ми змалювали вище, використовуючи запаси земель, що ще не були в хліборобській експлуатації, собівартість своєї продукції мало значно нижчу, ніж хліборобство західньо - европейських країн. Не зважаючи на кошти перевозу заокеанського хліба на далекі европейські ринки, які лягали на його ціну, не зважаючи на митні бар'єри, що ними пробувала більшість держав відгородитись, заокеанський хліб привів до зниження европейських хлібних цін і викликав переворот в европейському хліборобстві. Лише в останні передвоєнні роки в зв'язку з стабілізацією хлібного експорту до Европи зі Сполучених Штатів, яка була результатом збільшення внутрішнього попиту в цій країні, між европейським і заокеанським хліборобством встановилась певна рівновага і европейське хліборобство знайшло, здавалось, можливості розвитку, при яких заокеанська конкуренція йому не загрожувала. Але події, що прийшли в зв'язку з світовою війною, цю рівновагу порушили і створили в світовому хліборобстві нову коньюнктуру. Про це буде мова в окремому нарисі.

Говорячи про заокеанську конкуренцію для европейського хліборобства, ми проминули одну країну, яка відграє на европейському, головно англійському ринку певну роль. Цією країною є Британська Індія, яка займала перед війною серед експортерів пшениці шосте місце. Роля цієї країни, як експортера є і буде підрядною. Можливостей розширення засівної площі при дуже густому заселенні країни і використанні всіх вільних земель тут не існує, а необхідність задоволення місцевих споживчих потреб мусить привести до все далі йдучого обмеження індійського експорту. Той експорт хлібів, який є, базується головним чином на дуже низькому рівні задоволення потреб місцевого населення.

xxxxxxxxxxxxxxx
xxxxxxxxxxxxxx
xxxxxxxxxxxx
xxxxxxxxx
xxxxxxx
xxxxx
xxx
x

Лекція одинадцята.

ОКРЕМІ ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА.

Хліборобство /далі/.

Умови хліборобства на території нинішнього СССР. Ті величезні території, які раніше належали до Російської імперії, а нині входять до складу СССР, щодо умов розвитку хліборобства займають особливе місце. В складі їх є райони, які мусять бути віднесені до країн старої хліборобської колонізації; поруч з тим в межах СССР знаходяться великі простори, хліборобська кольонізація яких відбулась на протязі останніх десятиліть і господарське опанування яких ще не є закінченим і до цього часу. З другого боку, є велика різниця в тих умовах, в яких відбувається кольонізація нових районів за океаном і в межах СССР. За океаном при кольонізації нових просторів творяться господарства середніх розмірів, які досить забезпечені капіталом і через те мають можливість користуватись модерним сільсько-господарським знаряддям. На просторах СССР кольонізація нових просторів відбувалась головним чином творенням селянських господарств, земельна площа яких значно була нижча ніж у фермерських господарствах за океаном і які до того були дуже слабо забезпечені капіталом. Коли кольонізація нових просторів за океаном є прикладом кольонізаційної діяльности багатих країн, кольонізація в межах СССР є прикладом кольонізаційної діяльности бідної країни.

Території, що знаходяться в межах СССР, вивозом своїх хліборобських продуктів були поставлені в тіснішій зв'язок зовнішнім ринком приблизно коло половини XIX століття. Виняток серед них є лише Україна, хліборобство якої має з зовнішнім ринком дуже давній зв'язок. Початок більш інтенсивних зв'язків територій СССР зо світовим ринком привів до зросту в межах СССР засівної площі, який спочатку відбувався шляхом використання нових земель у полудньово-східній частині Европейської Россії, а пізніше шляхом кольонізації просторів Сибіру, Степового Краю й Далекого Сходу. Засівна площа в межах СССР з 75.749 тис.дес. в 1901-5 роках зросла в 1913 році до 88.043 тис.дес. При цьому в Европейській частині СССР засівна площа зросла з 64.756 тис.дес. до 70.088 тис.дес.; цей зріст відбувався головним чином коштом Нижньо-Волзького району /зріст за цей період 22% / й Степової України /зріст 14% /. При повільному порівнявчи зрості засівної площі в межах европейської частини СССР, зріст її в азіятській частині йшов дуже інтенсивно: з 10.933 тис.дес. в 1901-5 році вона виросла до 17.955, давши приріст за цей час на 63%.

Кольонізаційні можливості в межах СССР, як здається, досить значні. хоч докладного обслідування всіх придатних для хліборобської кольонізації земель в азіятській частині СССР не переведено, а існуючі щодо цього окремі підрахунки між собою дуже різняться. Проте не підлягає сумніву, що ті можливості, які там існували, були використані із-за бідности країни лише в дуже обмеженому розмірі. Збільшення засівної площі й кольонізація нових просторів носили в значній мірі стихійний характер і переводились селянами, які в причини гострого аграрного перенаселення в районах старої кольонізації, йшли на нові землі, не маючи ані потрібних капіталів, ані необхідних знань для ведення господарства в нових районах. Розвиток хліборобства в нових районах гальмувався відсутність шляхів - як грунтових, так і залізничих - які б умохливили перевіз збіжжя до світових ринків. В результаті всіх цих обставин хліборобство на території СССР стояло на низькому рівні розвитку. В районах старої кольонізації, де економічні обставини вже викликали необхідність переходу до більш інтенсивних форм господарства, цей перехід відбувався з великими труднощами й перебоями. В районах нової кольонізації хлі-

боробське господарювання носило примітивний хижацький характер. Території, що входять тепер до складу СССР, дають максимальні цифри для тої земельної площі, яка знаходиться під зерновими культурами; отже хліборобство має найбільш яскраво виявлений зерновий характер; в европейській частині СССР на зернові культури припадало 90,4%, а в азіятській - 93,3% цілої ріллі, тоді як у заокеанських країнах новоїнкольонізації максимальний відсоток для зернових культур виносить у Сполучених Штатах лише 65,1%. Урожайність окремих хлібів у СССР в порівнянні з іншими країнами стояла дуже низько; так пересічний урожай пшениці, що по европейській частині СССР в 1910 році з 1 гектара виносив 7,5 подв.цент., - був нижчий, аніж урожай Сполучених Штатів /9,4/ і Канади /10,0/, не кажучи вже про европейські країни. Коли ж цих умов розміри експорту збіжжя з території СССР перед війною зростали, то це в першу чергу є результатом лише екстесивного поширення засівної площі. Слід проте означити, що в зв'язку з тою великою ролю, яку відограває в продукції збіжжя на територіях СССР дрібне селянське господарство продовольчого типу, частина урожаю, яка вивозилась на зовнішній ринок, не була дуже значною: експорт пшениці виносив коло 20% урожаю, жита 3%, вівса 3% й ячменю 35% /передовсім український продукт/. Та й та кількість збіжжя, яка вивозилась, йшла на ринок у зазначених розмірах в значній мірі завдяки дуже низьким нормам споживання хліба місцевою людністю. Очевидно, що в окремих частинах СССР в зв'язку з різнорідністю природних і господарських умов у стані хліборобства існують певні відміни; це, в першу чергу, торкається України.

Як загальний висновок стану хліборобства на територіях СССР, треба підкреслити, що та роля, яку відогравали ці території в світовому обороті хліборобських продуктів, була значно меншою, ніж належало в зв'язку з природними їх можливостями.

Хлібна торговля.

Організація хлібної торговлі.

Розглядаючи умови, в яких перебуває хліборобство в країнах старої й нової кольонізації, ми встановили, що в одних країнах є значні лишки хліба, а в других дуже великий попит на нього при невистарчаючій продукції хлібних продуктів в самих країнах. Ці обставини сприяють розвитку широкого обміну хлібними продуктами в міжнародньому маштабі. Міжнародня й світова торговля вимагає дуже складного організаційного апарату, тим більше, що продукція хліба в окремих країнах знаходиться в руках величезного числа виробників, розкиданих по цілій країні, а іноді значно віддалених один од одного. Отже хліб, зібраний з великої, часом, території, мусить бути сконцентрований в головніших торговельних пунктах. Зібраний окремими партіями хліб мусить бути приведений до такого стану, який відповідав би вимогам центральних споживчих ринків; він мусить бути належно очищений, з дрібних партій різносортного зерна мусять бути утворені великі партії односортного збіжжя. Далі, після очищення й сортування, хліб мусить бути перехований до того часу, коли рівень цін на центральних ринках вкаже на існування на хліб найбільш інтенсивного попиту. Тоді великі партії заготовленого збіжжя мають бути довезені на ринки збуту й там має відбутись їх продаж. Коли зважити, що в світовій торговлі обертається величезна кількість хлібних продуктів, що ці продукти раніше, ніж дістатись до рук споживача, часто мусять бути перевезені на віддаль декількох тисяч, а то й десятка тисяч кілометрів, стане ясним, яка складна організація вимагається для нормального функціонування хлібної торговлі. Для цього вимагається існування належно організованої комунікаційної сітки. Повинна існувати сітка головних, магістральних залізничих шляхів, через які хліб можна б було зосереджувати в головніших торговельних пунктах; сітка головних шляхів повинна доповнюватись сіткою під'їзних шляхів і ґрунтових шляхів, які б улегшували зосередження хліба на окре

мих станціях головної магістралі. В пунктах більшого скупчення хліба мусять бути спеціяльні установи для переховування, очищення й сортування хліба - елеватори. Оскільки перевіз хліба до головних споживчих ринків переводиться морськими шляхами, необхідно існування належно пристосованої торговельної фльоти, відповідно упорядкованих портів. Цілий цей організаційний апарат не тільки мусить бути належно зорганізований, але він мусить функціонувати так, щоб його послуги коштували дешево,- інакше накладні видатки лягуть важким тягарем на ціну хліба й утруднять для нього можливість конкуренції на світових споживчих ринках.

Не всі держави, що експортують хліб, задовольняюче розв'язали ці складні організаційні завдання хлібної торговлі. Прикладом вдалого їх розв'язання може служити Північна Америка; натомість хлібна торговля на територіях, що нині увіходять до складу СССР, була організована дуже примітивно й незадовольняюче.

Справа організації хлібної торговлі в Північній Америці, в великій мірі ускладнялась тим, що головні хліборобні райони в Сполучених Штатах і Канаді розміщені глибоко на континенті, досить далеко від морських портів. Віддалення головних центрів хлібної продукції в Канаді - провінцій Манітоба, Саскачеван і Альберта - від ближчих на сході експортних портів є коло 3.000-3.500 клм. В Сполучених Штатах головні пшеничні райони віддалені від портів на яких 2.000-3.000 клм. Справа доставки хліба до портів у Сполучених Штатах і Канаді розв'язана, з одного боку, завдяки енергійному залізничому будівництву, а з другого боку,- спеціяльно в Сполучених Штатах, завдяки доцільній комбінації транспорту хліба залізницями з транспортом його по внутрішніх водних шляхах. Особливо велику роль відограють перевози по системі Великих Озер. Щодо дешевости транспорту в Сполучених Штатах, то її можна ілюструвати тим фактом, що перевіз збіжжя в Сполучених Штатах перед війною на віддалення І.500 клм. коштував для пуда пшениці 7-10 коп. - саме стільки, скільки коштувало на Україні підвезти хліб з близьких прибережних районів. Не дорожче коштує перевозити хліб також і в Канаді. Щодо переховання, очищення й сортування збіжжя в Америці, то це переводиться шляхом улаштування системи елеваторів. Елеватори в Сполучених Штатах існують двох родів: І/ л і н і я л ь н і елеватори, які знаходяться в місцях продукції хліба, головним чином, на залізничих станціях. Серед цих елеваторів є досить значне число кооперативних. Лінійальні елеватори є невеликих розмірів, їх завдання - переховувати збіжжя лише на короткий час. Напередодні війни число лінійальних елеваторів доходило до І6.000. 2/ т е р м і н а л ь н і елеватори зосереджені в головних пунктах торговлі хлібом, як Чікаго, Мінеаполіс, Дулута, Сан-Лві. Їх завдання - переховувати збіжжя довший час. Це є величезні будови, в яких можна вмістити сотки тисяч центнерів. Всі операції зі збіжжям, як розвантажування, завантажування, чищення й сортування, в елеваторах переводиться за допомогов удосконалених машин. Цим досягається максимальна безпечність при переховуванні. На початку XX віку таких центральних елеваторів у Сполучених Штатах було понад 400 й вони могли одночасно вмістити коло третини всієї зібраної там пшениці. Так само зорганізована елеваторна справа в Канаді. Хоч там елеваторна система почала розвиватись пізніше, ніж у Сполучених Штатах, але системов місцевих /лінійальних/ елеваторів Канада забезпечена навіть краще, ніж Сполучені Штати, при чому особливо розвинена в Канаді система кооперативних елеваторів.

Значіння елеваторів полягає в тому, що вони є публічними установами, які зобов'язані приймати хліб на переховування; переданий до елеваторів хліб знеособлюється - власник його має право одержати з елеватора не те саме збіжжя, що він здав, але таку саму кількість тої самої якости. На переданий до елеватора хліб власник його одержує спеціяльний документ /варрант/, в якому зазначено кількість і рід зданого до елеватору хліба. Тоді продаж хліба переводиться шляхом простої передачі варранту; такий спосіб продажу хліба має велику перевагу в порівнянні з продажем на підставі зразків; в останньому випадку можливі зловживання, між тим при передачі варран-

ту за якість і кількість хліба дає гарантію публічна установа. Варранти одержуються на біржі; при розвитку хлібного кредиту власник варранту може під заставу варранту одержати позичку в банку й не продавати хліба аж до того часу, доки продажну ціну для себе він буде уважати невигідною.

Щоб цю систему перевести в життя, само собою, є необхідними дві умови: щоб була загально прийнята класифікація збіжжя й щоб вільські господарі цієї класифікації додержувались, переводячи засіви. В Північній Америці ці умови виконуються; там встановлені певні торговельні типи хлібів, і фермери, сіючи хліб, твердо додержуються прийнятих сортів. За додержанням існуючої класифікації хлібів слідкує спеціяльний орган державної влади - хлібна інспекція.

Останній етап у хлібній торговлі це - перевіз хліба з портів країн-продуцентів до портів країн-консументів. Очевидно, що висота морських фрахтів при перевозі північно-американського хліба до портів Ляманшу, центру споживчого европейського району, зв'язана з віддаленням до цих портів. Оскільки це віддалення є менше ніж віддалення від південно-американських і австралійських портів і більше, ніж віддалення від черноморських портів, то в першому випадку північно-американський хліб попадає в більш сприятливе, а в другому випадку в менш сприятливе положення. Проте треба зазначити, що інші витрати, зв'язані з транспортом вантажів морським шляхом /плата за навантажування, портові збори, забезпечення і т.д./, перед війною в чорноморських портах були вищі, ніж в північно-американських і це вело до того, що нижчі видатки урівноважували більш високий фрахт з Північної Америки до портів Ляманшу.

Організація хлібної торговлі, спеціяльно щодо забезпечення елеваторами, у двох других великих експортуючих країн - в Аргентині й Австралії - стоїть на нижчому ступені, ніж в Північній Америці, хоч уже й в цих країнах спостерігаємо ряд осягнень в організації цієї справи. Але особливо незадовольняючою була організація хлібної торговлі в колишній Російській Імперії. На перешкоді розвитку хлібної торговлі стояло насамперед незадовольняюче забезпечення шляхами, особливо майже повна відсутність під'їздних шляхів і поліпшених ґрунтових доріг. Існуючі залізничі шляхи могли бути використані в цілях перевозу хлібних вантажів зовсім неповно, в зв'язку з тою тарифною політикою, яка була в колишній Російській Імперії. Система тарифів на перевіз хліба, що існувала довший час в Росії, утруднювала, з причини високих оплат, вивіз на закордонні ринки сибірського хліба й штучно зменшувала кількість хліба, що скеровувався через черноморські порти. Залізничі шляхи були не досить забезпечені рухомим складом, а станції не мали достаточної кількости приміщень для переховування збіжжя. В зв'язку з цим, під час сезону хлібних перевозів на залізницях скупчувалось багато невідправлених хлібних вантажів; часто хліб цілими тижнями лежав на станціях під голим небом, чекаючи черги на відправку.

Функції збирання дрібних партій хліба перебувала в руках великого числа дрібних посередників, які оперували дуже обмеженим капіталом і цілком не дбали за якість хліба, а інколи навмисно його засмічували. Звідси велика засміченість хлібів, що виходили з колишньої Росії, а це приводило до того, що хліб, який йшов звідти, на світових ринках розцінювався в кілька відсотків нижче існуючого на даний момент рівня цін. Організація елеваторної системи в Росії була в початковій стадії. Лише в 1910 році Російський Державний банк розпочав виробляти плян будови елеваторної системи. Плян цієї будови був виконаний лише частково. На 1913 р. було механічно урядженых елеваторів на залізницях 75 з вмістимістю 27 міл.пудів, в портах 16 з вмістимістю 16,5 міл. пуд. Ця кількість елеваторів при 600 міл.пуд. пересічного щорічного експорту хліба з імперії була цілком невистачаючою. При цьому Україна й Кубань, які давали 2/3 цілого експорту хлібів, були забезпечені гірше, ніж інші райони, а в плані будови елеваторної системи їх було відсунено на другу й третю чергу. Внутрішніх елеваторів на Україні не було зовсім. З портів порівняно добре були забезпечені елеваторами лише Миколаїв,

Новоросійськ і Ростов. Елеватор, що був в Одесі, функціонував незадовільняче; інші чорноморсько-азовські порти елеваторів не мали зовсім. В зв'язку з незначним розвитком елеваторної системи дуже незадовільняче була поставлена в Росії справа хлібного кредиту. Всі ці недоладності в організації хлібної торговлі в колишній Росії дуже утруднялн становище тамошнього продуцента хліба й ослабляли становище його перед заокеанськими конкурентами.

Райони експорту головних хлібів. Головними об'єктами хлібної торговлі, як ми вже вище зазначали, є такі роди збіжжя: пшениця, жито, ячмінь, кукурудза й овес. Середні розміри експорту всіх країн в I909-I3 роках для цих родів збіжжя складали такі числа: пшениця I95 міл.подв.цент.,жито 23 міл.подв.цент.,ячмінь 6I міл.подв.цент., овес 33 міл.подв.цент., кукурудза 69 міл.подв.цент., а по всіх п'яти хлібах - $8I міл.подв.цент. Розподіл експорту по окремих країнах по п'яти головних хлібах і еволюція цього розподілу в передвоєнний час мало така таблиця:

Вивіз п'яти головних хлібів у відсотках.

Р о к и	Росія	Аргентіна	Румунія й Болгарія	Сполучені штати	Німеччина	Ост-Індія	Канада	Австралія	Інші країни х/
I888-I892	36,I	3,2	II,I	2I,8	2,7	4,9	0,8	I,3	I7,9
I893-I897	38,0	6,8	I3,2	24,3	I,9	I,4	I,0	0,7	I2,7
I898-I902	28,3	8,5	I0,4	34,8	2,7	I,8	I,9	0,9	I0,7
I903-I907	35,6	I6,7	I2,4	I4,6	3,3	4,I	2,I	I,7	9,5
I908-I9I2	35,I	I6,7	II,8	I0,2	5,7	3,3	3,2	2,7	II,3

х/ головним чином довоєнна Австро-Угорщина, Туреччина, Алжір і Туніс.

В цій таблиці звертає на себе увагу велика роля в передвоєнному експорті головних хлібів Російської Імперії. Не зважаючи на несприятливий стан свойого хліборобства й незадовільняче організація своєї хлібної торговлі, над якими ми вище спинялись, участь колишньої Росії в світовому експорті хлібів була дуже значнов. Завдяки значному російському вивозу,Европа, коли її брати цілу, в значній мірі забезпечена своїм хлібом і залежність її щодо цього від заокеанських країн була невелика. Виглядн на можливість для Европи в цілому захватн певну незалежність од заокеанських країн, перед великов війнов видавались тим більше оправданими,що найбільший небезпечний конкурент для европейського хліборобства - Сполучені Штати - поволі в зв'язку з зростом внутрішнього ринку зменшував свій хлібний експорт.

Щодо окремих хлібів, то райони їхнього експорту на підставі даних останнього передвоєнного I9I3-I4 року, уявляли такий образ. Для п ш е н и ц і експортуючими країнами були в Европі: Російська Імперія /44,4 міл.подв.цент./, Румунія /I2,4 міл.подв.цент./, Угорщина /2,3 міл.подв.цент./, Болгарія /3,2 міл.подв.цент./. З заокеанських країн в експорті пшениці відогравали роль: Сполучені Штати /29,4 міл.подв.цент./, Канада /3I,2 міл.подв.цент./, Аргентіна /9,7 міл.подв.цент./, Австралія /I4,4 міл.подв.цент./, Брітанська Індія /8,I міл.подв.цент./. Поза цими країнами, пшениця йшла на світовий ринок в обмежених розмірах ще з Алжіру й Уругвая. Проте, для уявлення дійсної ролі окремих експортерів пшениці треба мати на увазі не лише експорт пшениці в зерні, але також експорт пшеничної муки. Серед европейських експортерів пшениці дуже поважну роль мав експорт пшеничної муки в Угорщині, яка більшість свого збіжжя вивозила в обробленому вигляді /8,7 міл. подв.цент./, натомість в інших европейських експортерів пшениці експорт пшеничної муки мав незначні розміри /Росія - I,5 міл.подв.цент., Румунія - I,8 міл.подв.цент.,Болгарія - 0,4 міл.подв.цент./. Серед заокеанських країн ек-

спорт пшеничної муки грав роль в Сполучених Штатах /I3,7 міл.подв.цент./ і в Канаді /5,3 міл.подв.цент/, меншу - в Аргентині /0,8 міл.подв.цент./ і в Брітанській Індії /0,8 міл.подв.цент./. Астралія вивозила пшеницю лише в зерні.

Другим споживчим хлібом є ж и т о, обороти яким у світовій торговлі є дуже обмежені. Головними експортерами жита була Німеччина /5,8 міл.подв. цент./, яка окрім того вивозила досить значну кількість житньої муки /3,0 міл.подв.цент./; значну кількість жита в зерні вивозила Росія /5,0 міл.подв. цент./; натомість вивіз житньої муки з Росії був невеликий /I,6 міл.подв.цент. З інших европейських країн вивозили жито - Угорщина /2,4 міл.подв.цент. в зерні й I,0 міл.подв.цент. в муці/, Румунія /лише в зерні 0,5 міл.подв.цент./ і Болгарія /0,3 міл.подв.цент. в зерні/. З заокеанських країн : : жито вивозилось у дуже обмежених розмірах із Сполучених Штатів /0,5 міл.подв.цент./ і Аргентіни /0,I міл.подв.цент./. Таким чином, жито треба вважати майже виключно европейським хлібом.

Щодо районів постачання двох головних споживчих хлібів, то ми бачимо, що в постачанні пшениці відогравали велику роль як країни заокеанські, так і країни положені на південному Сході Европи. Коли мати на увазі, що експорт пшениці з колишньої Росії головним чином складався з експорту України, Дону й Кубані, ми будемо мати в Европі район, який охоплює Угорщину, Румунію, Болгарію, ціле північне побережя Чорного моря аж по Кавказ; цей район і був основним доставником пшениці для Західньої Европи. Конкуренція заокеанських країн з европейським хліборобством була передовсім конкуренцією з цим районом, з країнами Чорноморського басейну. З тих цифр, що ми наводили вище для п'яти головних хлібів, можна бачити, що в часи передвоєнні ці країни своє значіння на світовому ринку успішно заховували. Щодо я ч м е н ю, то головним експортером його була Російська Імперія, властиво Україна /43,4 міл.подв.цент./. Всі інші країни як в Европі, так і за океаном експортували цей хліб в обмеженій кількості; серед них були Угорщина /3 0 міл.подв.цент./, Румунія /4,I міл.подв.цент./, Болгарія /0,4 міл.подв.цент./, Канада /2,6 міл.подв.цент./, Сполучені Штати /I,7 міл.подв.цент./, Аргентіна /0,2 міл. подв.цент./. Серед експортерів в і в с а більшу роль відогравали Росія /5,3 міл.подв.цент./, Німеччина /3,8 міл.подв.цент./, Румунія /2,6 міл.подв. цент./, Канада /5,8 міл.подв.цент./ і Аргентіна /3,5 міл.подв.цент./. Для к у к у р у д з и в передвоєнний час найбільшим експортером була Аргентіна /35,4 міл.подв.цент./; в Европі найбільше кукурудзи вивозила Румунія /I3,4 міл.подв.цент./, Болгарія /3,3 міл.подв.цент./ й Україна /4,5 міл.подв. цент./.

Окремо від ринку головних европейсько-американських хлібів стоїть ринок риżу, який є головним продуктом споживи на азіятському континенті. Китай, який стоїть щодо продукції риżу на першому місці, не тільки не вивозить риżу, але в зв'язку з великою густавиною населення примушений його привозити. Так само потребує привозного риżу Японія. Головними експортерами риżу є Брітанська Індія /середній вивіз за I9I0/I4 роки 24,9 міл.подв.цент./, Індо-Китай /4,9 міл.подв.цент. за той самий період/ і Сіам /7,9 міл.подв. цент./.

Головні споживчі хлібні ринки. Вмістимість окремих країн, як ринків для збуту хлібних продуктів, визначається кількістю в них нехліборобського населення й розміром споживання окремих хлібів, який засвоєний в даній країні.

В зв'язку з розмірами національної продукції окремих хлібів, існуючі потреби задовольняються з місцевої продукції, або частинно з місцевої й закордонної, або виключно з закордонної. Маючи це на увазі, країни, які є споживчим ринком для хлібних продуктів, можна поділити на такі: I/ країни, де в зв'язку з великим розвитком промисловости й міського життя відсоток нехліборобського населення є дуже значний і де в зв'язку з тим попит на хліборобські продукти є дуже великий; 2/ країни, де в силу природних умов продукція певних хліборобських продуктів є невеликою й де в зв'язку з цим є

більший попит на ці бракуючі продукти.

Треба проте завважити, що цей поділ провести цілком послідовно є тяжко; як ми бачили, деяким країнам доводиться змешшувати продукцію певних хлібів, незалежно від сприятливих природних умов, коли ця продукція з господарського погляду стає невигідною.

При визначенні вмістимости певного споживчого ринку треба так само брати на увагу розміри того переднього споживання окремих хлібів, які припадають на душу населення. Розміри споживання міняються на протязі часу й від країни до країни та тісно зв'язані як з побутовим укладом, так і з матеріяльним станом населення. Які саме існують щодо цього різниці в окремих країнах і в різні періоди - ілюструють такі дані. В Росії на одну душу населення річно споживалось в I904/5 - I908/9 роках - 66,8 кгрм пшениці й 94,I кгм. жита, а I909/I0 - I9I3/I4 р.р. - 83,I кгр.пшениці й III,I кгр.жита. В Великій Британії в Ірляндією в роках I909/I0 - I9I3/I4 споживалось I62,5 кгр.пшениці при повній відсутності вживання житнього хліба; в той же період середнє споживання Франції було 223,5 кгр.пшениці й 29,7 кгр.жита,а в Данії - II2,3 кгр.пшениці й 22I,8 кгр.жита. Ці ілюстрації вказують, що вмістимість ринку визначається не лише розмірами нехліборобського населення, а тісно зв'язана з цілим господарським і культурним укладом кожної окремої країни.

Щодо розмірів привозу окремих хлібів, европейські країни йшли за таким порядком. П ш е н и ц і в останньому передвоєнному році - I9I3-I4 - найбільше привозили Велика Британія в Ірляндією /50,3 міл.подв.цент./, Німеччина /20,3 міл.подв.цент./, Франція /I4,8 міл.подв.цент./, Італія /I3,7 міл.подв.цент./, Бельгія /I2 ,8 міл.подв.цент./, Голяндія /4,I міл.подв.ц./ Швайцарія /4,9 міл.подв.цент./; існував окрім того довіз пшениці до скандинавських країн, де природні умови для культури пшениці були явно несприятливі, і до Еспанії. З позаевропейських країн пшеницю довозили Японія /I,7 міл.подв.цент./, Туніс /0,2 міл.подв.цент./, Єгипет і Чілі /0,6 міл.подв. цент./.

Ринок для ж и т а, в зв'язку з обмеженими розмірами його споживання, був мало вмістимий - обмежувався він лише европейськими країнами, при чому розміри привозу жита були незначні. Жито привозила Австрія /3,2 міл. подв.цент./, Голяндія /2,9 міл.подв.цент./, Данія /2 ,2 міл.подв.цент./, Норвегія /I,8 міл.подв.цент./, Бельгія /I,6 міл.подв.цент./, Швеція /0,9 міл.подв.цент./.

З даних щодо привозу двох головних споживчих хлібів можемо констатувати, що обороти привозу жита були незначні; оскільки в житі існувала потреба, вона покривалась передовсім власною продукцією. Інакше стоїть справа з пшеницею. Обороти привозу пшениці були дуже значні й головні імпортуючі країни покривали свою потребу в пшениці в значній мірі коштом закордонного імпорту. Так, Велика Британія покривала власною продукцією лише п'яту частину своєї потреби, Німеччина коло 30% потреби, Бельгія приблизно 25%, Швайцарія коло I5% й лише Франція й Італія власною продукцією задовольняли коло 80% своєї потреби.

Ринок я ч м е н ю складали передовсім Німеччина /37,8 міл.подв. цент./,й Велика Британія з Ірляндією /I0,2 міл.подв.цент./. В менших розмірах привозили ячмінь Франція /I,6 міл.подв.цент./, Бельгія /3,2 міл.подв. цент./, Голяндія /2,9 міл.подв.цент./. З'ясовуючи ринки споживання ячменю, не треба забувати, що цей хліб має подвійний ужиток. Ячмінь уживається для годівлі худоби; поруч з тим існують певні сорти ячменю, які вживаються для броварства. Значний привіз ячменю до Німеччини знаходить своє пояснення в тому, що Німеччина багато свого ячменю зуживає на потреби броварства, привозячи замість того для годівлі худоби ячмінь з закордону.

Для привозу в і в с а відограваали значіння такі держави: Велика Британія /8,5 міл.подв.цент./, Франція /5,9 міл.подв.цент./, Бельгія / I міл.подв.цент./, Голяндія /I,2 міл.подв.цент./, Швайцарія /I,7 міл.подв.ц./; в менших розмірах привозив овес ще також ряд інших держав европейських.

Щодо ринків к у к у р у д з и, то їх складає Велика Британія /20,2 міл.подв.цент./, Німеччина /7,5 міл.подв.цент./, Франція /5,7 міл.подв.ц./ Бельгія /4,0 міл.подв.цент./, Голяндія /3,6 міл.подв.цент./, Данія /3,3 міл.подв.цент./; в менших кількостях привозять кукурудзу інші европейські держави.

Оскільки ячмінь в значній своїй частині вживається для годівлі худоби, а овес і кукрудза майже виключно для цього, ринки цих трьох кормових хлібів між собов тісно зв'язані. Всі ці три хліби привозяться країнами, де розвинено скотарство інтенсивного типу, для годівлі худоби, при чому один рід корму часто заступається другим і один хліб, таким чином, буває конкурентом для другого.

Говорячи про споживчі ринки для головних хлібів, не можна не згадати про ті центральні пункти, куди поступає хліб для розподілу по окремих дрібніших споживчих пунктах. Оскільки хліб на европейські споживчі ринки поступає майже виключно морським шляхом, цими центральними пунктами є порти, положені на Ламанші й на Середземному морі. Приблизно 33% хліба, що поступає в Европу, розвантажується в англійських портах - Лондоні й Ліверпулі; 17% в німецьких портах - Гамбурзі й Бремені; Приблизно по 10% припадає на Антверпен і Роттердам. Решта збіжжя, що приходить до Европи, розподіляється між середземно-морськими портами - в першу чергу, між Неаполем, Генуєв й Марселем.

Л е к ц і я д в а н а д ц я т а.

ХЛІБОРОБСЬКА ПРОДУКЦІЯ І ХЛІБНА ТОРГОВЛЯ ПІСЛЯ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

Вплив війни на стан хліборобства. Зміни, які викликала світова війна в стані хліборобства, полягають в основному в слідуючому.

Світова війна, дезорганізувавши ціле світове господарство, не могла, очевидно, не вплинути в дезорганізуючий спосіб на стан хліборобства. Покликання величезної кількости працездатного населення до армії викликало брак робочих рук; використання всіх вільних капіталів на потреби війни привело до обмеження вкладів у хліборобські підприємства. Але особливо відбилось на стані хліборобства порушення в апараті світового обміну; хліборобство країн Західньої Европи з інтенсивними системами господарства стратило можливість набувати сільсько-господарські машини й штучне угноєння, оскільки вони привозились з-за кордону. Ті країни, які користувались закордонним збіжжям, попали в скрутне продовольче становище; перед ними стала необхідність дбати про збільшення засівів тих зернових культур, необхідних для прохарчування місцевого населення, від яких вони були відмовились. Країни, які експортували своє збіжжя на европейські ринки, оскільки воєнні події утруднювали чи робили неможливим цей експорт, мусіли були стати на шлях вменшення своєї засівної площі. Очевидно всі ці згадані причини в кожній країні відповідно до її ситуації під час війни, впливали в різний спосіб. В результаті впливу цих всіх факторів на кінець війни утворились у стані світового хліборобства відносини, які в значній мірі змінили ту ситуацію, яка була напередодні війни. В Західній Европі в ряді країн, в наслідок зв'язаних з війною господарських труднощів, помічається зниження урожайности. Особливо це помітно в Німеччині: при середній урожайності пшениці в 24,1 подв.цент. з 1 гектару в роках 1909-13 з урожайність 1917 року була 18,3 подв.цент.; для жита урожайність упала з 19,3 подв.цент. в роках 1903-13

до I2,6 подв.цент. в I9I7 р., для вівса за ті самі роки з 22,0 до I0,4. Воєнні події в одних західньо-європейських країнах до зменшення засівної площі / перш за все в тих, які брали участь у війні/, а в других /головним чином нейтральні держави/-до збільшення її, і в першу чергу це збільшення помітне щодо засівної площі під зерновими культурами. Є характеристичним, що за час війни Англія значно збільшила свою засівну площу під пшениць. Але часткове збільшення в деяких країнах Західньої Європи засівної площі не могло рекомпенсувати її зменшення й зниження урожайности по інших країнах. Наслідком війни хлібний дефіцит Західньої Європи збільшився. Засівна площа під п'ять головними хлібами в Західній Європі /без Польщі й Греції/ в I909-I3 роках була 74.068 тис.гект.,а в I920 р. лише 60.27I тис. гект.; збільшення засівної площі за цей період на 4,9% в нейтральних країнах йшло поруч зі зменшенням її на 22,6% в країнах, що брали участь у війні. Відповідно до цього, загальний збір п'яти головних хлібів у країнах Західньої Європи, що брали участь у війні, складав у I920 році 62,8% збору I909-I3 років, що не могло бути рекомпенсовано збільшенням загального збору цих хлібів у нейтральних країнах, що піднісся на 3,I%. Території, що входили до складу Російської Імперії, з самого початку війни випали з обороту в хлібній торговлі; так само в зв'язку з воєнними подіями припинилось постачання світового ринку країнами південного Сходу Европи. При цих обставинах поповнення хлібного дефіциту Західньої Європи припало на заокеанські країни. Справді, коли ми візьмемо дані про засівну площу в заокеанських країнах п'яти головних хлібів за I909-I3 роки й за I920 рік, то побачимо, що рівнобіжно з зазначеним вище зменшенням засівної площі в Західній Європі, вона кольосально зросла за океаном /в тис.гектарів/:

	I909-I3 р.	I920 р.	+ або -	в %
Сполучені Штати	80.352	88.320	+ 7.958	+ 9,9
Канада	8.4I7	I5.206	+ 6.489	+74,4
Аргентіна	II II8	I0.458	- 660	- 5,9
Австралія	3.587	4.300	+ 7I3	+I9,9

Те зменшення засівної площі, яке сталося за часів війни в Західній Європі, цілком було покрито збільшенням її за океаном. Кон'юнктуру, яка тоді склалась,у певній мірі використала Північна Америка. Аргентіна, як ми бачили, на збільшення засівної площі не спромоглась. Її хліборобство слабо забезпечене капіталом, через існуючий там брак робочих рук і тих труднощів, які виникли під час війни з транспортуванням збіжжя, не змогло використати сприятливої ситуації. Так само в обмеженій мірі використана була кон'юнктура Австралією; на перешкоді тут стояли,в першу чергу, труднощі морських перевозів при віддаленості Австралії від европейських ринків. Натомість Північна Америка кон'юнктуру використала в повній мірі. Особливо звертає на себе увагу факт значного поширення засівної площі в Сполучених Штатах. Як ми знаємо, Сполучені Штати довгий час перед війною почали зменшувати свій експорт до Европи. В зв'язку з цим з'явилась думка про те, що можливості дальшого екстенсивного поширення засівної площі в Сполучених Штатах вже вичерпані. Факт збільшення там засівної площі на протязі 4-5 років на 8 міл.гект. довів, що подібна думка не мала під собою ґрунту; Сполучені Штати при відповідній сприятливій кон'юнктурі ще мають можливості для поширення засівної площі.

Зріст засівної площі в Північній Америці, який мав рекомпенсувати зменшення засівної площі в Західній Європі й вихід Сходу Європи зі світового ринку, не був щодо всіх хлібів рівномірним. Найбільш інтенсивно йшов зріст засівної площі пшениці, що можна бачити з таких даних /в тис.гект./:

	1909 - 13 р.	1918 - 22 р.
Сполучені Штати	19.060	26.060
Канада	4.025	8.126

Менш інтенсивно, натомість, зросла засівна площа ячменю / в тис. гектарів/:

	1909 - 13 р.	1918 - 22 р.р.
Сполучені Штати	3.084	3.140
Канада	637	1.113

Зріст засівної площі під вівсом дає такі цифри /в тис.гектарів/:

	1909 - 13 р.	1918 - 22 р.р.
Сполучені Штати	15.118	17.279
Канада	3.884	6.239

Характеристичний образ уявляє зріст культури жита. Як ми зазначали, жито є передовсім европейським хлібом, який за океаном сіявся дуже мало. Зріст попиту на жито в Західній Европі під час війни привів до значного побільшення засівної площі жита в Північній Америці:

	1909 - 13 р.	1918 - 22 р.р.
Сполучені Штати	905	2.291
Канада	47	478

В результаті збільшення засівної площі за океаном, в першу чергу в Північній Америці, зменшення засівної площі в Західній Европі й вихід Сходу Европи зі світового обороту були в загальному рекомпенсовані. Засівна площа пшениці - найголовнішого хліба в усіх країнах без СССР - була рекомпенсована з надвишком - розміри її вище передвоєнних часів. Натомість, щодо жита, вівса й ячменю, площі в певнов недохватков засівів перших повоєнних років приблизно відповідали світовим розмірам цих засівів без СССР. Але захованнн передвоєнних розмірів засівної площі в світовому маштабі відбулось зі зменшенням ролі засівної площі Західньої Европи.

Трохи інший образ ми будемо мати, коли візьмемо на увагу не абсолютний розмір засівної площі, але результати урожав. При зниженні урожайности в Західній Европі й низькому її рівні взагалі в Північній Америці рекомпенсація щодо розмірів засівної площі не могла дати повної рекомпенсації щодо збору хлібів; світовий збір хлібів без СССР в перші повоєнні роки лише для пшениці відповідав розмірам пересічного світового збору в останні передвоєнні роки. Для жита, ячменю й вівса світовий збір був нижчий довоєнного. Очевидно це було результатом, в першу чергу, зменшення зборів у Західній Европі й вело до збільшення її хлібних дефіцитів.

Зміни в розподілі хлібної продукції відбились на хлібній торговлі. Зміни ці виявились у двох напрямках. Загальні обороти хлібної торговлі зменшились. Це зменшення є цілком природним і зрозумілим, коли взяти на увагу, що головним споживчим ринком для хлібів є Західня Европа й що купівельна здібність Европи після війни зменшилась. Для пшениці й пшеничної муки загальний світовий експорт в роках 1909-13 виносив 205,2 міл.тонн, а в 1914-18 р. він складав 155,0 міл.тонн. В 1909-13 роках з европейських країн експортовано 105,5 міл.тонн, а в 1914-18 роках европейський експорт складав лише 15,5 міл.тонн. Натомість, позаевропейський експорт за цей пе-

ріод втріс з 104,7 міл.тонн до 139,5 міл.тонн, в тому числі експорту з Північної Америки з 4.,2 до 94,7 міл.тонн - отже він виріс на 100%. Ми знаємо, що пшениця як розмірами засівної площі, так і розмірами збору передвоєнне становище в загальному зберегла. Тим то для інших хлібів, в яких зміни в наслідок війни були більші, зменшення оборотів світової торговлі дало себе відчувати більш виразно. Світовий експорт жита й житньої муки скоротився з 26,4 міл.тонн в 1909-13 р.р. до 7,5 міл. тонн в 1914-18 р.р., при чому европейські країни дали зменшення експорту з 26,2 міл.тонн до 4,1 міл.тонн, а Північна Америка піднесла свій експорт з 0,2 міл.тонн до 3,4 міл.тонн. Дуже значне скорочення зазнав експорт кормових хлібів в зв'язку з тим, що в часі війни через загальне зменшення числа худоби зменшилась у великій мірі потреба в кормових хлібах. Таким чином світовий експорт кукурудзи зменшився з 72 ,6 міл.тонн для 1909-13 р. до 48,0 міл.тонн для 1914-18 р.; експорт вівса для тих самих років з 35,0 міл.тонн до 28,9 міл.тонн, а в роках 1919-21 експорт цього хліба впав ще значно нижче - до 13,7 міл. тонн. Експорт ячменю впав в ті самі роки з 62,8 міл.тонн до 18,1 міл.тонн. При цьому треба мати на увазі, що експорт заокеанських країн щодо всіх хлібів не лише не зменшився, а навіть значно зріс. Зменшення загальних розмірів експорту є передовсім результат зменшення европейського експорту, точніше, в першу чергу, результат вилучення зі світового обороту територій, об'єднаних у СССР. Це вилучення викликало зріст залежности Західньої Европи від заокеанських країн. Це був основний наслідок великої війни для европейського хліборобства.

Відбудова хліборобства після війни і світова економічна криза.

Закінчення війни не привело за собою відновлення тих відносин, які панували в світовому хліборобстві в довоєнний час. Створення цілком нових відносин у світовому господарстві поставило хліборобство, як складову частину світового господарства, в цілком нові умови, і до цих нових умов хліборобство не може пристосуватись і до цього часу. Можна сказати, що світове хліборобства ввесь час перебуває в стані затяжної кризи, яка в зв'язку з загальною економічною кризою, що розпочалась з 1929 року, набрала лише більшої гостроти й складности.

Перші роки після війни проходять під знаком тих відносин, які утворились на хлібному ринку під час війни. Гостра недостача в хлібних продуктах, яка особливо відчувалася після закінчення війни в центральних державах, сприяла повільній відбудові західньо-европейського хліборобства й вела до дальшого зросту засівної площі в Північній Америці. Але вже з 1921 року ціни на хліборобські продукти починають падати й за винятком їх піднесення в неурожайному 1925 році це падіння цін на хліборобські продукти йде невпинно. Процес зниження цін на хліборобські продукти відбувається рівнобіжно з іншим процесом, - зміною взаємовідношення цін на сільськогосподарські й індустріяльні продукти, порівнявчи з тим взаїмовідношенням, яке уклалося для них перед війною; падіння цін на сільсько-господарські продукти відбувається при одночасному зрості цін промислових продуктів; сільсько-господарські продукти в порівнянні з промисловими стають усе дешевшими. З'явище це є характеристичним як для Західньої Европи, так і для Північної Америки й має, таким чином, світовий характер. Ілюструємо ці факти кількома цифрами. Ціни на пшеницю в Вінніпегу впали з 34,70 зол.фр. за центнар у 1925 році до 26,85 з.фр.в 1928 році й 21,79 фр. в 1929 році; ціни на ячмінь у Вінніпегу впали з 20,08 зол.фр. в 1925 році до 19,44 фр. в 1928 році і 14,84 фр. в 1929 році. Поруч з тим індексні покажчики для цін сільсько-господарських і промислових продуктів у Сполучених Штатах були такі /серпень 1909 - липень 1914 р.р. = 100/: 1913 р. - 100 і 105, а 1924 р. 134 і 162. В 1929 році взаїмовідношення продаж і витрат у сільському господарстві в Сполучених Штатах трималось на рівні 155:189, в Англії на рівні 145:169. Таким чином, сільсько-господарське підприємство, продавчи свої продукти, одержує значно меншу суму, ніж та, яку потрібно витратити на купівлю промислових продуктів.

Зниження цін на хліборобські продукти й несприятливе взаємовідношення цін на сільськогосподарські й промислові вироби викликає з боку представників хліборобської продукції постійні нарікання на все зростаючу дефіцитність хліборобської продукції й вимоги до своєї держави, щоб вона стала на охорону загроженого існування хліборобського населення. Найбільш поширений засіб охорони, до якого вдаються уряди окремих держав, це заведення митної охорони для хліборобських продуктів. В результаті цього, на протязі останніх восьми-десяти років у всіх державах як державах експортуючих, так і державах, імпортуючих хліб, заведена митна охорона продуктів національного хліборобства в формах і розмірах ніколи незнаних перед тим. Інколи ця охорона доходить до заборони привозу чужих хліборобських продуктів. Проте, ця політика не веде до стабілізації цін і не впливає помітно на поліпшення стану хліборобства. Заборгованість хліборобства зростає й хліборобство відчуває велику недостачу в кредиті. В Німеччині заборгованість сільського господарства зросла протягом 1924-28 років на 13 міліярдів марок, в той час, як перед війною такий зріст заборгованости відбувався протягом 50 років. Те саме спостерігається й по інших країнах. Несприятливі умови для хліборобських підприємств ведуть до того, що в багатьох країнах починає зростати відхід людности від сільського господарства, залишення на волю долі вже існуючих господарств.

Особливо характеристичною рисою сучасної кризи, яка відріжняє її від кризи кінця XIX віку в західньо-европейському хліборобстві, це те, що теперішня криза носить світовий характер; вона охоплює однаково як західньо-европейське хліборобство, так і хліборобство заокеанських країн.

Щодо причин цієї кризи дослідники висловлюють такого роду думки:

Вказується, що сучасну кризу не можна уважати лише наслідком війни. Вона є результатом тих загальних умов, в яких опинилось світове господарство й світове хліборобство, як його частина, в результаті еволюції сучасного капіталістичного ладу. Розвиток хліборобства в значній мірі залежить од зростання сільсько-господарського населення. В повоєнні часи населення взагалі, а зокрема населення сільсько-господарське зростало в цілому світі так: загальна кількість населення з 1913 по 1928 роки в Европі зросла на 5%, в Північній Америці на 20,7%, в Південній Америці на 40,7%, в Азії на 6,3%, в Африці на 19,4%, в Океанії на 23,4%. В промисловій Европі, яка є найбільшим споживчим ринком, зріст населення був найбільш повільний. В тих частинах світу, де хліборобська людність складає більшість населення, темп зросту був значно більший. При цьому в ряді держав зріст населення в цей період відбувався в той спосіб, що передовсім зростала кількість хліборобського населення. До таких держав належать поміж іншим Канада й Бразілія. Зростання населення передовсім у хліборобських частинах світу результатом своїм має поширення хліборобської продукції. На початку десятої лекції ми подали дані про світову засівну площу й загальний збір головних хлібів. Коли ми з цих даних вилучимо дані по СССР, яка зо своєю продукцією майже цілком знаходиться поза світовим оборотом, і порівняємо ці дані з даними 1909-13 років, ми одержимо такий образ:

	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес
Світова засівна площа без СССР в 1909-13 р.р. в міл.гект.	79,8	19,6	23,6	41,1
в 1929 році в міл. гект.	96,5	19,0	29,9	42,2
+ або - в 1929 році в порівнянні до 1909-13 р.р.	+16,7	- 0,6	+ 6,3	+1,1
Світовий збір без СССР в 1909-13 р.р. в міл.квінт.	822,2	261,3	287,1	521,2
в 1929 році в міл.квінт.	933,4	254,1	354,8	542,9
+ або - в 1929 році в порівнянні до 1909-13 р.р.	+111,2	- 7,2	+ 67,7	+21,7

Дані цієї таблиці вказують, що зріст засівної площі й зріст загального збору хлібів по трьох головних хлібах відбувається в значно більших розмірах, ніж загальний зріст людности в Европі - головному споживчому ринку. Виняток складає лише жито, але,як ми знаємо,значіння цього хліба є на світовому ринку цілком підрядним. Зріст продукції головного світового хліба-пшениці характеризується найбільш високими цифрами.

Вище ми зазначали,що вмістимість хлібного ринку визначається не лише кількість населення, але й також розмірами споживання хлібних продуктів, яке припадає на одну душу. Досліди, переведені по війні, вказують, що в відживленні населення европейських країн відбулись у цей період зміни. Ці зміни висловлюється в тому, що тепер на одну душу населення припадає менше кількість спожитого хліба,ніж це було до війни. Споживання випеченого хліба змінилось у такій пропорції:

Припадало на І душу	Англія	Німеччина	Франція	Італія
до війни в кгр.	I67	I05	248	I85
в I930 році "	I50	90	I98	I93

В результаті цих змін у розмірах споживання хліба вмістимість европейського споживчого ринку для головного продукту хлібної торговлі - пшениці - збільшилась у менших розмірах, ніж то мусіло б бути в зв'язку зі зростом населення при незмінному характері споживання. Через те розміщення на европейському споживчому ринку заокеанського хліба натрапляє на все більші утруднення. Про те,як укладаються ціни на окремі хліби, ми вже говорили вище. Але й при цих знижених цінах розміщення хліба відбувається з великими труднощами. Імпорт до Европи основного хліба - пшениці - в останні роки розвивався так: в I925 році привезено було до Европи I32,6 міл.квінт., в I926 році - II8,2 міл.квінт., в I927 році - I65 міл.квінт., в I928 році - I55 міл.квінт. Таким чином, зріст імпорту пшениці до Европи відбувається дуже повільним темпом; є при цьому дуже характеристичним,що найбільш місткий до війни ринок Англія, тепер щодо своєї вмістимости стабілізувалася й виявляє мінімальні тенденції до розширення. При імпорті до Англії в роках I909-I3 пересічно 52,0 міл.квінт. пшениці, імпорт I928 року складав 52,8 міл.квінт.

Ціла ця ситуація примушує зробити висновок, що одною з основних причин сучасної хліборобської кризи є світова перепродукція основних хлібних продуктів, в першу чергу пшениці. Виходячи з цього, заінтересовані кола висунули думку про необхідність обмеження дальшого розширення засівів окремих хлібів. Практичні плани, які висовувались у зв'язку з цією думкою, торкались обмеження, в першу чергу, засівів пшениці. В Північній Америці зроблено практичні заходи в цьому напрямі. Перший раз американські фермери удались до цього засобу в I92I році, коли восени I920 року хлібні ціни почали з нечуваною швидкістю падати. На світовій господарській конференції в Лондоні в I933 році поставлено питання про міжнародне погодження головних світових продуцентів пшениці в цілях обмеження її продукції.

Слід одмітити, що доведена до найбільших мех протекційна політика всіх держав щодо хліборобства йде всупереч цим тенденціям пристосувати розміри продукції хлібних продуктів до існуючих потреб. Вона дуже веде лише до стабілізації існуючих в хліборобстві відносин і тим перешкоджає його реорганізації відповідно до нових обставин.

Необхідно зазначити, що сучасна сільсько-господарська криза не в однаковій мірі поширюється на всі галузі сільського господарства. Найбільше виявилось падіння цін на зернові продукти; отже в найбільш важкому становищі опинилась зернова продукція. Це є цілком природним, коли мати на увазі, що поширення засівної площі відбувалось, головним чином, в заокеанських країнах, господарство яких має екстенсивний зерновий характер. Ціни інших продуктів сільського господарства, зокрема ціни на м'ясні й молочні продукти, хоч також стоять низько, але зменшення їх не набуває такого раптового й різкого характеру. Таким чином в найбільших розмірах зачеплена сучасною кризою в першу чергу зернова продукція.

Стан хліборобства в СССР.

В нашому викладі тих процесів, які сталися в світовому хліборобстві під час війни й після неї, ми зовсім не торкались питання про стан хліборобства на тих територіях, що є об'єднані під владою СССР. З часів світової війни хліборобство СССР вилучено зі світового обороту. Воєнні події припинили експорт хлібів з Росії, анархія, яка панувала в цій країні по закінченні війни, привела до того, що поновлення міжнародньої хлібної торговлі відбулось без участи Росії й місце територій, що входили до її складу, заступили заокеанські країни. З 1922 року совітська влада робить заходи до організації закордонного експорту збіжжя, але ці заходи дають дуже обмежені наслідки. Розвиток зовнішньої торговлі СССР виявляє цілком інші тенденції, ніж за воєнних часів. В той час, коли довоєнна зовнішня торговля Росії характеризувалась рішучою перевагою сільсько-господарського експорту над експортом промислових продуктів, за совітських часів в експорті СССР щодалі збільшується роля промислового експорту. В 1909-13 роках цінність сільсько-господарського експорту складала 81,8% цілого експорту; в 1927-28 році вона складає лише 45,6%. При зміні складу експорту СССР, який привів до зменшення ролі сільсько-господарських продуктів, цей експорт щодо своїх загальних розмірів не є відбудований до довоєнного рівня. При цінності цілого експорту СССР в 1913 році в 1.520 міл.крб. цінність експорту в сьогочасних, значно вищих цінах, складає лише 774,1 міл.крб. При цих умовах сучасний сільсько-господарський експорт СССР складає коло 15-20% його довоєнного експорту й роля його в обслуговуванні европейського споживчого ринку є дуже незначною. До того, розміри експорту з року в рік дуже хитаються. При цих обставинах СССР, як чинник, що відграє роль на світовому ринку, можна залишити без уваги. Коли ми нині все таки вважаємо необхідним дати короткий нарис стану хліборобства в СССР, то робимо це не в огляду на його теперішнє значіння, а беручи на увагу майбутні перспективи, які при розмірах земельної площі СССР не можна не брати на обрахунок.

Відносини в хліборобстві СССР не мають стабільного характеру й тісно зв'язані зі змінами сільсько-господарської політики совітської влади. Вийшовши з подій великої війни без більшої шкоди в зв'язку з своєю низькою інтенсивністю, хліборобство СССР прийшло до цілковитого упадку за часів громадянської війни й військового комунізму. Початок відбудови хліборобства зв'язаний з НЕПом /Нова Економічна Політика/. З 1922 року починається зріст засівних площ, звищення урожайности, збільшення кількости худоби. Приблизно коло 1926-27 р.р. відбудова хліборобства досягла таких розмірів, що стан його в загальному відповідав його довоєнному рівню. Початок колективізаційної доби з 1928-29 років розвиток хліборобства припинив. Саме притягнення до колективів селянства провадилось в обставинах, які вели до зниження господарського рівня. Відбувався масовий розпродаж сільсько-господарського інвентаря й худоби населенням, яке примушене було до вступу в колхози. Переводилась ліквідація більш заможних господарств /розкуркулювання/, які відогравали більшу роль в сільсько-господарській продукції. Організація виробництва в колхозах як у зв'язку з хибами організаційного порядку, так і в зв'язку з малою заінтересованістю колхозників у результатах виробництва, оскільки більша частина здобутих продуктів поступала державі, дала мало задовольняючі наслідки. В зв'язку з цим рівень сільсько-господарського виробництва в останні роки значно підупав і знизився. Особливо потерпіло хліборобство районів суцільної колективізації, в першу чергу, України й Кубані, саме тих районів, вивіз з яких хліба за кордон був найбільш інтенсивним.

При рівні хліборобства й розмірах хліборобської продукції, які за найбільш оптимістичними припущеннями не можуть перевищувати довоєнних, в СССР за воєнних часів значно зріс внутрішній попит на хлібні продукти. СССР належала до країн, де зріст людности йшов дуже інтенсивно. За період 1897-1914 р.р. людність зросла на території СССР на 30,3%, що дає річний

приріст в I.8%. Переписи людности, що відбувались за часів совітської влади,показали, що після громадянської війни й військового комунізму приріст населення йшов з неменшов інтенсивністю, ніж у довоєнний час. Через те сучасна кількість людности в СССР на 22-25% вища тої кількости людности, що заселювала ці території перед війнов. В зв'язку зі зростом міст і міського населення, в цьому прирості є досить значний питомий тягар нехліборобського населення. Оскільки розміри сучасної хліборобської продукції приблизно рівні довоєнним, попит у середині країни на ці продукти в зв'язку зі зростом населення значно зріс. Отже тим самим лишки для закордонного експорту значно зменшились. Тим то відбудова хлібного експорту СССР до довоєнних розмірів є сумнівнов. Вона лише можлива при переході СССР до більш інтенсивних систем господарювання, який би підніс розміри урожайности і, таким чином, збільшив би кількість лишків для експорту. Але ця можливість так само є дуже проблематична, коли мати на увазі брак в СССР потрібних для цього капіталів й сучасну ситуацію на світовому хлібному ринку, яка для збуту з СССР не віщує особливих вигід.

Запитання до IO-I2-ої лекцій:

1. Які країни відіграють найбільшу роль в поширенні культури: а/ пшениці; б/ жита; в/ кукурудзи ?
2. В чому полягають особливості розвитку хліборобства в країнах нової колонізації ?
3. Які головні споживчі хлібні ринки ?
4. Як вплинула світова війна на стан хліборобства Західньої Европи?
5. Яку роль відогравало хліборобство СССР в хлібній торговлі до війни й яку відіграє тепер ?

Л е к ц і я т р и н а д ц я т а.

СКОТАРСТВО.

Скотарство й хліборобство.

Скотарство є галуззю сільського господарства, яка є тісно зв'язана з хліборобством. Цей зв'язок на протязі господарського розвитку набирав різного характеру й носив різні форми. Історично скотарство було тою галуззю сільського господарства, яка перша набрала широкого розвитку й по відношенню до якої хліборобство було підпорядковано, другорядною галуззю. При малій густавині населення й великій кількості вільних земель, які можуть бути використані як пасовиська, скотарство складає основну галузь сільського господарства, а використання землі для хліборобських цілей відіграє підрядну роль. Збільшення населення й зменшення вільних земельних просторів міняє ці відносини між хліборобством і скотарством. Необхідність перейти до більш інтенсивної експлуатації земельної площі веде до збільшення засівів і обернення значної частини пасовиськ у рільні землі. Хліборобство по відношенню до скотарство набирає панівчого значення. Скотарство розвивається й існує, оскільки воно є необхідним для розвитку хліборобства, якому воно дає необхідну робочу силу й угноєння та без якого не може підтримуватись плодючість ґрунту; значення природного угноєння заховується й тепер, не зважаючи на зростаючу роль штучних гноїв. Проте, на сучасній стадії розвитку сільського господарства, в зв'язку з розміром цін на продукти хліборобства та скотарства й природними особли-

востями окремих країн, в певних випадках витворяється ситуація, коли для сільського господарства є вигідніше провадити свою господарчу діяльність, базуючи її, в першу чергу, на розвитку скотарства, а не хліборобства. Виникає поширення скотарства в інтенсивній формі. Скотарство розвивається в той спосіб, що земельна площа використовується в першу чергу для здобування продуктів, потрібних для годівлі тварин, а не для людей. Домашні тварини викохуються не на вільних природних пасовиськах, а в стайнях, а поживу для них постачає хліборобство, яке в розподілі культивованих рослин пристосовується до потреб скотарства. Інтенсивне скотарство, рахуючись з природними особливостями країни й вимогами ринку, набирає різних напрямів; воно може собі ставити завдання плекати тварини для здобуття м'ясних або молочних продуктів і в залежності від поставлених завдань набирати різних форм; це в свою чергу відбивається на характері хілборобства в країнах інтенсивного скотарства.

В світовому господарстві в окремих країнах ми знаходимо різні взаємовідносини між скотарством і хліборобством, які відповідають різним стадіям господарського розвитку. Підпорядкованість хліборобства скотарству до останнього часу мала місце в господарці монгольських народів, що заселяють Східній і Західній Сибір /кіргізи, буряти і т.д./. В сухіших районах Австралії основною галуззю сільського господарства є скотарство, спеціяльно вівчарство, а хліборобство відограє другорядну роль. Прикладом країн, де скотарство по відношенню до хліборобства відограє другорядне значення можуть служити всі країни з мало інтенсивною системою хліборобства, наприклад, СССР. В країнах, які переходять до інтенсивного хліборобства, скотарство в його інтенсивній формі знову починає набирати більшого значення. Типовим прикладом перебудови сільського господарства й підпорядкування хліборобства потребам інтенсивного скотарства може служити Данія. В Данії рільна площа використовується перш над усе під культури рослин, які потрібні для годівлі тварин. З загальної площі засівів в 1905-14 р.р. в Данії на пшеницю припадало 4,7% в той же час на рослини, призначені для годівлі тварин, припадало: на овес 42,9%, на ячмінь - 24,7%, на жито, яке теж уживають для годівлі тварин припадало - 27,8% площі засівів. Данія привчила хліб, використовуючи переважаючу частину своєї земельної площі для культури рослин, що дають поживу тваринам. Завдяки цій структурі сільського господарства вона могла розвинути скотарство в його інтенсивній формі й експортувати закордон велику кількість продуктів скотарства. Подібний образ ми бачимо також у Голяндії, Швайцарії, в певних районах Англії й Німеччини.

Продукти скотарства й світовий ринок. Скотарство постачає цілий ряд продуктів. Сюди належать, в першу чергу, такі основні продовольчі продукти, як м'ясо, сало, масло, сир, яйця, молоко. Важним для народнього господарства продуктом скотарства є вовна. Так само скотарство постачає такі продукти, як шкіра.

Вихід на світовий ринок окремих продуктів скотарства здійснювався в міру того, як розвиток техніки й транспорту робив можливим перевезення окремих продуктів у непошкодженому вигляді на дальші віддалення. Найменше труднощів існувало щодо перевезення вовни й шкіри; в зв'язку з великим попитом, який існував на вовну для потреб текстильної промисловости, вовна з давніших часів стала об'єктом міжнароднього обороту. Менше значення в міжнародній торговлі мала шкіра через те, що промисловість по виробленню взуття, що була зосереджена аж до европейської війни здебільшого в дрібних підприємствах, не заявляла на шкіру такого концентрованого попиту, який мав місце для вовни в текстильній промисловості.

Значні труднощі треба було перемогти, щоб одкрити доступ на світовий ринок продовольчим продуктам, які постачає скотарство; вони у своїй значній частині належать до продуктів, що підлягають швидкому псуванню. Оскільки не було засобів для захованння від псування основного продовольчого продукту скотарства - м'яса - торговля худобою могла здійснюватись

лише шляхом перевезення чи переганяння її на ринок збуту; очевидно при цих умовах торговля була зв'язана з великими труднощами й не могла набрати більших розмірів. Становище змінилось, коли були винайдені способи штучного заморожування м'яса й коли було побудовано спеціяльні пароплави, в яких м'ясо перевозилось у замороженому вигляді. Перші спроби штучного заморожування м'яса для його переховування й перевезення відносяться до семидесятих років минулого століття..Початок ширшого розвитку перевозів замороженого м'яса, а тим самим початок включення м'яса в світову торговлю припадає на самий кінець XIX і початок XX віку.

Розведення рогатої худоби може мати подвійну ціль: її розводять як для одержання м'яса, так і для одержання молочних продуктів. З молочних продуктів у міжнародньому обороті більшого значення набрало масло, потім сир. Щодо свіжого молока, то воно обертається передовсім в межах окремих держав; треба завважити, що при використовуванні залізниць для перевезення молока до окремих міських осередків, воно привозиться в окремих випадках на віддалення, що сягають до 700 кілометрів; на світовий ринок молоко поступає в конденсованому вигляді. Значні організаційні й технічні труднощі довелось побороти, щоб одкрити доступ в міжнародньому обороті для масла. Вироблення масла мусило бути відділено від домашнього господарства й сконцентровано в спеціяльно для того пристованих підприємствах; треба було побороти труднощі зв'язані з переховуванням масла в непотопленому вигляді довший час. В сучасний момент ці труднощі поборено й на европейський ринок поступає не лише масло з ближче положених европейських країн, але також з-за океану - з Австралії й Нової Зеляндії. Значення окремих продуктів скотарства в світовому обороті можуть ілюструвати такі цифри, які дають середній розмір оборотів в період 1921-25 років.

Загальний оборот м'ясом і м'ясними продуктами складає коло 16-18 міл.подвійних центнарів. Молоко свіже й конденсоване має оборот до 5 міл. подв.центнарів; масло - 3-3,5 міл.подв.цент.; сир - 2,5-3 міл.подв.цент. Оборот шкіром дають 7-8 міл.подв.цент. Головні експортери вовни вивозили її в період 1921-25 років коло 7,5-8,5 міл.подв.центн.річно.

Розвиток і стан скотарства.

В залежності від природних умов у різних країнах розводять різні види домашніх тварин: на півночі розводять оленів і використовують, як робочу силу, собак; в безводних і пустельних місцевостях використовують, верблюдів. Проте, коли поминути ті специфічні види домашніх тварин, які існують в окремих країнах та які мають незначне поширення й чисто місцеве значення, найбільш поширеними, посідаючими найбільше значення видами домашніх тварин є коні, рогата худоба, вівці й свині.

Дані про зміни кількости домашніх тварин з половини дев'ятнадцятого віку аж до великої війни виявляють в окремих частинах світу такі тенденції. В позаевропейських країнах число всіх пород домашніх тварин інтенсивно зростало. Натомість, в Европі в зрості окремих видів домашніх тварин виявлялись різні тенденції. Число коней зростало, але дуже повільно; зріст їхов в повільнішому темпі, ніж зріст населення. Зріст числа рогатої худоби відбувався значно інтенсивніше, ніж зріст числа коней. Зріст числа овець в окремих европейських країнах мав різний характер: в одних країнах /Голяндія/ число овець лишалось стаціонарним, в більшості з европейських країн число овець зменшилось /Росія, Німеччина, Велика Британія, Франція/; в деяких полудневих европейських державах число овець зросло. Щодо кількости свиней, то такі европейські держави, як Німеччина, Франція, Австрія, Бельгія й Голяндія число свиней збільшили; стаціонарним лишилось їх число в Росії, Великій Британії й Швайцарії; в Испанії кількість свиней зменшилась. Світова війна привела до різкого зменшення числа домашніх тварин; особливо значним було це зменшення в Европі. Тенденції зросту числа окремих домашніх тварин у післявоєнні роки виявляють, що зниження приросту числа коней

яке було характеристичним лише для Европи, починає спостерігатися таких в інших частинах світу; подекуди має місце не лише зниження приросту, а навіть і зменшення числа коней.

В 1921 році кількість окремих видів домашніх тварин по частинах світу була така:

	коні			рогата худоба		
	абсолютні числа в тис.	відносні числа на 1.000 мешканц.	відносні числа на 1000 гектар. площі	абсолютні числа в тис.	відносні числа на 1000 мешкан.	відносні числа на 1000 гектар. площі
Европа	38.376	88,1	39,3	122.102	276,5	124,0
Азія	15.941	16,1	4,7	182.353	184,7	53,3
Північна Америка	24.230	171,5	11,1	84.666	600,1	38,8
Південна Америка	17.125	296,4	10,1	78.088	1169,1	41,6
Африка	1.382	19,5	0,9	29.621	352,1	16,5
Австралія й Океанія	2.793	347,2	3,3	16.062	1959,8	18,8
В с ь о г о	99.847	88,7	9,4	512.892	295,7	46,2

	вівці			свині		
Европа	153.310	347,1	155,7	68.227	143,2	64,3
Азія	97.414	108,5	29,7	57.195	94,6	19,4
Північна Америка	42.735	298,9	19,6	62.646	435,1	28,5
Південна Америка	78,240	1330,9	45,8	23.016	393,6	12,6
Африка	61.600	736,2	34,4	2.567	31,4	1,4
Австралія й Океанія	98.889	12200,2	116,4	1.091	132,6	1,3
В с ь о г о	532.188	225,9	49,3	209.743	155,9	19,6

Дані цієї таблиці доповнимо більш новими числами, які подають кількість окремих видів домашних тварин в останні роки по важніших державах: / в тис.штук/:

	рік	коні	рогата худоба	вівці	свині
Бельгія	1929	249	1.738	-	1.237
Велика Британія	1929	1.246	7.891	24.316	2.701
Данія	1929	521	3.030	191	3.616
Франція	1929	2.986	15.631	10.452	6.102
Італія	1930	967	6.893	9.896	3.157
Німеччина	1929	3.617	18.033	3.480	19.944
Нідерланди	1930	237	2.952	484	1.990
С С С Р	1929	34.600	67.200	132.860	20.500
Спол.Штати Півн.Америки	1929	13.364	57.978	50.503	53.238
Аргентіна	1930	9.856	32.212	44.413	3.769
Пів.Африканський Союз	1929	888	10.518	45.012	514
Австралійські Спол.Шт.	1928	1.943	11.301	105.560	910

Ряд поданих тут чисел дає можливість зорієнтуватись, як репрезентовані окремі види домашніх тварин у світі й як вони розподіляються по окремих частинах світу. Найбільша в абсолютних числах у світі кількість овець; кількість рогатої худоби є менша, але вона проте майже зрівнюється числу овець; значно нижчим є число свиней і число коней. Само собою, що ці абсолютні числа ще не визначають питомого тягару окремих видів до-

машніх тварин у світовому господарстві з огляду на різну цінність і різне значіння їх. Розподіл окремих видів домашніх тварин у різних частинах світу має свої характеристичні особливості. Ми бачимо, що найбільш індустріялізована Европа концентрує у своїх межах значну частину домашніх тварин: вона має коло 2/5 загального числа коней, коло I/5 рогатої худоби, коло 3/IO овець і коло I/3 свиней. На Азію й Африку припадає невідповідно мале число коней. Африка відрізняється незначною кількість свиней. Більш рівномірний розподіл помічаємо в кількості рогатої худоби й овець. Коли звернемось од абсолютних чисел до відносних, то можемо встановити дальші подробиці існуючого розподілу домашніх тварин. Европа для всіх видів домашніх тварин дає найбільшу кількість на I.000 гектарів площі; це свідчить про те, що характер скотарства в Европі є значно інтенсивніший, ніж в інших частинах, що воно в Европі провадиться при найменшому в порівнянні з іншими частинами світу використанні природних пасовиськ. Значення скотарства в структурі господарства окремих частин світу вказують числа кількости домашніх тварин на I.000 мешканців. Є природним, що в Европі при великому розвитку промисловости і міського життя число домашніх тварин на I.000 мешканців є меншим, ніж в інших частинах світу. Щодо кількости коней і рогатої худоби на I.000 мешканців виділяється Північна й Південна Америка та Австралія; щодо кількости овець на першому місці стоїть Австралія й далеко позаду неї йдуть Південна Америка й Африка; щодо кількости свиней виділяється Південна й Північна Америка.

Більш детальніше уявлення про стан скотарства ми зможемо мати, коли перейдемо до розгляду його по окремих країнах. Скотарство щодо видів домашніх тварин, які розводяться, й щодо способу удержання їх уявляє в різних країнах значні особливості. Вище ми згадали про екстенсивні та інтенсивні форми скотарства. Спинимося на цих поняттях докладніше. Екстенсивне скотарство зв'язано з наявністю великої кількости вільних земель, які можуть бути використані як пасовиська. Через те можливість розвитку екстенсивного скотарства стоїть в залежності від малої густавини населення, при якій можливо існування більшого запасу вільних земель; з другого боку, воно зв'язано з можливістю використання цих вільних земель для пасовиськ. Через те екстенсивне скотарство існує в малозаселених країнах степового характеру, землі в яких надаються для використовування на пасовиська. Найзначнішими щодо кількости домашніх тварин країнами екстенсивного скотарства є Аргентіна, Південна Африка й Австралія; всі ці землі мають рідке населення й великі запаси пасовиськ. На цих пасовиськах скот перебуває більшу частину року при мінімальному догляді й мінімальному піклуванні господаря. Будівель для худоби не існує майже жадних; худоба цілий час перебуває під одкритим небом. Заготівля корму для худоби на холодну пору переводиться в мінімальних розмірах. При екстенсивному скотарстві вид тварин, які розводяться, залежить перш над усе від характеру пасовиськ. Більш багаті травою і опадами степи Південної Америки сприяли поширенню там розведення більш вибагливої на поживу рогатої худоби; на сухих пасовиськах Південної Африки й Австралії поширилось у першу чергу вівчарство. Можливості одержання й використання при екстенсивному скотарстві продуктів, що їх може постачати скотарське господарство, обмежені. Воно може давати лише м'ясні продукти, а при вівчарстві, крім того, ще й вовну; молочарське господарство вимагає вже інтенсивних форм скотарства.

Інтенсивне скотарство є витвір господарського розвитку другої половини XIX віку; його розвиток - результат поширення міського життя й значного збільшення попиту на продукти скотарства. Воно характеризується досить розвиненою спеціялізацією й значною затратою праці й капіталу на кожну тварину, яка використовується в господарстві. В залежності від природних умов і вимог ринку, господарство спеціялізується на розведенні передовсім одного виду тварин, при чому ставиться завдання одержання передовсім певного роду продуктів. Інтенсивне скотарське господарство може ставить собі завданням постачання м'ясних продуктів. Тоді розводяться ті породи

тварин, які дають багато м'яса, які скоріше дозрівають. Інтенсивне скотарське господарство постачає високоякісні роди м'ясних продуктів, які не може давати екстенсивне й які через те є забезпечені перед його конкуренцією. Інтенсивні скотарські господарства, що постачають м'ясні продукти, існують у кукурудзяній смузі Сполучених Штатів Північної Америки /передовсім свинарство/ і в Західній Європі, в першу чергу в Голяндії й Великій Британії. Інтенсивне скотарське господарство може ставить собі цілль постачання молочних продуктів - масла, сиру, молока. В цьому випадку розводяться породи, які відрізняються своєю молочністю; годівля худоби переводиться в той спосіб, щоб було забезпечено одержання найбільшої кількости молока. Інтенсивні молочарські скотарські господарства поширені в таких державах, як Данія, Голяндія, Швайцарія й інші. Інтенсивне скотарське господарство зв'язано з перебуванням і годівлею тварин у спеціяльно для того пристосованих помешканнях, з добором поживи для них такої, яка б забезпечувала осягнення поставленої господарством цілі. Все це вимагає значної затрати праці й капіталу. Найбільш відповідною формою господарства пристосованою для ведення інтенсивного скотарського підприємства, як показала практика, є селянське господарство. Через те розвиток інтенсивного скотарства в Західній Європі передовсім спостерігається в тих країнах, де селянські господарства середніх розмірів складають серед загалу господарств значніщу групу.

З природним, що в зв'язку з обмеженою кількістю вільних природних пасовиськ, екстенсивне скотарство виглядів для свойого розвитку не має. Певні тенденції до інтенсифікації скотарства ми спостерігаємо навіть в такій країні розвиненого екстенсивного скотарства, як Аргентіна. Отже можна твердити, що загальною тенденцією розвитку скотарського господарства є перехід од екстенсивних форм до інтенсивних; екстенсивне скотарство в його чистій формі задержується лише в малозаселених країнах степового характеру; позатим здебільшого ми зустрічаємо перехідові форми скотарського господарства з більшим або меншим ступенем інтенсифікації.

Різкі різниці уявляє скотарство окремих країн щодо складу й комбінацій різних видів тварин. В Британській Індії має місце значна перевага рогатої худоби при слабому розвитку розведення коней і повній відсутності свиней. В ряді екстенсивних країн /Аргентіна, Австралія, Південна Африка/ переважають рогата худоба й вівці. Сполучені Штати й Німеччина відрізняються великою кількістю свиней. Загалом в комбінації різних видів тварин, в зв'язку з переходом скотарства до більш інтенсивних форм, можна помітити тенденцію зменшення значення вівчарства й зріст ролі свинарства. Така невибаглива тварина, як вівця, найбільш надається до плекання при екстенсивному скотарстві. Вівчарство, яке було раніше значно поширеним у Західній Європі, тепер має розповсюдження передовсім в країнах екстенсивного скотарства. Натомість свинарство виявляє розвиток в усіх країнах, де скотарство набирає інтенсивного характеру.

Різниці щодо видів тварин, які розводяться в окремих країнах, зв'язані не лише з господарськими, але й з природними умовами. Розведення рогатої худоби в найбільших розмірах пристосовано до умірковано'ї зони; кормові рослини умірковано'ї зони, особливо в більш вогких місцевостях, сприяють більшій молочности корів. Через те райони розведення рогатої худоби - це передовсім райони з більшою кількістю атмосферичних опадів. Теплий і сухий клімат більш пристований для розвитку м'ясного скотарства. Рівникова Африка, де водиться отруйлива муха - цеце, від якої гинуть домашні тварини, мало надається для розведення рогатої худоби. Так само вогкі місцевості більше надаються до розведення свиней. Свиня є твариною, яка любить вогкість і яку тяжко розводити в місцевостях з сухим підсонням. Менші вимоги щодо природних умов ставить вівця. Вона пристосована до сухого підсоння, може існувати в умовах умірковано'ї й гарячої зони; лише в лісах зворотникової зони, а також у вогких підзворотникових місцевостях розве-

дення овець зустрічається з труднощами. Найбільшу кількість овець мають сухі степи Австралії, Аргентіни й Південної Африки.

Для вияснення стану скотарства треба брати до уваги не лише вид тварин, що плекають, але також і їх породу. Різні породи коней відрізняються своєю силою, скорістю бігу, витривалістю й через те мають різну вартість. Серед рогатої ходоби розрізняють породи в залежності від їх молочности й кількости м'ясних продуктів, що та чи інша порода може дати. Породи овець розрізняють в залежності від якости вовни, яку вони дають; поруч з тим існують породи овець, розведення яких є найбільш вигідним для одержання м'ясних продуктів. В зв'язку з різницями, які існують в якості й вартості окремих видів тварин, абсолютні цифри про кількість даного виду тварин ще не є вистарчаючими, щоб уяснити стан скотарства в певній країні. Довоєнна Росія була в абсолютних цифрах порівнюючи краще забезпечена ніж західньо-европейські країни, кіньми; проте величезна частина їх була малорослі й слабосилі безпородні селянські коні дуже низької вартости.

Має значення для вияснення стану скотарства поділ даного виду тварин у певній країні на його дорослу частину, яка надається до використання, і дорост. Скотарське господарство лише в окремих випадках дає можливість господарського використання дороста; такими випадками є, наприклад, використання при м'ясному напрямі скотарства телят, поросят, тощо. В більшості випадків велика наявність дороста, який не може бути використаний, зменшує цінність череди. Екстенсивним системам скотарства, де розмноження тварин не підлягає регулюванню, властивий менш сприятливий склад череди, ніж системам інтенсивним.

Ми обмежували до цього часу увагу нашу тими видами домашніх тварин, які мають найбільше поширення. Проте існують ще інші види домашніх тварин. В полудневих країнах робочою твариною, яка заступає коня, є буйволи, осли й верблюди. В Британській Індії число буйволів /28.967 тисяч у р.1923/ перевищує число коней /2.156 тис. у р.1924 /; загалом в цілій південній Азії буйволів є досить поширеною домашньою твариною. Осли й мули є поширеною домашньою твариною на півдні Европи / в Італії, Еспанії/, а також у Бразілії та на півдні Сполучених Штатів Північної Америки. Район поширення верблюдів охоплює країни Північної Африки; відограє він також значення в Індії. На півночі Европи, Азії й Америки використовують, як тяглову силу оленів і собак. В північних країнах місцеві мешканці користуються оленями не лише як тягловою силою; вони споживають їх м'ясо й молоко. Як молочна тварина, в усіх країнах має певне поширення коза. Число кіз у р. 1921 в цілому світі обчислювалось в 123.974 тис.штук; з того на Европу припадало 24.887 тис.штук, на Азію - 45.920 тис., Америку півн.- 5.198 тис.,Америку півд.- 15.021 тис., Африку - 327797 й Австралію - 123.974. Не зважаючи на значне число кіз у світі, господарське значення цієї тварини є підрядне; козяче молоко заступає молоко корови для бідніших кляс і вироби з нього на ринок поступають в обмеженій кількості. На цьому місці слід ще згадати про кролівництво, яке користується деяким поширенням у південній Европі, і птахівництво. Ця галузь господарства зо зростом міського життя в Західній Европі набуває все більшого значення, а яйця становлять досить значний об'єкт міжнародиього обміну. За приблизним обрахунком яйця поступають щорічно на світовий ринок у кількості до 5-6 мільярдів штук. Головними експортерами яєць є Сполучені Штати Північної Америки, Китай, Данія. Так само провадиться птахівниче господарство в цілях постачання м'яса, на яке пред'являють концентрований попит міські осередки.

Закінчуючи наш огляд стану скотарства, мусимо підкреслити ще, що скотарське, тобто, животнарське господарство, є тою галуззю сільського господарства, яке виявляє тенденції до зросту. Господарська кон'юнктура укладається сприятливо для здійснення цих розвоєвих тенденцій. Розвиток міського життя й промисловости розширює місткість ринку на продукти животнарства й збільшує попит на них. Ті спостереження, які переводяться

над складом споживання в окремих країнах Европи,вказують, що після европейської війни відбуваються зміни щодо споживання окремих харчових продуктів; вони йдуть в напрямі зменшення споживання хліба й збільшення споживання м'ясних і молочних продуктів та яєць. Розширення попиту створює базу для розширення виробництва продуктів животнарського господарства. Тенденція до поширення виробництва продуктів скотарства виявлялось у сільському господарстві Західньої Европи до війни, правда, не в усіх країнах однаково виразно; обмеження площі під зерновими культурами вело до піднесення ролі скотарства в сільсько-господарському підприємстві. По війні й по відбудові скотарського господарства до довоєнних розмірів заховується та сама тенденція. Роля скотарства в сільсько-господарському підприємстві продовжує зростати. Сприяють тому також ті зміни в структурі землеволодіння, які відбулись в останні роки в ряді держав, які привели до зменшення ролі великого та збільшення ролі малого сільсько-господарського підприємства. Сільсько-господарське підприємство невеликих розмірів, як ми підкреслювали, особливо надається до ведення скотарського інтенсивного господарства. Сучасна господарська криза в менших розмірах захопила ринок продуктів скотарства в порівнянні з зерновими продуктами.

Лекція чотирнадцята.

СКОТАРСТВО /продовження/.

Ринок продуктів скотарства. А/ М'ясні продукти. Серед продуктів скотарства, які відограють роль в міжнародньому обороті, перше місце займають м'ясні продукти. Важнішими родами домашніх тварин, які використовуються для одержання м'ясних продуктів, є велика рогата худоба, вівці й свині; поза тим в окремих країнах для одержання м'ясних продуктів користуються іншими тваринами /коні, осли, мули, кози, верблюди, північні олені/, але м'ясні продукти цих останніх тварин мають місцеве значення.

Вихід на світовий ринок м'ясних продуктів стоїть у тісному зв'язку з віднайденням способів заховування м'яса в непошкодженому вигляді й такої його перерібки, яка, заховуючи поживні й смакові властивості, забезпечувала б його переховування довший час. Про один з цих способів заморожування м'яса ми згадували вище. З інших треба згадати вудження м'яса, виробку консервів, ковбас, шинок, тощо. Початки ширшого обороту в міжнародній торговлі відносяться до кінця дев'ятдесятих років XIX віку.

Можливість організації в ширших розмірах міжнародного обороту м'ясними продуктами стоїть у зв'язку з організацією забивання тварин. Щодо цього існує різниця між поставленням цієї справи в европейських країнах, які є передовсім районами імпорту м'ясних продуктів, і в заокеанських державах, звідки їх масово експортують. Европейська організація різницької справи характеризується такими прикметами: I/ забивання тварин широко децентралізовано; кожний заселений пункт має свої різниці, розміри яких залежать од його розмірів; 2/ по великих містах мають перевагу громадські різниці; це забезпечує належний санітарний догляд за переведенням забивання тварин; 3/ дальша перерібка м'яса /вудження, консервування і т.д./ здебільшого відокремлена від різницької справи.

Повну протилежність до европейської організації цієї справи уявляють Сполучені Штати Північної Америки. Забиття тварин там зосереджується не в пунктах споживання; воно сконцентровано в одному географічному районі, який постачає м'ясні продукти для цілої країни, а також переводить

у великих розмірах їх експорт . Цей район лежить на південь од Великих озер між ріками Міссурі й Огайо й займає найважливішу область збіжжевої продукції, де на годівлю тварин іде величезна кількість кукурудзи; в цьому районі зосереджені найголовніші пункти, де переводиться торговля тваринами й їх забиття - Чікаго, Канзас-Сіті, Омаха, Сент-Льюїс. Це зосередження різницької справи в одному районі є можливим завдяки великому розвитку в країні залізниць і належному устаткуванню їх спеціяльними вагонами, пристосованими до перевозу м'яса. Різницька справа в Сполучених Штатах перебуває в приватних руках і зосереджена в руках невеликої кількости величезних підприємств, які концентрують як забиття тварин, так і виріб м'ясних продуктів. Таке саме об'єднання різницької справи в небагатьох центрах, де вона переводиться в великих підприємствах, має місце також і в двох других країнах розвиненого експорту м'ясних продуктів - в Аргентіни й Австралії.

Серед країн, що експортують м'ясні продукти, треба виділити в першу чергу Сполучені Штати Північної Америки, Аргентіну й Австралію. При чому можна констатувати, що в кожній з цих країн ми помічаємо спеціялізацію на експорті певного роду м'ясних продуктів. Сполучені Штати вивозять найбільше продуктів свинарства, Аргентіна - волове м'ясо й його продукти, Австралія - баранину. Сполучені Штати, спеціяльно той район, який вивозить м'ясні продукти, є районом інтенсивного скотарства; є природним, що цей район спеціялізується на торговлі продуктами інтенсивної галузі скотарства, якою є свинарство. З Сполучених Штатів Північної Америки в 1923 році було вивезено 970.000 тонн свинячого м'яса, сала й інших виробів свинарського господарства при 1,04 міл.тонн вивозу всіх м'ясних продуктів. Австралія в 1924/25 році вивозила мороженої баранини на 5,6 міл.фунтів стерл., майже 3 1/2% всього вивозу. Вивіз м'ясних продуктів з Аргентіни в 1925 році був такий: заморожене волове м'ясо - 288 тис.тонн, охолоджене - 386 тисяч тонн, м'ясні консерви - 70 тис.тонн. В організації експорту м'ясних продуктів величезну роль відограє капітал Сполучених Штатів Північної Америки. Він об'єднує різницьку справу й переробку м'ясних продуктів не лише в Північно-Американських Штатах, але також і в Аргентіні; в 1925 році 65,90% всієї забитої худоби було забито в підприємствах, що належали північно-американському капіталу, 18,61%, англійському й лише 15,49% аргентінському. З інших заокеанських країн по експорту м'ясних продуктів виділяються Уругвай, Бразілія й Канада.

З європейських країн в експорті м'ясних продуктів відограють роль дві країни високо-інтенсивного скотарства - Голляндія й Данія. Скотарство в цих країнах має переважно молочний напрям, але певну роль вони відограють також висилаючи на світовий ринок високоякістні м'ясні продукти, передовсім свиняче м'ясо й сало. В 1924 році з Голляндії було вивезено 69080 тонн свіжого свинячого м'яса, 31150 тонн свинячого сала, 249.420 штук свиней. Вивіз м'ясних продуктів з Данії в 1924 році був такий: телята й волове м'ясо - 3.800 тонн, сало 197.200 тонн, свині - 180.200 штук.

Головним імпортним ринком для збуту м'ясних продуктів є Англія, куди привозиться до трьох четвертин всіх м'ясних продуктів, що поступають на світовий ринок - 12-14 міл.голд.центнарів м'ясних продуктів і 50-70 тисяч штук рогатої худоби річно. Англія привозними м'ясними продуктами покриває коло 50% свойого споживання. Визначним ринком м'ясних продуктів є Німеччина. Господарська політика Німеччини коло місцевого скотарства носила протекціоністичний характер й змагалась утруднювати привіз закордонних продуктів животинарства, не зважаючи на те привіз м'ясних продуктів до Німеччини виявляє тенденцію до зросту. Після війни місткість німецького ринку зменшилась. Привіз м'ясних продуктів до Німеччини в 1925 році досягав 2,5 міл. подв. центнарів. З інших імпортних ринків м'ясних продуктів треба вказати на Бельгію, Швайцарію, Францію, Італію й Еспанію. З заокеанських держав імпортним ринком для м'ясних продуктів є Північно-Американські Сполучені Штати, не зважаючи на те, що вони є одним з найбільших експортерів тих самих продуктів.

Є характеристичним, що Схід Европи, зокрема Україна, не зважаючи на свої великі земельні простори й великі можливості для розвитку скотарства, в світовому обороті м'ясними продуктами приймала мінімальну участь. Перед війною зі Сходу Европи м'ясних продуктів і сала вивозились мінімальні кількості, так, що привіз цих продуктів перевищував їх вивіз. Перевага вивозу над привозом мала місце в оборотах живими свинями та живою й битою птицею.

Експорт м'ясних продуктів за часів европейської війни в зв'язку зі зростом попиту на них для потреб армій збільшився й особливо це торкається Сполучених Північно-Американських Штатів. Після війни, в зв'язку з загальним зубожінням Европи, експорт м'ясних продуктів зменшився й лише поволі почав наближатися до довоєнних розмірів. Сучасна світова господарська криза привела до нового звуження світового обороту м'ясними продуктами.

Б/ М о л о ч н і п р о д у к т и. Умови виробництва молочних продуктів /молока, масла, сиру/ інші, ніж умови виробництва м'ясних продуктів. М'ясні продукти, за винятком продуктів свинарського господарства, це в першу чергу продукти, які постачаються країнами екстенсивного скотарства. Натомість молочні продукти вимагають високої техніки постановки скотарського господарства; через те для них утворились цілком інші експортні осередки, ніж для м'ясних продуктів. До недавнього часу молочні продукти вироблялись майже виключно для хатнього вжитку й їх торговельне значення було невеликим; цьому відповідала примітивна техніка їх вирібки. З розвитком парового транспорту ситуація змінилася. Почало зростати ринкове значення молочних продуктів і в підрядної гамузі сільського господарства молочарство стає поважним самостійним джерелом для одержання прибутку. Удосконалюється техніка молочарства: заводяться сепаратори, приладдя для хемічної аналізи молока, для його стерилізації й пастеризації; закладаються спеціяльні підприємства для вирібки масла й сиру; ця справа цілком відділяється від домашнього господарства. В Европі набуває великого значення кооперативне молочарство; найшвидшого розвитку молочарська кооперація досягає в Данії. Вся ця складна організація молочарської господарки вимагає й культурности населення. Через те відношення на ринку молочарських продуктів укладаються інакше, ніж на ринку м'ясних продуктів. Щодо м'ясних продуктів, то там переважаюча роля належить заокеанським країнам. На ринку молочарських продуктів перше місце належить европейським країнам високоінтенсивного скотарства. В експорту м о л о к а /свіжого й конденсованого/ відограють значення такі країни: Голяндія /1924 - понад 1,5 міл.подв.цент./, Швайцарія /1924 - 0,5 міл.подв.цент./, Данія / 0,3 - 0,4 міл.подв.цент./x/, Франція /0,1 міл.подв.цент./, Сполучені Штати Північної Америки /0,6 міл.подв.цент./ і Канада /до 0,5 міл.подв.цент./. М а с л о поступає в першу чергу з таких країн: Данія /1924 р. - 1,2 міл.подв.цент./, Голяндія /1924 р. - 330.000 подв.цент./, СССР /224.000 подв.цент./, Фінляндія /82.000 подв.цент./, Швеція /48.000 подв.цент./, Аргентіна /297.000 подв.цент./, Австралія /297.000 подв.цент./ і Нова Зеляндія /635.000 подв.цент./. С и р вивозять: Нова Зеляндія /1924 - 810.000 подв.цент./, Голяндія /769.000 подв.цент./, Канада /613.000 подв.цент./, Італія /317.000 подв.цент./, Швайцарія /180.000 подв.цент./ й Данія /45.000 подв.цент./. Ми бачимо, що в експорті молочних продуктів висовуються на перший плян такі країни, як Голяндія, Данія. Швайцарія, Фінляндія, почасти Швеція. Все це країни високо інтенсивного скотарства; в соціяльній структурі всіх цих країн велику ролю відограють малі й середні селянські господарства, які найбільше надаються до організації інтенсивного молочарського господарства; в усіх них в організації молочарського господарства відограє велику ролю кооперація. Щодо молочарського господарства в заокеанських країнах, яке постачає свої продукти на світовий ринок, то воно розвинулось передовсім в районах давнішого заселення, де витворились умови для більш інтенсивного скотарського господарства. В Сполучених Шта-

---

x/ Тут і нижче, де не зазначено рік, подано середні дані за роки 1921-25.

так область, де поширено молочарське господарство, є північно-східні штати, в Канаді - провінції Онтаріо й Квебек. Так само в Австралії район розвитку молочарського господарства не сходиться з районом розвитку вівчарства; вівчарство поширено в більш засушливих районах Австралії з гіршими пасовиськами; молочарське господарство розвинено в державі Квінсленд, де є кращі пасовиська, ніж в інших частинах Австралії. Певну роль, як продуцент масла, на світовому ринку відограє СССР; масло в СССР постачається власне лише з одного району -Західнього Сибіру, де з початку дев'ятсотих років почало розвиватись молочарське господарство в кооперативній формі. Інші райони СССР, а також Україна, молочних продуктів не вивозять.

Щодо імпортних ринків для молочних продуктів, то мають тут місце ті самі відносини, як і щодо ринків збуту м'ясних продуктів. Найголовнішим і найбільш містким ринком є Англія. Серед інших ринків відограють роль: Німеччина, Франція, Бельгія, Сполучені Штати й Італія.

Скотарське господарство постачає не лише продукти споживання, але також продукти, які уявляють в себе сировину для дальшої промислової перерібки. До цих продуктів належать: вовна й шкіра.

В/ В о в н а. Вовна є сировина, яку переробляє вовняна промисловість. В переробку йде овеча вовна, якість якої залежить од породи овець, що її дають. Серед різних родів вовни розрізняють в першу чергу тонку й грубу вовну. Тонка має волокон в одному квадратному сантиметрі од 4.500 до 8.000, її постачають мериносові вівці, які з Північної Африки були перенесені до Еспанії, а звідти до інших європейських країн. З Европи мериносове вівчарство було перенесено до Австралії, південної Африки й Америки. Грубу вовну, яка має на один кв.сантиметр од 800 до I.000 волокон, дають вівці інших більших порід. З них найбільш поширені англійські породи - лінкольн, лейстер, ромнеймарч, девон. Ці породи дають багато м'яса. Через те скрізь де у вівчарстві на перший план виступає не торговля вовном, а виробництво м'яса, починають переважати ці останні породи, як більш м'ясні. Окрім цього, існує так звана схрещена вовна /croisée /; вона поступає од тих порід овець, які повстали від схрещування мериносових овець з англійськими м'ясними породами. Ця вовна по своїй якості є проміжною між тонкою й грубою і надається до вирібки тканин середньої якости. Ці мішані породи виникли в Аргентіні біля сорока років тому; вони поширені, окрім Південної Америки, також в Південній Африці й в Новій Зеляндії. Обраховують, що на світовий ринок вовна поступає: коло 38% мериносової вовни, 34% croisée і 26% грубої.

Торговля вовном дуже давнього походження, як і давнього походження вовняна промисловість. Ще в середніх віках, коли в Фляндрії почала розвиватись вовняна промисловість, якій не вистарчало місцевої вовни, туди стали привозити вовну з Англії. З розвитком англійської вовняної промисловости, як доставник вовни виступила Еспанія. Певне значення щодо експорту вовни мала Саксонія, Чехія й Шлеськ. Чимало вовни вивозилось в першій половині XIX віку також і з України. Проте, всі ці європейські експортні ринки вовни потроху вичерпувались і тратили своє значення. На це впливали подвійні причини. З одного боку, ріст населення приводив до зменшення пасовиськ і через те розвиток вівчарства попадав у несприятливі умови. З другого боку, в усіх європейських країнах, районах колишнього експорту вовни, розвивалась своя вовняна промисловість, яка пред'являла попит на місцеву необроблену вовну. В результаті цих причин тепер світові ринки постачання вовни перемістились за океан і основну роль в постачанні вовни відограють заокеанські країни, при тому країни південної півкулі. За 45 років - з I868 по I9I3 роки - поступлення вовни на ринок в Аргентіні зросло на 90% /з I0I.000 тонн до I90.000 тонн/, в Південній Африці на I32% /з 2I5.000 до 500.000 тонн/, в Австралії й Новій Зеляндії на 300% /з 94.000 до 377.600 тонн/. Світова продукція вовни в I924 році обчислювалась у 2.8I8,5 міл. анг.фунтів /англійський фунт 453,6 грама/; з того припадало на Европу 398,3 міл. на Азію - 2I5.0 міл. на Північну Америку - 298,2 міл., на Пів-

денну Америку 453,0 міл., на Африку - 255,3 міл., на Австралію - 838,0 міл. Серед окремих країн, як продуценти вовни, виділялись: СССР / 195,0 міл./, Південно-Американські Сполучені Штати /282,3 міл./, Аргентіна / 280,0 міл./, Південна Африка / 193,0 міл./, Австралія / 650.0 міл./ і Нова Зеландія /188,0 міл./.

Ці дані вказують, що найбільшим продуцентом вовни є Австралія. Австралія майже всю вовну зібрану в країні - до 98% - експортує, залишаючи, таким чином, для переробки в країні мінімальну кількість. Основна вовна, яку постачає вівчарство Австралії - це вовна мериносів. Осередком вівчарства в Австралії є південно-західня частина країни - держави Новий Уельс, Вікторія, Південний Квінсленд. Кількість овець, яку має Австралія, а тим самим кількість вовни, що її вона експортує, підлягає з року на рік значним вагання: вівчарство провадиться в засушливих районах і за браком дощів та викликаної цим недостачі води велика кількість овець гине. Європейська війна привела до зменшення австралійського вівчарства; під час війни з 1913 по 1920 роки всі запаси вовни в країні були реквізовані англійським урядом для потреб армії й вільний оборот нею припинився. Це привело до усунення з австралійського ринку інших покупців і до перепродукції вовни; в результаті цього кількість овець зменшилась і Австралія лише поволі відновляє своє довоєнне становище.

Другим щодо розмірів світовим ринком вовни є район Ла Плати в Південній Америці; найбільша кількість овець зосереджена в межах Аргентіни; менш численні отари овець має Уругвай. Південно-американське вівчарство в значній мірі має кочовничий характер, і вівчарі з своїми отарами мандрують на просторі Пампасів. Експорт вовни з Аргентіни ввесь час інтенсивно зростав і на початку дев'ятсотих років перевищував австралійський. Проте в останні передвоєнні роки він, в порівнянні з австралійським, впав і якість аргентінської вовни значно знизилась в зв'язку з все більшим поширенням в Аргентіні овець міланих порід.

Третім по своєму значенню є південно-африканський ринок. В Південній Африці переважає вовна мериносових овець. Перед війною Південна Африка вивозила вовни приблизно 1/3 того, що вивозила Австралія, не зважаючи на те, що кількість овець там була коло половини тої кількости, яку мала Австралія. Причини розмірів південно-африканського експорту лежать в гіршій налагодженості торговельного апарату, а також у зростаючому внутрішньому споживанні вовни для потреб місцевої промисловости.

З інших країн південної півкулі, як продуцент вовни, має значення Нова Зеландія. На Новій Зеландії поширені головним чином м'ясні породи овець; через те вона постачає переважно нижчі щодо своєї якости роди вовни. Треба завважити, що вогке підсоння Нової Зеландії не є цілком сприятливим для розвитку вівчарства.

До другорядних продуцентів вовни відносяться Північно-Американські Сполучені Штати, СССР й європейські держави. В Північно-Американських Сполучених Штатах вівчарство розвинено передовсім в західній частині країни; вовна йде для внутрішнього споживання. В Європі експортерами вовни є Угорщина й Румунія. Досить значними продуцентами вовни є середземноморські держави, але ця вовна йде майже виключно для місцевого споживання. Незначні кількості вовни вивозять лише Туреччина, Алжір й Марокко. СССР постачає як мериноську, так і грубу вовну; остання поступає з Сибірських степів і північної частини СССР. На вивіз з цієї вовни, після задоволення потреб внутрішнього споживання, виділяється зовсім мало.

Окрім цього, слід згадати, як про продуцентів і експортерів вовни, про дві азійські країни - Британську Індію й Китай.

Середні розміри експорту вовни в роках 1921 - 1925 були такі: Австралія 2,5 - 3,5 міл. подв.цент., Аргентіна 1,2 - 2 міл., Південна Африка - 0,7-1,0 міл., Нова Зеландія - 0,9-1,5 міл., Уругвай до 500 тисяч.

Щодо імпортних ринків для вовни, то їх складають країни розвиненої вовняної промисловости - Західня Европа й Сполучені Штати Північної Амери-

ки. Забезпечення власною продукцією вовни для Европи складає коло 30%, а для Північної Америки коло 2/3. Відносини в окремих країнах експорту складаються в той спосіб, що в кожній з них має переважаюче значення попит однієї імпортуючої країни. Південна Африка й Нова Зеляндія вивозять свою вовну майже виключно до Англії. Так само переважаюче значення має англійський попит на австралійському ринку. В Південній Америці першу роль грає попит континентальної Европи - Франції, Бельгії, Німеччини, Італії й Швайцарії; попит Англії й Сполучених Штатів є нижчий, ніж попит европейського континенту.

Найбільшим покупцем вовни є Англія. Англія, а в першу чергу Лондон, закуповує вовну не тільки для потреб англійської вовняної промисловости, але також і для цілого реекспорту; вона постачає вовну як для континентальної Европи, так і для Північно-Американських Сполучених Штатів. Раніше, в XIX віці, становище Англії, як доставника вовни для Европи й Північної Америки, було дуже міцним, але вже перед европейською війною зазначилась виразна тенденція з боку північно-американських і европейських імпортерів нав'язати безпосередні відносини з експортерами; в зв'язку з тим становище англійського ринку, як розподільного осередку почало падати.

Великим споживчим ринком для вовни є Франція. Розподільчими центрами для вовни, яка поступає до Франції, є два міста, положені на півночі - Туркуен і Рубе. Ці міста стоять в безпосередньому зв'язку з експортними осередками в Південній Америці й Австралії, одержують од них вовну, яка розподіляється потім для потреб вовняної промисловости цілої країни.

В Бельгії важним осередком розподілу вовни є Антверпен; він закупає вовну в Аргентині й Австралії й постачає її не тільки для потреб бельгійської промисловости, але також для Німеччини, Рейнської провінції й Ельзасу. Менші обороти з вовною провадить Роттердам.

В Німеччині поважними осередками розподілу є Бремен і особливо Гамбург. Ці осередки постачають вовну для вовняної промисловости Німеччини, Центральної Европи й Польщі.

Не мале значення має імпортний ринок Північно-Американських Сполучених Штатів. Головним осередком розподілу вовни в Сполучених Штатах є Філядельфія. Північно-Американський ринок має ту властивість, що він провадить операції з багатьма експортерами. Сполучені Штати закуповують вовну не лише в Південній Америці й Австралії, але також і в Англії, Туреччині, Індії й Китаї. Америка відчуває брак спеціяльних сортів вовни і ці сорти їй доводиться шукати в різних країнах. В цьому відношенні Америка перебуває в відмінному становищі в порівнянні з Англією й Францією, які, завдяки розвиненому в цих країнах з давніх часів селекційному скотарству, знаходять такі спеціяльні сорти на власній території, або в своїх старих колоніях.

Розміри імпорту вовни для років 1921-1925 дають такий образ: чистий імпорт Англії складав коло 1,5 міл.подв.цент. Німеччина привозила 1,4 міл.подв.цент., Франція - 1,7-1,9 міл., Бельгія - 0,4-0,5 міл., Сполучені Штати - 1,1-1,7 міл. Світова криза, яка зменшила розміри продукції вовняної промисловости, привела до зменшення міжнародніх оборотів вовною.

Г/ Ш к і р а. Невироблена шкіра належить до таких товарів, торговля якими не викликає жадних більших труднощів організаційного характеру, ні в справі транспорту, ні в справі переховування. Через те, хоч торговля невиробленими шкірами по своїй вартості складає до 1 1/2% світового обороту, в ній немає такого складного організаційного апарату, як це буває, наприклад, в обороті м'ясними продуктами. Експорт невиробленої шкіри відрізняється великою децентралізацією. Він переводиться майже з усіх країн примітивної культури, де по природних умовах розвиток скотарства є можливим. Всі країни, які вивозять багато м'ясних продуктів, мають тим самим великі запаси невиробленої шкіри, які поступають в торговельний оборот. Як експортери шкіри, виступають так само азійські країни, які, маючи густе населення, не мають можливости переводити експорт основних продуктів

скотарства. Таким чином, як експортери шкіри, виступають дуже численні країни. Головними з них є: Аргентіна, Бразілія, Уругвай, Канада, Австралія, Нова Зеляндія, Британська Індія, Китай; переводиться так само експорт шкіри з европейських колоній в Африці. Загальний оборот світової торговлі невиробленими шкірами досягає в 1921 - 25 роках 7 - 8 міл.подв.цент.

Імпорт шкіри є більш сконцентрованим, ніж її експорт. Країнами збуту шкіри є країни з розвиненою промисловістю по виробу взуття. Перше місце серед імпортерів шкіри займають Північно-Американські Сполучені Штати; вартість їх імпорту в 1925 році досягала 97 міл.дол. З европейських країн значнішими імпортерами шкіри є Англія, Німеччина, Франція, Італія й Чехословаччина, Німеччина перед війною була одним з найбільших імпортерів шкіри й розміри її привозу дорівнювались розмірам привозу Північно-Американських Сполучених Штатів. Після війни Німеччина свій імпорт поважно зменшила. В Азії країною імпорту невиробленої шкіри є Японія.

Сучасне зменшення розмірів світової торговлі в зв'язку з загальною господарською кризою відбулося на зменшенні оборотів зі шкірами.

Окрім шкіри, треба згадати ще про два побічних продукти скотарського господарства. Це - щетина й кінський волос. Світова продукція їх по дуже приблизних обчисленнях обраховується для щетини в 700 - 800 тис.подв. цент., а для кінського волосу в 70 - 80 тис.подв.центнарів.

Запитання до 13-ої та 14-ої лекцій:

1. Яка різниця між інтенсивним і екстенсивним скотарством ?
2. Які характеристичні риси розподілу домашніх тварин між окремими частинами світу ?
3. Як організовано виробництво м'ясних продуктів у Сполучених Штатах ?
4. Які головні країни постачання вовни ?

Лекція п'ятнадцята.

КУЛЬТУРИ ЦУКРОВОЇ ТРОСТИНИ Й ЦУКРОВОГО БУРЯКУ.

В сільському господарстві окреме місце займають ті культури, які мають своїм завданням постачати сировину для дальшої промислової перерібки. Само собою, всі галузі сільського господарства постачають продукти такого роду, які перед поступленням до безпосереднього споживання вимагають певної перерібки й оброблення: зерно мусить бути перероблено в борошно, а з борошна печеться хліб. Але в певних сільсько-господарських культурах це промислове оброблення й перерібка набирають спеціяльного значення; розвиток і поширення цих культур тісно зв'язані з вимогами на сировину, які заявляють ті галузі промисловости, що їх переробляють. Сільсько-господарські культури, які головним своїм завданням мають давати сировину для дальшої промислової перерібки, мають загальну назву т е х н і ч н и х культур. Серед них у світовому господарстві найбільше значення мають ті культури, які постачають сировину для цукрової промисловости - цукрова тростина та цукровий буряк - і ті, які постачають сировину для текстильної промисловости - бавовняник, льон, коноплі й джут.

Цукор з цукрової тростини й цукрового буряку.

Цукор у теперішній час відограє в народньо-господарському житті велике значення. Він є найбільш поширеним смаковим продуктом і обернувся в наші часи в предмет першої необхідности. Споживання цукру виявляє тенденцію до постійного зросту. В багатьох країнах цукор є об'єктом оподаткування й через те є важливим джерелом державних прибутків. На світовому ринку ми стрічаємось тепер з цукром, виробленим з цукрової тростини, яка є продуктом господарства підзворотникових і зворотникових країн, і з цукром, виробленим з цукрового буряку, що його постачають країни умірковано зони. У виробництві цукру таким чином вступають у зв'язок між собою господарства умірковано й зворотникової зони, які знаходяться в цілком відмінних господарських, соціяльних і природних умовах. Історично першою сировиною, яка вихо вувалась для виробки цукру була цукрова тростина. З неї цукор вироблявся вже дуже давно в Індії й в Китаї. В XII віці культура цукрової тростини арабами була перенесена до Північної Африки й Південної Европи, а звідти Колюмбом до Америки. Цукрова тростина є многолітня рослина, яка вимагає гарячого й вогкого підсоння; через те вона може бути культивована в країнах зворотникової й підзворотникової зони, які мають вистарчаючу кількість вогкости.

З буряку цукор почали виробляти в другій половині XVII віку й цукрова промисловість і зв'язане з нею поширення культури буряка в Европі починається в XIX віку. Поволі буряковий цукор здобуває все більше поширення й виступає, як небажаний конкурент цукру, виробленого з цукрової тростини. Розвиток і зміни в взаємовідношеннях на світовому ринку між цукром буряковим і тростиновим малюють такі цифри:

Світова продукція цукру:

Р о к и	Буряк цукровий в тис. метр.	Тростина цукрова тонн.	Буряк цукровий в %	Тростина цукрова %
I852/53	203	I.280	I4,0	86,0
I869/70	846	I.740	32,7	67,3
I880/8I	I.82I	2.027	47,3	52,7
I890/9I	3.672	2.597	58,8	4I,2
I90I/2	6.800	4.079	62,5	37,5
I9II/I2	8.80I	8.646	44,0	56,0
I9I3/I4	8.908	I0.0I5	47,I	52,9
I925/26	8.497	I6,294	34,3	65,7

В I929/30 році світова продукція бурякового цукру обраховувалась в 92.I00 тис.квинт., а тростинового - в I80.300 тис.квинт. Наведені цифри показують, що ще в половині XIX віку виробництво бурякового цукру відогравало цілком підрядну роль. Але в половини XIX до початку XX віку воно невпинно зростало й по своїй кількості буряковий цукор вже з вісімдесятих років XIX віку став переважати тростиновий. Цей зріст виробництва бурякового цукру в значній мірі пояснюється заходами економічної політики европейських держав, які, видавчи премії експортерам цукру, тим самим сприяли збільшенню його продукції. В I902 році в Брюсселі відбулася міжнародня конференція, на якій репрезентовані на конференції держави рішили експортні премії на цукор одмінити. В результаті цього виробництво тростинового цукру почало інтенсивно зростати і він в світовій продукції в порівнянні з буряковим цукром зайняв перше місце. Світова війна, яка зачепила в першу чергу ті держави, що є ду-

же поважними продуцентами бурякового цукру, спричинилось до дальшого зменшення його ролі в світовій продукції. В 1921/22 році на буряковий цукор припадало лише 27,7% загальної продукції цукру. В останні роки роля бурякового цукру знову зросла, але проте буряковому цукру дуже далеко до відзискання свого передвоєнного становища. З огляду на те, що продукційні можливості цукрової промисловости є значно більші, ніж місткість світового цукру, тепер розмір цукрової продукції, а тим самим площа засівів цукрового буряку, визначається щороку міжнародніми погодженями об'єданих продуцентів цукру.

Культура цукрового буряку.

Культура цукрового буряку до 90-тих років минулого віку була виключно европейською культурою. В кінці XIX віку, а особливо за часів европейської війни вона починає ширитись у Сполучених Штатах Північної Америки. Головний район культури буряків у Европі тягнеться досить вузьким смугою по обидва боки 50-го північного рівнобіжника; він захоплює північну Францію, Бельгію, Голяндію, південну й центральну Німеччину, Чехословаччину, південну Польщу, центральну частину України. Культура цукрового буряку й для розвитку сільського господарства й для державного скарбу дає цілий ряд вигід: вона сприяє загальній інтенсифікації сільського господарства, допомагає розвитку скотарства, забезпечуючи вигідний і поживний корм для худоби; цукор є дуже придатним об'єктом для посереднього оподаткування; отже, розвиток цукрової продукції лежить в інтересах державних фінансів. Зважаючи на все це, окремі европейські держави енергійно дбали про розвиток у себе культури буряків і поширення цієї культури значно вийшло поза її оптимальні межі. Поруч з тим головним районом поширення культури цукрового буряку, що названо вище, культура цукрового буряку, як другорядна, існує в усіх европейських державах за винятком Норвегії та Греції, де природні умови - для Норвегії суворість клімату, а для Греції його сухість - ставлять для розвитку культури цукрового буряку поважні до поборення перешкоди. Засівна площа під цукровим буряком в головніших европейських країнах, які продукували цукор в 1925 році була така:

	тис.гект.		тис.гект.
Німеччина	403	Бельгія	73
Франція	195	Голяндія	66
Чехословаччина	307	Італія	50
Польща	172	Угорщина	66
Европ.частина СССР /переважно Україна/	482	Еспанія	78

Поза Европою культура цукрового буряку, як ми зазначили, має певне поширення в Сполучених Штатах Північної Америки; площа засівів цукрового буряку в 1925 році там складала 314 тис.гект.; головним осередком культури цукрового буряку в Сполучених Штатах є західні держави. В дуже незначних розмірах поширена культура цукрового буряку в Канаді. В ряді країн як европейських, так і позаевропейських культура цукрового буряку знаходиться в стадії спроб або незначних початків. В Европі в незначних розмірах роблено на протязі останніх років спроби поширення цієї культури в Англії, Фінляндії й Швайцарії. В Азії культуру цукрового буряку розпочато в Сибіру, Малій Азії, Туркестані, Манджурії, Північному Китаї, Кореї і на острові Іессі /Японія/; в Африці - в Єгипті й Південно-Африканському Союзі; в Південній Америці - в Чілі, Аргентіні й Уругваї; в Північній Америці - в Мексиці; в Австралії й Новій Зеляндії.

Культура цукрового буряку належить до найбільш працемістких хліборобських культур; вона вимагає старанної обробки землі, уважного догляду й

праці над рослиною під час її росту. Вимагаючі багато праці, ця культура потребує так само чималих вкладів капіталу в формі належного угноювання земель, призначених для бурякових плянтацій. Через те поширення й розвиток цієї культури зв'язані з наявністю певного рівня інтенсифікації сільського господарства. Будучи при своєму поширенні чинником, який сприяє дальшій інтенсифікації сільського господарства, ця культура для можливости свойого розвитку вимагає певного вже осягненого рівня інтенсивности сільського господарства. Через те не є випадком,що культура цукрового буряку могла поширитись у першу чергу в Західній Европі, де хліборобство має більш інтенсивний характер.

Оскільки культура цукрового буряку має завданням постачати сировину для виробки цукру, поважну роль в можливостях розвитку цієї культури грає та кількість цукру, яку містить одиниця сирового продукту. Ця кількість у великій мірі зв'язана з природними особливостями району культивування цукрового буряку. Ця рослина потребує доброго грунту і певних властивостей підсоння. Короткий вегетаційний період, який скорочує час росту й життя рослини та висока середня літня температура, яка утруднює використання опадів, ведуть до зниження цукровости цукрового буряку. Найбільш сприятливими районами для його культури є місцевості з умірковано кількість опадів і умірковано теплотою при пізньому наступленні осінніх заморозків. При поширенні культури цукрового буряку в цілому ряді країн з різними природними умовами й різним ступенем інтенсивности сільського господарства, як розміри урожайности цукрового буряку, так і розміри фактичного виходу цукру на один гектар в окремих країнах між собою дуже різняться. Середня урожайність цукрових буряків з одного гектару в окремих країнах в I924 році була така:

	в подв.цент.		в подв.цент.
Німеччина	260,3	Бельгія	306,7
Франція	278,I	Голяндія	328,2
Чехословаччина	275,8	Італія	300,I
Польща	I98,5	Угорщина	I06,5
Европ.частина СССР /переважно Україна/	97,4	Іспанія	92,7

Вихід цукру на I гектар бурякових плянтацій в перевоєнний період у роках I909-I3. мав такі вагання: Німеччина - 46,2 цент.,Бельгія - 44,7 цент., Франція - 30,0 цент., Україна /з Росією/ - 24,4 цент.

Наведені дані вказують, що наслідки й економічна вигідність культури цукрового буряку в різних країнах мають дуже різноманітний характер.

При переробці цукрового буряку в цукор, який є головним продуктом у цукровій промисловості, одержується ряд побічних продуктів, що мають певне значення в сільському господарстві. Та частина цукрового буряку, яка ли шається після відділення цукрового соку, дає так званий жом, що є дуже поживним кормом для худоби. При очистці цукру одержується чорна патока, яка вживається для годівлі худоби, або для виготовлення спирту. Ці побочні продукти дають можливості при наявності цукрової промисловости розвинути годівлю худоби й надати скотарству більш інтенсивний характер. Ті успіхи, які осягнено перед світовою війною в стані скотарства в Німеччині, Франції та інших країнах з розвитком культури цукрового буряку, в значній мірі, базувались на використанні для годівлі худоби тих побічних продуктів, які постачала цукрова промисловість.

Культура цукрової тростини.. В той час, як культура цукрового буряку є культурою переважно європейською, культура цукрової тростини зосереджена поза межами европейського континенту. Цукрова тростина культивується в цілому ряді країн,

що лежать у зворотниковій і підзворотниковій зоні. Можна намітити п'ять головних районів зосередження культури цукрової тростини: I/ Район Центральної Америки. До цього району належать малі й великі Антільські острови й місцевості континенту, що прилягають до Мексиканської затоки й Карабійського моря. За силою економічних і політичних зв'язків до району слід приєднати також колонії Сполучених Штатів на Тихому океані, саме Гавайські острови й Філіппіни, що географічно належать до Азії. В цьому районі чільне місце займає острів Куба, який один в 1929/30 р. давав біля четвертини всієї світової продукції тростинового цукру. Цей район є найзначнішим продуцентом тростинового цукру й виявляє великі можливості щодо збільшення розмірів свойого виробництва. 2/ Район зворотникової й підзворотникової Азії. До цього району належать Британська Індія, Голяндська Індія, Південно-східня Азія, полудневий Китай Японія. По кількості продукованого цукру на першому місці в цьому районі стоїть Британська Індія, але, яко експортний пункт, основну роля грає острів Ява, який є після Куби найбільшим експортером цукру. В той час, як перший район є найтісніше зв'язаний з північно-американським ринком, азіятський район в першу чергу тяжить до европейського ринку. Обидва ці райони дають до 4/5 цілої продукції тростинового цукру. Таким чином, решта районів продукції тростинового цукру відограють на разі підрядну роль. До них належать: 3/ Південно-Американський район, в першу чергу, Бразілія, Перу й Аргентіна. При підрядному значенню цього района він проте тепер має великі можливості для збільшення розмірів своєї продукції в майбутньому. Бразілія за часів світової війни, при існуванні відповідної коньюнктури, збільшила розміри свойого виробництва вдвічі, а до 1924/25 року майже втричі, і лише відсутність можливостей збуту примусила її в послідуючі роки зменшити своє виробництво. Що торкається Перу, то ця країна має дуже сприятливі умови культури цукрової тростини й урожайність її там є одною з найбільших у світі; 4/ Африканський район, який складається з Єгипту й европейських колоній. Розміри продукції цього району незначні. Так само незначні розміри продукції 5/ Австралійського району. Більш детальне уявлення про розміри продукції в окремих країнах дають дані 1929/30 року.

Світова продукція тростинового цукру в тис. квінт.		180.300
В тому числі:	Куба	47.459
	Порторіко	7.850
	Гавайські острови	8.310
	Філіппіни	8.100
	Формоза	8.105
	Британська Індія	28.053
	Ява	29.410
	Бразілія	5.995
	Перу	4.222

Умови культури цукрової тростини при розкиданости її в цілому ряді країн і районів дуже різноманітні. З наведених наки цифер видно, що найважливіше місце по культурі цукрової тростини займає острів Куба. Природні умови цього острова, який складає в своїй переважній частині багату опадами низинну рівнину, дуже сприяють поширенню цієї культури: цукрова тростина має тут для себе великий запас придатних земель, які не потребують ані штучного обводнення, ані угноєння. Культура цукрової тростини зосереджена в дрібних господарствах тубольців на власній, або орендованій землі. Труднощі при культурі цукрової тростини полягають в недостачі робочої сили й її високій ціні. Переробка цукрової тростини переводиться на модерно улаштованих цукроварнях, фінансуванням яких головним чином переводиться капіталами Північно-Американських Сполучених Штатів. Завдяки цьому культура цукрової тростини на Кубі перебуває під контролем американського капіталу; кубанський цукор в першу чергу поступає на ринок Сполучених Штатів. Так само під контролем

північно-американського капіталу перебуває культура цукрової тростини на Філіппінах і Гавайських островах. Культура цукрової тростини на Гавайських островах є зразком високо інтенсивної капіталістичної культури,- вона переводиться на великих плантаціях, в яких великі кошти вкладаються на штучне обводнення й меліорацію; обробка землі переводиться дуже інтенсивно. В результаті великих затрат, які вкладаються в культуру цукрової тростини, вона дає тут дуже великі врожаї, але собівартість продукту проте є досить високою.

Значним продуцентом цукрової тростини, культура якої провадиться дуже примітивно, є Британська Індія. В цій країні культура цукрової тростини зосереджена в господарствах тубольців, які при обробці землі користуються найбільш примітивними знаряддями; виробка цукру переводиться на заводах кустарного типу, які дають цукор дуже низької якости; при переробленні цукрової тростини біля половини цукрового соку пропадає марно. З причини примітивної постановки культури цукрової тростини Британська Індія, як експортер цукру, не має більшого значення. Цілком інші умови для культури цукрової тростини існують у Голяндській Індії. Острів Ява має капіталістичну організацію як культури цукрової тростини, так і її переробки. Культура цукрової тростини переводиться на плантаціях капіталістичними підприємствами, які орендують землю в тубольців. Розвиток культури тут до певної міри спиняє брак вільних земель: густе мусцеве населення використовує існуючий запас земель для засівів риżу й через те поширення земель під плантаціями стрічається з перешкодами. Культура цукрової тростини провадиться дуже інтенсивно і врожайність її стоїть високо, майже на одному рівні з урожайністю Гавайських островів. Цукрові заводи на Яві, які належать европейським капіталістам, улаштовані по всіх вимогах сучасної машинової техніки. Ява є поважним експортером цукру, який вона висилає на европейський, американський і азіятський ринок.

Отже, перегляд умов культури цукрової тростини в найголовніших осередках її вказує, оскільки різними є ті обставини, при яких розвивається ця культура в окремих районах.

Взаємовідносини між культурою цукрового буряку й цукрової тростини.

Як цукровий буряк, так і цукрова тростина постачають сировину для виробки цукру. Оскільки і цукровий буряк і цукрова тростина належать до сировин такого роду, транспорт яких на дальші віддалення є неможливий, переробка їх на цукор переводиться в районах їх здобування. На світовий ринок поступають і між собою конкурують цукор, вироблений з цукрової тростини, й цукор, вироблений з цукрового буряку. Оскільки можливості поширення як одної, так і другої культури тісно зв'язані з тими відносинами, які існують між ними, як сировинов для виробу цукру, треба ознайомитися з особливостями кожної з цих культур; тільки тоді ми можемо вияснити перспективи взаємної конкуренції цих двох культур.

Цукрова тростина належить до многолітніх рослин; вона не вимагає щорічної посадки, а після зрізання на другий рік відживає від коріння. Плантація засаджена цікровою тростиною може держатись і давати врожаї до тридцяти й більше років. Правда, з бігом часу урожаї цукрової тростини зменшуються; через те, звичайно, відновлення цукрових плантацій переводиться що-три -чотири роки. Через те культура цукрової тростини не вимагає багато праці. Цукрова тростина культивується в зворотникових і підзворотникових країнах, а використовується для цієї культури праця місцевого населення, яка в порівнянні з працею европейського робітника є значно дешевшою. Вимагаючи назагал невеликої затрати людської праці, цукрова тростина з силу територіяльного положення цієї культури дає можливості використовування дешевшої праці.

Урожаї цукрової тростини в зв'язку з природними умовами зворотникових країн є безпорівняння вищі, ніж урожаї цукрового буряку; цукрова тростина дає більшу кількість соку на одиницю ваги сирового продукту й більшу кількість цукру на певну кількість соку. Через те на одиницю площі цукрової тростини можна одержати б і л ь ш у к і л ь к і с т ь ц у к р у, ніж

на таку саму одиницю площі цукрового буряку. Правда, фактичний вихід цукру з цукрового буряку в Європі був до останніх часів вищий, ніж з цукрової тростини, завдяки вищій техніці європейської цукрової промисловости, проте раціоналізація як самої культури цукрової тростини, так і виріб цукру з неї, де невпинно поступає вперед, ту природну перевагу, що має цукрова тростина перед цукровим буряком, виявляє все яскравіше.

Цукровий буряк є рослиною однорічною, при тому рослиною, що належить до одної з найбільш працемістких культур. Культура цукрового буряку вимагає великої затрати праці, при тому, оскільки тут іде про працю європейського робітника, праці значно дорожчої, ніж праця місцевого робітника заморських країн. Результати цієї праці, коли пригадати те, що сказано вище, будуть значно менші, ніж при культурі цукрової тростини: менша кількість сирового продукту з одиниці площі й менша кількість готового продукту. Коли, не зважаючи на все це, культура цукрового буряку при існуванні такої значної переваги для цукрової тростини все-таки набрала такого значного поширення, то пояснюється це тим, що вона дає певні вигоди господарського характеру.

Цукор належить до недорогих продуктів; через те кошти транспорту досить помітно відбиваються на його ціні. Це дає певну перевагу буряковому цукру, який продукується в районах, які уявляють місткий і близький для нього ринок, між тим тростиновий цукор щодо цього є в гіршому становищі - він виробляється в районах, віддалених від осередків споживання. Концентрація культури цукрового буряку в Європі, створюючи невигоди завдяки відсутности дешевої робочої сили, разом з тим творить для культури цукрового буряку й його переробки переваги іншого характеру; в Європі є вистарчаюча кількість кваліфікованих робочих сил, з одного боку, а з другого боку, праця європейського робітника є більш продуктивною. Брак кваліфікованих робочих сил має особливе значення при організації переробки цукрової сировини, яка відрізняється складною технікою. Доводиться для організації переробки цукрової тростини спроваджувати працьовників з Європи й Америки, які з великими труднощами можуть пристосуватись до кліматичних умов гарячих країн. Це веде до того, що поліпшення техніки виробничого процесу наражається на такі труднощі, яких не знає європейська цукрова продукція. Через те техніка виробництва бурякового цукру, взагалі беручи, стоїть вище, ніж техніка виробництва тростинового цукру. Треба так само мати на увазі, що культура цукрової тростини зосереджена в країнах господарськи відсталих і бідних капіталами; через те приплив капіталів у виробництво тростинового цукру стрічається з більшими труднощами, ніж у виробництво бурякового цукру. З другого боку, розвиток культури цукрового буряку й цукрової продукції в розвинених економічно європейських країнах несе з собою для господарства цих країн ряд посередніх вигід, яких не може дати розвиток культури цукрової тростини в примітивних господарських умовах заморських країн. Введення до сівозвороту цукрового буряку є стимулом, який сприяє загальній інтенсифікації хліборобства; цукроварська промисловість постачаючи поживний корм для худоби, сприяє підвищенню й розвитку скотарства.

Таким є підрахунок вигод і невигод двох різних культур цукрової сировини. На питання, яка з цих двох культур має більші шанси у взаємній конкуренції, відповісти з повною категоричністю важко. Є безумовним, що культура цукрового буряку в Європі й тим самим і цукрова промисловість поширялась значно далі за межі того району, де вона має оптимальні умови для свого розвитку. Поширення культури цукрового буряку в цілому ряді європейських країн носило штучний характер і базувалось на митній охороні національної промисловости цукрової, завдяки чому місцеві споживачі мусіли платити за цукор високі ціни, і на системі премій при експорті цукру. З цього боку спроби насадження культури цукрового буряку в таких, наприклад, країнах, як Англія, Швеція або Фінляндія навряд чи мали за собою поважніші господарські аргументи. Через те зниження темпу розвитку культури цукрового буряку й продукції бурякового цукру після брюсельської конференції 1902 року було цілком нормальним і здоровим процесом. Питання про дальше існування й розвиток бурякової

цукрової промисловости мусить бути поставлено в тій площині, щоб вирішити справу, чи має вона підстави для свойого розвитку в тих країнах Европи, де для неї існують оптимальні умови. Німецький дослідник цукрової промисловости П а а ш е, який на початку XX віку студіював проблему про взаємовідносини між цукровою промисловістю - буряковою й тростниковою - висловлює ту думку, що, вирішуючи питання про конкуренційні здібности промисловости по виробу тростинового цукру, треба приймати під увагу особливості культури й виробництва в кожному окремому районі культури цукрової тростини. Справді, як природні умови для розвитку цієї культури, так і її техніка в окремих місцевостях значно між собою різняться і це творить дуже значні різниці в фактичному виході цукру на один гектар площі цукрової тростини. В перші повоєнні роки, наприклад, один гектар цукрової тростини на острові Яві давав 103-114 метр.цент. цукру, на Гавайських островах - 107-113 метр.цент.; на острові Куба - 48 метр.цент., в Британській Індії - 25 метр.цент., на Формозі - 24 метр.цент., на Філіппінах - 22 метр.цент. Виходячи з цих різниць умов виробництва тростинового цукру в окремих районах і місцевостях, П а а ш е прийшов до висновку, що такій високо розвиненій технічно і господарськи цукровій промисловості, як то є в Німеччині, могла б загрожувати конкуренція лише тих осередків культури цукрової тростини, які працюють виключно в дешевих умовах. Цей дослідник таким чином на початку XX віку визнавав можливим існування й розвиток бурякової цукрової промисловости в країні, яка лежить в районі оптимальних умов для культури цукрового буряка.

З початку XX віку відносини для культури цукрового буряку й бурякової цукрової промисловости в Европі змінилась скоріше на її некористь. В зв'язку з упадком сільського господарства за часів війни знизилась урожайність цукрового буряку й лише поволі підноситься до довоєнних розмірів. Повоєнні утруднення в розвитку европейського народнього господарства й сучасна світова криза утворюють ряд перешкод для правильного функціонування цукрової промисловости. Все це зменшує конкуренційні можливості европейської цукрової промисловости також в районі найбільше сприятливих для неї природних умов. Всі ці обставини привели до того, що европейська цукрова промисловість стала в останні роки на грунт обмеження своєї продукції, а тим самим на грунт обмеження розмірів культури цукрового буряку. Міжнародне об'єднання цукроварів визначає що-року розміри виробництва цукру для окремих країн в зв'язку з рівнем цін і місткість світового ринку, при чому в розмірах встановлюваного контингенту виявляється тенденція до стабілізації, а то й скорочення розмірів дотеперішнього виробництва, а не до його дальшого поширення.

Треба мати на увазі, що при обмежених в більшій чи меншій мірі конкуренційних можливостях европейської цукрової промисловости збереження її диктується цілим рядом господарських моментів, які зв'язані з цілим укладом господарського життя европейських країн, де вона в національному господарстві відіграє більш поважне значення: цукрова промисловість і культура цукрового буряку забезпечує працею великі маси сільського населення, вона дає можливість інтенсифікації сільського господарства й розвитку скотарства; вона є поважним джерелом державних прибутків. З цього погляду заходи економічної політики для підтримки цукрової промисловости в тих країнах, де вона має більше значення і де для культури цукрового буряку існують сприятливі природні умови, можуть уважатись оправданими.

З а п и т а н н я /до 15-ої лекції/:

1. Які головні райони культури цукрового буряку ?
2. Які головні райони культури цукрової тростини ?
3. Які переваги має тростиновий цукор в конкуренції з буряковим цукром ?

Лекція шістнадцята.

КУЛЬТУРИ ТЕКСТИЛЬНОЇ СИРОВИНИ.

Текстильна сировина. Ряд культур в сільському господарстві має своїм завданням постачати волокнуваті матеріяли для задоволення однієї з найважливіших потреб людей - потреби в тканинах. Різні стадії обробки й переробки окремих волокнуватих матеріялів /їх очищення, прядіння, ткання, біління, фарбування, тощо/ переводить текстильна промисловість; ті сільськогосподарські культури, які постачають волокнуваті матеріяли й дають сировину для текстильної промисловости можна об'єднати в групу культур текстильної сировини.

Волокнуваті матеріяли постачають як рослини, так і певні роди тварин. Одних рослинних волокон, які придатні для прядіння, в природі нараховується до чотирьох сот назв. Але промислове значення серед них здобули лише деякі. З волокнуватих матеріялів, які використовуються тепер, як сировина для дальшої переробки, відограють ролю з рослинних волокон - бавовна, льон, коноплі і джут, з тваринних - вовна. Опріч того, як про сировину, яка служить для дальшої переробки в текстильній промисловості, слід ще згадати про шовк. Різні роди текстильної сировини постачає сільське господарство країн, положених у різних природних умовах; в той час як бавовняник і джут є культурою підзворотникових і зворотникових країн, коноплі й льон постачають країни умірковано ї зони. У виробництві цих культур вступає між собою в зв'язок і конкуренцію сільське господарство найбільш віддалених країн різних природних умов і різного ступеня господарського розвитку.

Розмір продукції й значення окремих родів культур текстильної сировини в світовому господарстві характеризують такі числа:

Середня річна продукція в міл. подв. центнарів.

	1909/10 - 13/14 р.р.	1921 - 24 р.р.
Бавовна	30	34 - 54
Льон - волокнина	8	5 - 6
Коноплі - волокнина	6	6
Джут	16	8 - 16

Щодо продукції інших волокнуватих матеріялів, то для шовку середня річна продукція в р.р. 1921-24 складала 12 міл.подв.цент.; на тому самому рівні стояла річна продукція в р.р. 1909/10 - 13/14. Світова продукція вовни в 1909 - 13 складала коло 14,4 міл.подв.цент.; в повоєнні роки вона трохи зменшилась. Коли порівнять світову продукцію текстильної сировини з розмірами продукції зернових хлібів, то на вагу продукція текстильної сировини буде приблизно в 60 разів нижча, ніж продукція зернових хлібів. Інше відношення ми одержимо, коли приймемо під увагу вартість хлібів і текстильної сировини; з огляду на те, що вартість окремих родів текстильної сировини є вищою, ніж вартість зернових хлібів, вартість цих останніх буде перевищувати вартість продуктів текстильної сировини лише в 6-7 разів.

З наведених цифер ми бачимо, що тепер найбільшу ролю серед окремих родів текстильної сировини відограє бавовна; це є наслідок еволюції текстильної промисловости за останніх 100-150 років. В кінці 18 віку найзначнішу ролю в текстильній промисловості грало оброблення вовни, на другому місці стояло оброблення шовку, далі - льону і потім уже оброблення бавовняника.

Бавовняник. Бавовняник є рослина переважно гарячого підсоння. Межі його поширення в північній кулі проходять приблизно під 40°- 42° широти, а в південній не йдуть далі південного зворотника. Треба проте зазначити, що в північній півкулі роблять і роблять спроби поширення культури бавовняника також у місцевостях, положених на північ за його природних ліній; такі є спроби роблять, між іншим, також і на Україні на чорноморському побережжі. Бавовняник вимагає не лише багато теплоти, але також багато вогкости; через те в місцевостях з сухим підсонням його розводять при штучному зрошенні.

Розрізняють, в залежності від довжини й грубости окремих волокнин, чотири головних роди бавовняника: I/ Бавовняник, що розводиться в Сполучених Штатах Північної Америки, де він має назву u p l a n d /суходольний/; з Америки він перенесений до інших країн, зокрема до Єгипту та до середньої Азії; цей рід бавовняника належить до середніх сортів щодо довжини й тонкости окремих волокнин; 2/ Бавовняник, що розводиться в приморських місцевостях, який має назву s e a i s l a n d ; він культивується в обмежених розмірах на південному побережжі Сполучених Штатів і на сусідніх островах; має найтонку волокнину і ціниться найдорожче; 3/ Бавовняник, що розводиться в більш північних місцевостях - Китаї, Середній Азії, Персії, Японії, тощо; цей бавовняник дає волокнину нижчої якости, коротку й грубу; 4/ Бавовняник деревовидний, що культивується в Південній Америці, не має господарського значення.

Збір бавовни пересічно в роках 1909/10 - 13/14 в світовому господарстві обчислювався в 48.529 тис.подв.цент., а в р. 1924/25 в 52.345 тис.подв. цент.

Найголовнішими продуцентами бавовни були такі країни:

	середній збір в тисячах центнарів 1909/10 - 13/14	1924/25
СССР /Туркестан, Закавказзя/	2.393	983
Китай	4.825	4.693
Британська Індія	7.770	10.992
Сполучені Штати Півн.Америки	28.258	29.548
Мексика	437	646
Бразілія	612	1.312
Аргентіна	6,4	146
Перу	261	447
Єгипет	3.150	3.190
Уганда	44	318

Ряд країн в культурі бавовняника мають другорядне значення. В Е в р о п і в обмежених розмірах культура бавовняника має поширення в Італії, Югославії, Греції й Болгарії, в А з і ї - в Японії, Кореї, Туреччині, Персії, Індокитаї й Голяндській Індії, в А м е р и ц і - в Порторіко, Санто-Домінго, Вест-Індії й Гаїті, в А ф р и ц і - в Алжірі, Нігері, Судані, Танганайці й Південно-Африканському союзі; так само досить поширена культура бавовняника в Австралії й Новій Зеландії.

З наведених цифр видно, що найголовнішим продуцентом бавовни є Сполучені Штати Північної Америки. Культура ця там зосереджена в полуднево-східній частині країни; в Сполучених Штатах Півн.Америки культура бавовняника давнього походження й почала розвиватись там з кінця вісімнадцятого віку. Вона була побудована на використанні рабської праці негрів і звільнення муринів-од рабства спричинило тимчасове зменшення засівної площі під бавовняником. Тепер так само в цій культурі велику роль грає пристосування праці муринів, хоч не рабської, як в першій половині XIX віку, але вільної. Значний розвиток культури бавовняника в південно-східній частині Сполучених Штатів зв'язаний з подвійного роду обставинами. По-перше, існують для того там відповідні природні умови - тепле підзворотникове підсоння з достачальною

кількість опадів. Подруге, є тут вистачаюча кількість дешевих робочих рук. Культура бавовняника належить до культур інтенсивного типу, яка вимагає багато людської праці, при тому в великій частині - ручної праці. В південно-східній частині Сполучених Штатів при відповідних природних умовах існують вистачаючі кадри робочої сили й поєднання цих двох обставин сприяло широкому розвитку цієї культури. Як зазначено вище, в Сполучених Штатах переважно розводиться бавовняник двох сортів - в першу чергу upland і потім sea island. Сполучені Штати відограють першорядну роль в постачанні світового ринку бавовною.

Друге місце в розведенні бавовняника займає Британська Індія. По своєму рівню ця культура стоїть нижче, ніж у Сполучених Штатах і дає нижчі сорти бавовни. Велике значення для розвитку культури бавовняника в цій країні мала політика англійської влади, яка перевела тут великі іригаційні роботи, навіть збудувала залізниці, організувала правильну пароплавну комунікацію й тим дала можливість виходу індійської бавовні на світовий ринок.

Поважне значення відограє в світовій продукції бавовни культура бавовняника в Єгипті. Хоч тут продукція бавовни щодо кількости не досягає значних розмірів, єгипетська бавовна визначається високою якістю і це дає їй можливість займати видатне місце в світовій бавовняній торговлі. Культура бавовняника в Єгипті розпочалася приблизно в тридцятих роках минулого століття, після того, як були там переведені іригаційні роботи.

Досить значні засіви бавовняника в Китаї, проте бавовна там є низької якости й поступає на світовий ринок лише в обмеженій кількості.

Приблизно з вісімдесятих років минулого століття почала в широких розмірах розвиватися культура бавовняника в середній Азії - в Туркестані, Хіві й Бухарі. Культура бавовняника збудована там на штучному зрошенні. Поруч з місцевим бавовняником розводиться також американський бавовняник upland, який проте дає сировину нижчої якости в порівнянні з американською. Бавовняник розводиться виключно на штучно зрошених землях. З огляду на обмеженість запасу таких земель, культура бавовняника може розвиватися тільки шляхом заміщення засівної площі під продовольчими продуктами, в першу чергу, під пшеницею. В зв'язку з труднощами з постачанням продовольчих продуктів у бавовняному районі за часів совітської влади площа бавовняних засівів там була значно зменшилась і бавовняна господарка там до цього часу не зовсім налагоджена. Опріч середньої Азії, в межах СССР культура бавовняника поширена також на Закавказзі.

Зріст текстильної промисловости й збільшення попиту на бавовну примушує шукати нових районів для культури бавовняника. Труднощі відшукання цих нових районів полягають не так у відсутності місцевостей з відповідними природними умовами, як в ускладненнях щодо забезпечення цієї культури тою кількістю робочої сили, яку вона потребує. З нових районів культури бавовняника насамперед слід згадати південно-американські республіки - Бразілію, Перу й Аргентіну. Там культура бавовняника за останні роки значно зросла, і при великих земельних просторах тих країн та при зростаючій кількості їх населення вона має всі дані для широкого розвитку. Англія й Франція роблять заходи щодо поширення культури бавовняника в своїх африканських колоніях; Японія організує засіви його в Кореї.

Засіви бавовняника були зменшені подіями світової війни, а в даний момент ця культура знаходиться в стані поважної депресії в зв'язку з світовою господарською кризою.

Зазначені вище райони культури бавовняника є тим резервуаром, з якого йде постачання бавовни на світовий ринок. Найбільше значення, як район постачання бавовни, мають Сполучені Штати. З Америки бавовна йде до европейських держав і Японії. Проте значення Північної Америки, як експортера бавовни падає в зв'язку з розвитком американської текстильної промисловости і збільшенням попиту на бавовну в своїй цій країні. На початку XX віку Америка вивозила біля 2/3 загального збору бавовни за кордон; напередодні світової

війни експорт складав біля 2/3 загального збору, а в 1924 році коло половини. Єгипет не має майже своєї текстильної промисловости, через те увесь збір бавовни вивозиться з країни в сировому необробленому вигляді. Величезну частину єгипетської бавовни закуповує Англія; решта збору поступає до держав континентальної Европи, а почасти Америки; Сполучені Штати, найбільший експортер бавовни, так-само примушені закуповувати в Єгипті ті вищі сорти бавовни для виробу найтонших тканин, які спеціяльно культивуються в Єгипті і яких не вистачає в Америці. Індія, продукуючи бавовну нижчої якости, постачає її в першу чергу на японські ринки; до Англії й европейських континентальних держав індійська бавовна йде в обмеженій кількості й служить тут для виробки більш грубих тканин. В Індії успішно розвивається місцева текстильна промисловість і біля половини бавовни переробляється в самій країні. Бавовна, що продукується в СССР, вся переробляється в її межах і на закордонний ринок не поступає. Головним осередком, де зосереджуються закупки бавовни,є в Сполучених Штатах - Новий Орлеан і Гальвестон, в Єгипті - Александрія, в Індії - Бомбей. Світовий вивіз бавовни перед світовою війною виносив коло 32 міл.подв.цент., в роках 1921-25 він виносив 26 міл.подв.цент.річно. Вивіз із Сполучених Штатів складає 15-20 міл.подв.цент.річно, з Єгипту - 3 міл.подв.цент., з Британської Індії - 6-7 міл.подв.цент. В розподілі бавовни, що поступає з-за моря до Европи, велику роль грають порти великих европейських портів, як Ліверпуль, Манчестер, Гавр, Антверпен, Бремен. Імпорт бавовни в окремі країни тісно зв'язаний з розвитком в них текстильної промисловости; ця галузь промисловости в Европі, за винятком до певної міри СССР, базується на експортованій сировині. До найважніших імпортерів бавовни належать: Англія /перед війною 10-15 міл.подв.цент.річно; після війни імпорт бавовни впав майже на половину/, Японія / 5-6 міл.подв.цент./, Німеччина / 4-5 міл.подв.цент./, Франція / 2,5 - 3,5 міл.подв.цент./.

Льон. Культура льону може мати два завдання: одержання прядива й одержання насіння, з якого виробляється льняна олія. В належности від цих завдань,розводять різні сорти льону. На насіння льон розводиться в сухих степових місцевостях з теплим підсонням. Районами культури льону на насіння є Сполучені Штати Північної Америки, Британська Індія, Аргентіна, в Европі - Україна й Кубань. Льон на прядиво розводиться в районах умірковано-вогкого підсоння; в більшости це бувають місцевости надморські або такі, що прилягають до великих рік. Районами поширення культури льону на прядиво є північно-західня частина европейської частини СССР, Литва, Латвія, Естонія, північно-західня частина Польщі, північна Франція, Бельгія, Голяндія, Ірляндія,тощо. Велику роль в культурі льону відогравала СССР, який був одним з найбільших світових продуцентів льону. В перші роки совітської влади культура льону в СССР в порівнянні з роками довоєнними дуже впала і в ці саме роки піднеслася культура льону в надбалтійських державах, які змагались заступити прогалину, що утворилася в світовому обороті з виходом з нього СССР. В останні роки СССР свою продукцію льону відновила в довоєнних розмірах. Льняна волокнина є виключно европейською сировиною і в порівнянні з бавовною грає підрядну роль. Світова продукція льняної сировини складала перед світовою війною коло 1/8 бавовняної. Світова продукція льону-волокнини в 1909-13 роках складала річно пересічно 6.403 тис.подв.цент., в 1924 р. - 4.820 тис.подв.цент. Коло 85% загальної продукції льону-волокнини припадала в довоєнні часи на СССР; приблизно стільки саме припадає на продукцію льону-прядиво в СССР в 1932 р. Відповідно до значення СССР в продукції льону відогравє він велику роль в його експорті. В 1932 р. експорт льняного сирівця з СССР виносив 12% світового експорту. Опріч СССР вивіз льняного прядива переводиться з Англії, Голяндії й надбалтійських держав.По привозу льону на першому місці стоїть Бельгія.

Коноплі. Коноплі так само, як і льон, розводяться для одержання насіння й прядива. Прядиво з конопель вживається,як для виробу грубших родів полотна,так

і для виготовлення мотузків. Коноплі - передовсім європейська рослина. Опріч європейських конопель, на ринок поступають ще так звані манільські коноплі, які розводяться на філіппінських островах. Цей рід конопель по своїй якості є вищий од європейських. З огляду на конкуренцію манільських конопель, культура конопель у Європі належить до культур, які зменшуються. Загальна світова продукція конопляної сировини складала перед війною приблизно таку саму кількість, як і продукція льняної сировини - 6.204 тис.голв.цент.; в 1924 р. світова продукція виносила 8.957 тис.голв.цент. В Європі найповажнішим продуцентом конопель є СССР /головно чорноземні центральні губерні, а на Україні - Чернігівщина/; серед інших продуцентів конопель в Європі слід згадати Угорщину, Італію, Польщу й Югославію. Поза Европою філіппіни виступають як продуцент вже згаданих манільських конопель, що конкурують з європейськими; культура цієї рослини там виявляє тенденцію до зросту. В світовій торговлі конопляною сировиною, як експортери, виступають роля СССР, Італія й Філіппіни. Країнами привозу є Англія, Німеччина, Японія й Сполучені Штати Північної Америки.

Джут. Джут є рослиною, подібною до конопель: він дає довгу й грубу волокнину, яка є придатною до виробу грубих тканин і мотузків. Особливо поширений виріб з джуту мішків. Джут є зворотником й підзворотниковою рослиною, яка вимагає для себе теплого й вогкого підсоння. Джут успішно конкурує з конопляними і поширення його культури є однією з причин зменшення культури конопель в Європі. Культура джуту поширена головним чином в Британській Індії, південному Китаї, на острові Формозі й Японії. Світова продукція джуту складає коло 10 міл.голв.цент. Постачає джутову сировину на світовий ринок, в першу чергу, Британська Індія. Країнами привозу джуту є Англія, Німеччина, Франція, Сполучені Штати й Італія. Є характеристичним, що джут перед війною проводив успішну конкуренцію з конопляними на ринку колишньої Російської імперії, не зважаючи на те, що ця країна була визначною продуцентною цих останніх.

Шовк. Як текстильна сировина, виступає також шовк, культура якого для багатьох країн має велике значення. Культура ця полягає в плеканні шовковичного черв'яка-шовкопряда, лярва якого містить шовкову сировину. Необхідною передумовою можливости розвитку шовкопряду є наявність шовковичного дерева, яке для нього постачає поживу. Найбільш сприятливі умови для розвитку цієї культури дає підзворотникова зона, до якої має головні осередки свого поширення. Ця культура передовсім поширена в Азії, - при чому головну роля відіграють тут Китай і Японія. Вони постачають коло 80-90% всього шовку-сировини, що поступає в переробку в текстильній промисловості. Менше значення для цієї культури мають країни передньої Азії/ Анатолія, Арменія, Сірія, Палестина, Туркестан і Кавказ/. З европейських країн ця культура найбільше розвинена в Італії; в обмежених вона розмірах існує в країнах південної Европи й Балканського півострова; Франція, в якій раніше культура шовкопряду була досить поширена, тепер провадить її в незначних розмірах. Найбільше споживають шовку-сировини для потреб своєї промисловости Сполучені Штати; в Европі значними покупцями шовку-сировини виступають Франція й Італія; в зв'язку з цим, як головні осередки торговлі й розподілу шовку, визначаються Ліон й Мілян.

В останні роки перед війною почав виступати, як поважний конкурент, природнього шовку, - штучний шовк. Тепер світова продукція штучного шовку майже вдвічі перевищує продукцію природного шовку, не зважаючи на те, що ця остання має більше ніж тисячолітні традиції.

x x

x

Культурами текстильної сировини не обмежуються всі сільсько-господарські культури, які мають промислове значення. З огляду на те, що вага їх

у світовому господарстві в порівнянні з культурами, що про них була мова вище, є менша, про них ми згадаємо лише коротко. Певне значіння мають в сільському господарстві к у л ь т у р и о л і й н и х р о с л и н. Сюди належить ряд рослин, які почасти культивуються в умірковані зоні, а почасти в країнах більш теплого підсоння. Олів здобувають з тих самих рослин, які постачають і прядиво /бавовняник, льон, коноплі/. Останні дві рослини часом культивуються для одержання не волокнини, а насіння, з якого здобувають олів. Так в СССР, в північно-західній його частині, льон сіють для одержання волокнини, а на Україні розводять головним чином для одержання насіння. З інших олійних рослин треба згадати соняшник, рапс, ріпак, гірчицю, рижій. Олія так само добувається з плодів оливкового дерева, яке росте в країнах підзворотникової зони; добувають так само олів з плодів деяких пальм, які ростуть в Африці /пальмова й кокосова олія/.

В умірковані зоні в деяких районах промислове значіння набирає культура к а р т о п л і; цей продукт, який складає одну з складових частин нашої поживи, разом з тим є сировином для виробки спирту. В ряді країн культура картоплі має своїм завданням не лише постачання продукту людської споживи, але, в першу чергу, постачання промислової сировини. Особливо поширено використання картоплі в промислових цілях в Пруссії.

Досить поширеною є культура т ю т ю н у. Хоч кращі сорти тютюну розводять лише в зворотниковій і підзворотниковій зоні, деякі сорти його пристосовуються до високих північних широт і їх розводять, наприклад, в Швеції. В зв'язку з цією здібністю тютюну пристосовуватись до різних природних умов, район поширення його культури дуже великий і охоплює, як ряд країн умірковані, так і зворотникової та підзворотникової зон. Щодо розмірів засівної площі під тютюном перше місце в світі займають Сполучені Штати Північної Америки, де він найбільше культивується на сході, в області Аналачських гір. Великі площі займають засіви тютюну в Британській Індії, але в світовій торгівлі індійський тютюн з'являється в обмежених розмірах. До кращих сортів тютюну, який поступає в світовий оборот, належать тютюни острова Куби, Голландської Індії, островів Суматри, Яви й Борнео. Серед європейських продуцентів тютюну треба відзначити країни Балканського півострова, південну Німеччину, Угорщину, Францію. Україна, спеціяльно в своєму чорноморському побережі, так само належить до досить значних продуцентів тютюну.

Сільське господарство теплих країн плекає культури ряду с м а к о в и х рослин, споживання яких набрало широких розмірів в європейсько-американському світі. До цих рослин, в першу чергу, належать культури ч а ю, к а в и й к а к а о.

Культура ч а ю зосереджується переважно в південно-східній Азії. Є два роди чайної рослини. Один з них, який видержує суворіше підсоння, має своєю батьківщиною Китай; його можна розводити в легкій підзворотниковій зоні. Батьківщиною другого є провінція Асам в Британській Індії; цей рід чаю можна розводити в низинній зворотниковій зоні. Найбільшим продуцентом чаю є Китай, який постачає більше, ніж половину світової його продукції. Як другорядні продуценти чаю виступають Британська Індія, Цейлон, Японія, Формоза й Ява. Поза південно-східньою Азією чай в невеликих розмірах розводять в Сполучених Штатах /Південна Кароліна/, в південній Африці, східній Австралії, південній Бразилії й на Закавказзі.

В той час, як чай є передовсім азіятською культурою, культура к а в и концентрується переважно в Америці. Головним продуцентом кави є Бразілія, передовсім штати Сан-Паульо й Ріо де Женейро. Бразілія постачає до трьох четвертин світової продукції кави. Серед інших продуцентів кави слід згадати Венецуелу, Колюмбію, Середню Америку й Вест-Індію. В обмежених розмірах розвинена культура кави в зворотниковій Африці й Азії. В Африці плантації кави існують в португальській Анголі й англійських зворотникових колоніях, в Азії - на островах Яві, Суматрі й Целебесі, в Аравії й на півдні Британської Індії.

Батьківщиною к а к а о є зворотникова Америка, звідки й поступає найбільша частина какао на світовий ринок. Як продуценти какао, виступають Мексіка, середня Америка, Бразілія, Еквадор, Колюмбія, Венецуела, Вест-Індія. В зворотниковій Азії й Африці в европейських колоніях також існують плантації какао, хоч і в обмежених розмірах.

В засушливих областях підзворотникової зони, якими в Европі є середземноморські країни, повального значення набрало с а д і в н и ц т в о, розведення помаранчів, цитронів, оливкового дерева, коринки, фігового й мігдалового дерева та фінікової пальми. Як додаткова галузь сільського господарства, садівництво відограє певну роль також і в інших европейських країнах. Поза Европою садівництво досягло великого розвитку в Каліфорнії /Північна Америка/.

Спеціяльне значення має культура в и н о г р а д у, яка широко розповсюджена в південній частині умірковано зони й в підзворотникових країнах. В розвитку цієї культури особливе значення мають Франція, Італія й Еспанія, які постачають до трьох четвертин світової продукції винограду.

В нашому перегляді ми не вичерпали всіх рослин, які культивує сільське господарство різних країн. Кількість їх усе збільшується. З розвитком хліборобської культури робляться спроби культивування все нових рослин; з розвитком світової торговлі все нові культури виходять за межі тих районів, де переводилось їх плекання. Проте, основну роль й основне господарське значення в світовому сільському господарстві, не вважаючи на різнорідність і численність існуючих культур, зберігають ті, перегляд яких ми тут подали.

З а п и т а н н я /до 16-ої лекції/:

1. Яке значення для текстильної промисловости мають в теперішній час окремі роди текстильної сировини?
2. Які головні райони культури бавовняника ?

Л е к ц і я с і м н а д ц я т а.

ПРОМИСЛОВІСТЬ.

Поняття промисловости. Поняття промисловости вживається в різних розуміннях; йому надають і в літературі і в поточній мові різний зміст. Часом в поняття промисловости включають тільки велику промисловість, вилучаючи з нього ремесла й хатню /кустарну/ промисловість; вживається так само інколи поняття промисловости в тому розумінні, що воно охоплює лише галузь обробної промисловости - з нього вилучають гірництво й будівництво. Ми будемо користуватись цим терміном в його найширшому розумінні, яке спирається на поділі людської праці на працю в сільському господарстві, промисловості, торговлі й транспорті. Всі ті галузі господарчої діяльности, які не належать до сільського господарства, торговлі й транспорту, складають промислову працю; до промисловости ми включаємо всю промислову працю, незалежно від розмірів підприємств, в яких вона переводиться /велика промисловість, ремесло, кустарна промисловість/ і незалежно від того, що є об'єктом промислової праці /добувальна промисловість, обробна промисловість, будівництво/.

Треба мати на увазі, що в конкретному господарському житті ми стрінаємо ряд підприємств мішаного типу, відносно яких тяжко сказати, до яких власне підприємств їх треба віднести - до промислових, торговельних або сільсько-господарських. Наприклад, у великому сільсько-господарському підприємстві будується гуральня, яка переробляє, в першу чергу, ту сировину, яку постачає даний маєток; велика крамниця, що продає готовий одяг, рівночасно ви-

ступає, як підприємець, замовляючи цей одяг у десятків і соток робітників, які працюють дома. Приналежність такого роду міщаних підприємств до тої чи іншої галузі господарчої діяльности статистика окремих держав встановлює на підставі різних принципів. Коли мати це на увазі й коли разом з тим зважити, що не в усіх державах в поняття промисловости вкладається те саме розуміння, для нас стане ясно, що дані відносно промисловости в різних країнах не мають ідентичного змісту.

Роля промисловости в світовому господарстві. Промисловість набуває більшого значення в народньому господарстві на вищих ступенях господарського розвитку. Через те зрозуміло, що більшу ролю вона відограє лише в тих частинах світу, які господарськи розвинені вище - в Европі й Північній Америці. Приблизні дані щодо ролі промисловости в господарському житті окремих держав по відсотку працездібного населення зайнятого в промисловості є такі:

Менше 20% працездібного населення, зайнятого в промисловості мають:	Болгарія, Балтійські держави, Фінляндія, Еспанія, Брітанська Індія, Угорщина,
Від 20% до 30% - мають:	Греція, Ірляндія, Швеція, Португалія, Данія, Італія, Норвегія.
Від 30% до 40% - мають:	Франція, Сполучені Штати Півн.Америки, Австралія, Чехословаччина, Голяндія, Німеччина.
Більше 40% - мають:	Бельгія й Англія.

Загалом можна прийняти, що в сільському господарстві зайнято в світовому маштабі в три-чотири рази більше робочих рук, ніж у промисловості; в Західній і Центральній Европі кількість робочих рук зайнятих у сільському господарстві й промисловості відносяться як I,5 : I.

Цілком інший образ ми будемо мати, коли звернемо увагу на кількість найманої праці в промисловості і в сільському господарстві. В той час, як у сільському господарстві переважаючою формою підприємства є підприємство, в якому працює сам продуцент, в промисловості найбільше значення мають великі підприємства, в яких зайняті значні маси найманих робітників. Через те в 25 европейських країнах /включаючи СССР/ в I92I році нараховувалось найманих робітників у промисловості до 38,I міл., а в сільському господарстві до 23,8 мільйона.

Промисловість має дві характеристичні особливості,- це є галузь господарчої діяльности переважно міська; вона може розвиватись дуже швидко й майже безмежно. В господарському житті кожної розвиненої капіталістичної країни сільське господарство, що тісно зв'язане з природними умовами, творить с т а т и ч н и й елемент, який змінюється й розвивається лише поволі; натомість промисловість репрезентує д и н а м і ч н и й елемент; в ній, у першу чергу, концентрується розвиток продукційних сил.

Роля промисловости в національному прибутку є незрівняно вища, ніж мусіла б вона бути відповідно до кількости зайнятих в промисловості робочих рук. Так, обрахунки для I907 року в Англії визначають чистий прибуток /Ertrag / на одну душу зайняту в сільському господарстві в 65 фунтів стерл., в той час, як в промисловості відповідна цифра виносить I02 фун.стерл. Подібні ж дані дає розподіл національного прибутку в інших державах.

Розвиток промисловости. В розвитку промисловости, як він відбувався в Західній Европі й Північній Америці, виявились такі тенденції.

Кількість осіб, зайнятих у промисловості зростає коштом зменшення числа осіб зайнятих у сільському господарстві. Зміни ці в окремих країнах уявляли такий образ: на I.000 осіб здібних до праці в сільському господар-

стві припадало осіб здібних до праці в промисловості: в Німеччині в I882 р.- 777, в I907 р.- II39; в Англії в I86I р.- 2402, в I92I р.- 6850; в Франції - в I90I р. - 776; в I9II р.- 879; в Італії в I88I р. - 488, в I9II р. - 495; в Сполучених Штатах Півн.Америки в I890 р.- 835; в I920 р.- I306.

На протязі розвитку промисловости мінялось взаємовідношення й роля окремих галузів промисловости. Головні лінії для поділу промисловости на окремі галузі можна намітити відповідно до родів основних потреб людей: потреби в споживі, одежі й житлі. Продукція засобів споживи переводиться в першу чергу в сільському господарстві; виріб одежі й будова мешкань на протязі господарського розвитку відділились від сільського господарства дуже рано - ще в античному світі й в середньовіччі. Будова мешкань дуже довго зберігала ремісничий характер, в той час як виріб одежі - стисліше, виріб тканини для одежі - ще в XVIII віці почав набувати характеру великого машинового виробництва. Велика капіталістична продукція в XVIII і в першій половині XIX віку репрезентується, в першу чергу, текстильною промисловістю, яка відграє найбільше значення в господарському житті промислово розвинених країн. В другій половині XIX віку починають набувати вже більшого значення галузі промисловости по виробу засобів продукції - важка промисловість, будівництво машин і обробка металів. На протязі останніх 30-40 років ці галузі промисловости набувають у найбільше промислово розвинених країнах панівчої ролі. Еволюцію розвитку промисловости можуть ілюструвати дані відносно збільшення продукції сировини, яка переробляється й споживається в окремих галузях промисловости:

Роди сировини	I820 р./прибл. дані/ в тисячах метричних тонн	I920 р. в тисячах метричних тонн	Збільшення продукції за I00 років.
Вовна	268 •	I.200	в 4,5 разів
Бавовна	28I	4.500	" I6 "
Залізо	I.0I0	60.837	" 60 "
Кам'яний вугіль	I7.200	I3I.200	" 77 "

Поруч зі змінами у взаємовідношеннях між окремими галузями промисловости, відбуваються зміни в загальній структурі промисловости; в усіх галузях промисловости - в різних проте темпах, відповідно до особливостей, з якими зв'язані процеси продукції й збуту в окремих виробництвах - зростає релятивне значення великих підприємств і зменшується значення малих; підприємства середніх розмірів натомість виявляють значну сталість - але знов таки різну в різних галузях промисловости.

Окремі галузі промисловости.

ГІРНИЧА, МЕТАЛУРГІЙНА Й МЕТАЛООБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ.

Загальне поняття. Вище ми підкреслили те панівче значення, яке в сучасному господарському житті мають виробництва засобів продукції. Ці виробництва найтіснішим способом зв'язані з розвитком гірничої промисловости, яка постачає для них сировину для переробки й палива, за допомогою якого переводиться ця переробка. Під гірничою промисловістю розуміють ті роди промислової діяльности, які ставлять собі ціллю видобування в землі корисних її багатств /кам'яний вугіль, різні руди ітд./; завданням металюргійної промисловости є перероблення руд у металі /чавун, залізо, сталь, мідь ітд./ і переробка останніх в більш грубі фабрикати /шини, бандажі, будівельне залізо, бляху, рури ітд./ Дальша переробка одержаних півфабрикатів переводиться в металообробній промисловості /різні галузі машинобудівництва, виріб блятаних виробів, тощо/.

робів, тощо./.

Значення окремих галузів гірничої промисловости. Роди гірничої промисловости відповідно до значної кількости копалин, які видобуває з надр землі людина для своїх господарських цілей, дуже численні. Американська гірнича статистика I9I3 року, яка включає лише більш цінні копалини, добування яких тепер переводиться, нараховує 24 роди мінералів і металів, отже 24 галузі гірничої промисловости. Відмітимо серед них ті, які мають найбільше господарське значення:x/

мінерали й метали	світове здобування в метр. тоннах	відсотковий поділ					
		Европа	Азія	Північ. Америка	Півден. Америка	Африка	Австралія й Океанія
Вугіль	I.342.300.000	54	4	40		I	I
Нафта	58.8I8.000	2I	4	72	I		2
Залізна руда	I77.207.000	59		38		I	
Мідь	985.3I0	I3		65	7	2	5
Марган	2.3b0.000	b9	36		5		
Срібло	7.000	7	3	76	6		8
Золото	68b	I	II	27	3	45	I3

Дані наведеної таблиці, в зв'язку зі змінами, які відбулись у гірничій промисловості в повоєнні роки, є в певній мірі застарілими. Підвищився відсотковий уділ Північної Америки в розмірі світового здобування гірничих продуктів; натомість зменшився питомий тягар Европи; в зв'язку зі змінами в техниці зросло значення нафти. Проте, і при наявності цих змін, наведені дані все таки можуть служити приблизною ілюстрацією значення окремих родів гірничої промисловости і ролі окремих континентів в здобуванні головних гірничих продуктів.

Наведена таблиця вказує, що розмірами світового здобування, а тим самим і своїм значенням в господарському житті на чільне місце висовуються три галузі гірничої промисловости: здобування кам'яного вугля, нафти й залізної руди. На кожній з цих галузів гірничої промисловости ми спинимось окремо

Кам'яновугільна промисловість. Вживання кам'яного вугля, як паливного матеріялу, є відоме дуже давно; проте використання його в ширших розмірах для паливних цілей почалось значно пізніше, в зв'язку з розвитком міського життя і зменшенням кількости лісів. Розвиток кам'яновугільної промисловости був, отже, зв'язаний не лише з природними умовами - наявність в даній країні запасів кам'яного вугля, але й з її господарським укладом, наявність в ній попиту на кам'яний вугіль. Вище ми подали дані про розподіл світових запасів кам'яного вугля по окремих країнах і континентах. Оскільки розвиток кам'яновугільної промисловости зв'язаний з господарськими умовами кожної окремої країни, розвиток здобування кам'яного вугля в окремих країнах, як побачимо нижче, не відповідає стисло існуючим в ній покладам: дуже багаті поклади подекуди експлуатуються в обмежених розмірах і навпаки.

Першою країною, де почала розвиватись в ширших розмірах кам'яновугільна промисловість, була Англія, де наявність густого населення, в значній мірі скупченого по містах, при малій місткості країни, дуже рано витворили відповідні умови для розвитку кам'яновугільної промисловости. В Англії ця промис-

x/ Даних не подано там, де здобування нижче I/2%; зведення переведено лише в цілих відсотках без дробів.

ловість почала розвиватись з XVII столітті, а в XVIII віці вона вже відграє в господарському житті Англії значну роль. На континенті Европи кам'яновугільна промисловість знаходилася в зародковій формі ще в першій четвертині XIX віку. Світове здобування кам'яного вугля починає інтенсивно зростати поза межами Англії лише починаючи з середини XIX віку. В 1860 році світова здобич кам'яного вугля обчислювалась в 136 тис. тонн, з них на Англію припадало 85 міл. тонн, а решта розподілялась між останніми країнами, серед яких найбільше значення мали Німеччина, франція й Сполучені Штати Північної Америки. В 1890 році світове здобування виросло до 512 міл.метр.тонн, а в 1913 році до 1.340 міл.метр.тонн. Підчас війни і після неї зріст здобування кам'яного вугля спинився; вплинули тут, з одного боку, повоєнний підупад господарського життя в Европі, а з другого боку зменшення попиту на кам'яний вугіль в наслідок його заміни нафтов. Світовий розподіл здобування кам'яного вугля /разом з бурим/ в 1925 році був такий:

Европа		696 міл.метр.тонн
в тому числі:	Англія	248,4 міл.метр.тонн.
	Німеччина	272,3 " " "
	Франція	48,0 " " "
	Чехословаччина	31,6 " " "
	Польща	29,0 " " "
	Бельгія	23,1 " " "
	СССР	17,6 " " "
Азія		68.7 міл.метр.т.
в тому числі:	Японія	28,7 міл.метр. тонн.
	Брит.Індія	20,2 " " "
	Китай	20,0 " " "
Америка		544,1 міл.метр.тонн.
в тому числі:	Сполучені Штати	530,8 міл.метр.тонн.
Африка		13,7 міл.метр.тонн
Австралія		16,0 " " "
Світове здобування		1.350,0 міл.метр.тонн.

Приступаючи до аналізи наведених цифер, ми, в першу чергу, мусимо зазначити, що абсолютні розміри здобування повного уявлення про стан кам'яновугільної промисловости дати не можуть. Є важним виявити не тільки скільки вугля здобувається, але й якої якости. Різні сорти кам'яного вугля мають різні ступені тепловідібности і містять у собі різні можливості щодо використовування їх, як паливного матеріялу. Тут, в першу чергу, треба проводити різницю між властивим кам'яним вуглям і бурим вуглям низької якости і обмеженої тепловідібности. Бурий вугіль займає видатне місце серед здобування кам'яного вугля в Німеччині й Чехословаччині: в Німеччині з загальної кількости здобутих у 1925 році 272,3 міл.метр. тонн на кам'яний вугіль припадає 132,7 міл. метр.тонн, а на бурий 139,6 міл.метр.тонн; в Чехословаччині на 31,6 м.метр. тонн, здобутих у 1925 році, на кам'яний вугіль припадає 12,8 м.метр.тонн, а на бурий 18,8 м.метр.тонн. Натомість Англія, Бельгія, Польща постачають виключно кам'яний вугіль високоякісних сортів.

Розгляд наведених цифер вказує, що кам'яновугільна промисловість концентрується в небагатьох країнах. Будучи сконцентрованою на двох континентах - Европі й Північній Америці, вона там скупчена в небагатьох державах. Приблизно коло трьох четвертин кам'яного вугля здобувається в Англії, Німеччині й Сполучених Штатах. Коли до цих держав ще додати Україну, Чехословаччину й Польщу, які в зв'язку з їх незначними територіяльними розмірами, чи в результаті незначного місцевого споживання кам'яного вугля мають його лишки, всі

інші країни забезпечені місцевим здобуванням кам'яного вугля незадовільняюче. З великих європейських держав має невистарчавче забезпечення власним здобуванням кам'яного вугля Франція, майже не має власного кам'яного вугля Італія.

Коли порівняти дані про здобування кам'яного вугля з наведеними вище даними про запаси кам'яного вугля, можна констатувати, що наявність великих запасів вугля не завжди збігається з великим його здобуванням. В той час, як в Західній Європі й Північній Америці існуючі поклади використовуються дуже інтенсивно, СССР при своїх дуже значних запасах в азіятській частині й Китай мають порівнявчи незначні розміри здобування.

Споживання кам'яного вугля має дуже різноманітний і широкий характер. Вугіль вживається для опалювання в домашньому господарстві, має дуже широке використання для промислових цілей, на залізницях, в пароплавстві. Дані, що існують щодо споживання вугля й розподілу споживачів його по окремих категоріях, дуже приблизні - неповні. Про розміри споживання на одну душу населення в окремих країнах дає уявлення така таблиця, яка подає дані за 1913 рік:

На одну душу населення припадало споживання кам'яного вугля в тоннах:

в Сполучених Штатах Північної Америки	5,10
Англії	4,01
Німеччині	3,85
Бельгії	3,55
Франції	1,59
Голяндії	1,39
Італії	0,35
Балканських державах	0,11

Характеристичні в цій таблиці хитання розмірів споживання кам'яного вугля в зв'язку з відсутністю вистачавчого місцевого здобування. Приблизний розподіл споживання кам'яного вугля по окремих категоріях споживачів такий:

Світове здобування кам'яного й бурого вугля.....1.350 міл.м.тонн.

А. для виробу заліза споживається приблизно	130	міл.метр.тонн.
для виробу сталі й інших металюргійних процесів споживається приблизно	100	" " "
для виробу газу	70	" " "
	300	міл.метр.тонн.
Б. для палива споживається	1.050	міл.метр.тонн.
в тому числі: в домашньому господарстві коло	200-250	" " "
пароплавами коло	40	" " "
залізницями "	300-330	" " "
електровнями "	80	" " "
паровими машинами в промисловості	350-430	" "

Хоч наведені цифри й є приблизні, але вони виявляють характеристичну рису в споживанні кам'яного вугля: порівнявчи другорядне значення споживання вугля як палива в домашньому вжитку і переважавчу роль споживання промислового характеру. В зв'язку з цим, той величезний зріст продукції кам'яного вугля, який має місце до війни, був наслідком, в першу чергу, зросту промисловости й її потреб.

Спеціяльне значення й окрему категорію споживачів має к о к с - продукт, що одержується з певних сортів кам'яного вугля шляхом його високого нагрівання в безповітряному просторі. Кокс має велику теплоздібність і є необхідним в усіх виробництвах, що вимагають високих температур, спеціяльно в металюргії. Наявність в країні таких сортів вугля, з яких можлива продукція коксу, дуже збільшує значення існуючих в ній кам'яновугільних покладів.

Найбільш поширене виробництво коксу в трьох державах: Сполучених Штатах, Англії й Німеччині. Певне значення в виробу коксу відограє також Бельгія. Продукція коксу в Сполучених Штатах складала в 1924 р. 39.346 тис.метр.тонн, в Німеччині 23,720 тис.тонн метр., в Англії 12.457 тис.метр.тонн, в Бельгії 4.214 тис.метр.тонн. Розміри виробництва коксу в теперішній час, в зв'язку з світовою кризою і зниженням виробництва в металюргії, є нижчі, ніж в передвоєнний час.

При широкому вживанні кам'яного вугля й коксу обидва ці продукти в значних розмірах являються об'єктом світової торговлі. По вазі кам'яний вугіль в світовій торговлі серед інших продуктів займає п е р ш е місце. В оборотах вугля в світовій торговлі відограють роль три групи факторів. Впливає на напрям цих оборотів неоднаковий поділ запасів кам'яного вугля в окремих країнах: країни, що позбавлені можливости розвинути власне здобування кам'яного вугля мусять привозити вугіль з-за кордону. Відограють роль в напрямі цих оборотів також неоднакові властивості й різна теплоздібність окремих сортів кам'яного вугля. Так само має значення географічне положення в країні окремих промислових районів, які виявляють попит на вугіль, і районів, де переводиться здобування вугля: в передвоєнній Росії промисловість петроградського району працювала переважно на англійському вугілі, довіз якого морським шляхом був дешевший, ніж довіз залізницями донецького вугля.

В 1913 році вивіз вугля з усіх країн обчислювався в 170 міл.метр.тонн, не рахуючи 80 міл.тонн, які споживалось для огалу пароплавів. Теперішні обороти світової торговлі кам'яним вугілем є нижчі, ніж довоєнні. В роках 1923-25 вони не перевищували 140 міл.тонн. Найбільше значення, як е к с п о р т е р кам'яного вугля, має Англія. Її експорт досягає 60-80 міл.метр.тонн і розподіляється між цілим рядом европейських країн, яким бракує кам'яного вугля, англійськими позаевропейськими колоніями й державами Південної Америки - отже, має він світовий характер. Серед інших експортерів кам'яного вугля відограють значення Німеччина, Сполучені Штати Північної Америки, Польща. Німеччина в своїх довоєнних кордонах, як експортер вугля, відогравала цілком поважну роль, її експорт досягав до 40 міл.метр.тонн, проте, збут кам'яного вугля німецького щодо ринку не мав такого розгалуження, як збут англійського. Німеччина вивозила вугіль головним чином до сусідніх держав по залізницях, в той час, як англійський вугіль, що перевозився морськими шляхами, поширювався по цілому світі; німецький вугіль ішов до давньої Австро-Угорщини, Франції, Голяндії, Польщі, Бельгії, Швайцарії, Італії. Після втрати Німеччиною значної частини її кам'яновугільних багатств, значення її, як експортера вугля, зменшилося. Експорт вугля з Німеччини в 1925 році для кам'яного вугля був 13.646 тис.метр.тонн, а для коксу 7.776 тис.метр.тонн. Після війни набула значення, як експортер вугля, Польща, яка одержала значну частину Шлезького кам'яновугільного басейну; її експорт у році 1924 складав 12 міл.метр.тонн, а в 1925 р. - 8 міл.метр.тонн. Інші европейські експортери вугля - Бельгія, Чехословаччина й Україна - мають другорядне значення. Поза Европою, як значний експортер вугля, виступають Сполучені Штати; їх експорт доходить до 20 міл.метр. тонн; цей експорт носить головним чином місцевий характер і йде до Канади.

Найбільш значними імпортерами кам'яного вугля є Франція й Італія; досить значну кількість кам'яного вугля привозить Бельгія, хоч вона рівночасно виступає й як експортер; імпортують кам'яний вугіль в менших кількостях і ряд інших европейських і позаевропейських держав.

Вище ми підкреслювали, що розвиток продукції кам'яного вугля в повоєнні часи не виявляє того інтенсивного зросту, який мав він до війни і що розміри оборотів вуглем у світовій торговлі є тепер нижчі, аніж до війни. На це впливає цілий ряд причин. Відбивається тут той пригноблений стан, в якому опинилося по війні світове господарство, а для останніх років приєднується вплив світової господарської кризи. Але мають значення тут і інші причини. За останні роки в господарській техніці відбувається ряд дуже поважних змін, які приводять до зменшення попиту на кам'яний вугіль. З часів великої війни датується все більше поширення вживання замість кам'яного вугля для

пароплавів і особливо для військової фльоти нафти; в промисловості поширюється вживання електрики замість парових машин, які потребують кам'яного вугля, при чому для здобуття електрики використовується водна енергія. Поширюється використання електрики в металюргії, яка є одним з важливих споживачів кам'яного вугля. З другого боку удосконалення техніки паління веде до більш економного, отже меншого, споживання кам'яного вугля там, де його використовують. Ці нові тенденції в кам'яновугільній промисловості, що гальмують її розвиток, становлять поважну проблему для тих країн, в яких ця галузь промисловости в національній економіці відограє більше значення, в першу чергу, для Англії.

На закінчення нашого огляду кам'яновугільної промисловости спинимось коротко на українській кам'яновугільній промисловості і її становищі з погляду загальної ситуації світового господарства. Забезпечення України кам'яновугільними покладами, коли мати на увазі саму лише українську національну територію, є задовольняючим. Мінусом з погляду інтересів українського народнього господарства є територіяльне положення донецького кам'яновугільного басейну, який лежить на східніх кордонах України; перевіз вугля залізницями в західні й центральні райони України на значну віддаль робить його дорожчим і утруднює поширення його в цих районах. Організація й розвиток української кам'яновугільної промисловости переводились, базуючись, в першу чергу, на загально-державних інтересах Росії; через те забезпечення вивозу українського вугля залізницями є кращим в східніх і північних - російських - напрямах, ніж у західніх - українських. Через те досить значна частина українського вугля спеціяльно за совітських часів, скеровувалась на російський ринок. У випадку страти чи утруднень використання цього ринку перед українським народнім господарством буде стояти проблема знайти збут для того вугля, що йшов до Росії. Приходять тут дві можливості. Одною з них є збільшення місткости внутрішнього ринку. Ці можливості, спеціяльно збільшення споживання кам'яного вугля в західніх районах України, є річчю цілком реальною, з огляду на сучасні мінімальні норми споживання кам'яного вугля на Україні і на необхідності в зв'язку з малою кількістю лісів все дальшого обмеження використання деревляного палива. Другим виходом був би експорт кам'яного вугля. Для цього є доцільним використання морських шляхів. Найбільш близькими й природними ринками для України являються балканські держави, Туреччина і особливо італійський ринок, який має більшу місткість. Спроби експорту донецького вугля в цих напрямах мали місце перед війною, за часів совітської влади їх відновлено. Як головний конкурент України на найбільш важливому ринку, італійському, виступає Англія. Англія постачає вугіль дуже високої якости; завдяки положенню англійських кам'яновугільних копалень понад самим морем, вона перевозить вугіль лише морем і має через те дешевший фрахт. Проте італійський ринок для Англії є дальший, ніж для України.

Нафтова промисловість. Розвиток нафтової промисловости датується значно пізніше, ніж розвиток кам'яновугільної промисловости. Широке господарське використовування нафти, а тим самим ширший розвиток її здобування починається з середини XIX віку. Розвиток широкого вживання нафти зв'язаний з винаходом вживання однієї з складових частин її, як матеріялу до освітлення. На базі цього вживання нафти почався швидкий зріст її здобування. З кінцем XIX віку починають виступати на перший плян інші способи використання нафти. Починають вживати рештки, що лишилися після відгону легких складових частин нафти, як матеріял для палива під паровими котлами. Винахід вибухових двигунів, розвиток автомобілізму й авіяції в кольосальних розмірах поширив попит на другу складову частину нафти - бензин. В зв'язку з цим сталася в нафтовій промисловості повна реорганізація попиту. Як сировина для виготовлення матеріялу для освітлення нафта перестала грати свою давню роль: попит на газ у ширших розмірах залишається лише в менш культурних і відсталих країнах. Тепер основний попит, який існує на нафту, це попит на неї, як на паливо і як на матеріял для виготовлення бензину. Рівночасно в зв'язку з розвитком машинової продукції все

більшу роль починають відогравати різні роди мазутовидної і олій, які виробляються з решток нафти. Так само з розвитком хемічної продукції зростає використовування нафти для вироблення різних хемічних і фармацевтичних продуктів: вазелін, парафін, нафталін, креозот тощо. Ці зміни щодо використовування нафти можна ілюструвати такими даними. В Сполучених Штатах Півн.Америки в 1904 році виріб бензини до загальної кількости здобутої нафти відносився як 1:20 в 1919 р. це відношення було 1:4. Споживання бензіни, яке тісно зв'язане з розвитком автомобілізму, на одну душу людности в 1923/24 р. в американських гальонах /амер.гал. - 3,785 літр./ було таке: Сполучені Штати Півн.Америки 69,3, Канада - 29,0, Англія - 11,6, Франція - 7,5. Відповідно до більшого розвитку автомобілізму в Новому Світі споживання бензіни дає там більші числа. Вживання нафтового палива в світовій торговельній фльоті зростало так: в 1914 році лише 2,1% всієї кількости фльоти в регитових тоннах мало парові машини з нафтовим паливом, в 1925 році цей відсоток піднісся до 27,5.

Відповідно до збільшення способів використовування нафти зріст її здобування в світовому маштабі відбувся дуже інтенсивно, а саме:

1860 р.	67 тис.метр.тонн.	1910 р.	44.093 тис.метр.тонн.
1870 р.	774 " " "	1914 р.	53.539 " " "
1880 р.	4.013 " " "	1920 р.	99.000 " " "
1890 р.	10.314 " " "	1925 р.	152.000 " " "
1900 р.	20.156 " " "		

Можемо отже сконстатувати, що в протилежність до кам'яного вугля здобування нафти продовжувало інтенсивно зростати також після війни, не зважаючи на ті труднощі, з якими доводилось боротись світовому господарству. Інтенсивність зросту добування нафти спинилась лише в останні роки в зв'язку з світовим господарським кризою.

В 1925 році нафти було здобуто:

в Європі	10.402 тис.метр.тонн.	- 6,7%
в тому числі: СССР	7.215 тис.метр.тонн.	
Польща	718 " " "	
Румунія	2.331 " " "	
в Північній Америці	124.000 тис.метр.тонн.	- 82,6%
в тому числі: Сполучені Штати	103.143 тис.метр.тонн.	
Мексіка	16.404 " " "	
в Південній Америці	5.700 тис.метр.тонн.	- 3,8%
в Азії	10.300 " " "	- 6,9%
в тому числі: Персія	5.000 тис.метр.тонн.	
Голяндська Індія	3.143 " " "	
Брітанська Індія	1.143 " " "	
в Африці	200 тис.метр.тонн	- 0,1%

Розподіл світового здобування нафти, якщо ми його порівняємо з наведеними в п'ятій лекції даними про світові її запаси, не цілком відповідає розподілу останніх. Найбільше значення серед світових покладів нафти мають поклади в СССР, Південній Америці й Персії з Месопотамією. Ці запаси експлуатуються в обмежених розмірах і ці райони дають незначну частину світової продукції нафти. Розвиток продукції нафти відбувається до цього часу, головним чином, коштом дуже інтенсивної експлуатації запасів нафти в Сполучених Штатах, а в останні роки також і Мексіки. Світове здобування нафти сконцентровано в небагатьох країнах: власне існує лише три великих продуценти нафти /Сполучені Штати Півн.Америки, СССР і Мексіка/ і п'ять продуцентів другорядного значення /Румунія, Галичина, Голяндська та Брітанська Індії й Персія/. Поза

цим добуванням нафти переводиться ще в дев'ятьох країнах /Німеччина, Франція, Італія, Формоза, Канада, Перу, Аргентіна, Тринідад і Єгипет/, але там воно має підрядне значення - в одних країнах в зв'язку з обмеженість запасів, а в других в результаті низького ступеня їх господарського розвитку.

Ми бачимо з наведених даних, що г о л о в н и м п р о д у ц е н т о м н а ф т и, країною, яка по своїй продукції стоїть попереду всіх інших держав, є С п о л у ч е н і Ш т а т и. В цій країні є цілий ряд нафтових районів, при чому на протязі розвитку нафтової продукції можна помітити тенденцію переміщення осередків нафтової продукції зі сходу на захід. Головним по значенню в нафтовій продукції є тепер середньо-континентальний район з головними центрами в штатах Оклагама і Конзас. Цей район дає більше ніж половину нафтової продукції в Сполучених Штатах. Всі головні центри продукції нафти в Сполучених Штатах з'єднані з центрами переробки нафти в портах нафтопроводами. Про розвиток системи нафтопроводів свідчить той факт, що на початку двадцятих років вона мала розміри до 73.000 клм. Величезне значення нафтопроводів для транспорту нафти спричинилося до монополізації нафтової промисловости; ті акціонерні компанії, що мали в своїх руках систему нафтопроводів, підпорядкували своєму впливу також і ЇЇ продукцію. Серед цих компаній головне місце займає Standard Oil Company.

Другим по значенню є мексіканський район продукції нафти. Продукція нафти в Мексіці дуже недавнього походження. Ще в 1900 році там здобич нафти ледве досягла 43.000 метр.тонн. Нафтова продукція Мексіки концентрується в невеликій смузі Мексіканської затоки між портами Тампіко і Туконан. В країні здобувається сирова нафта і в своїй величезній частині вивозиться в неочищеному вигляді за кордон. Нафтова продукція Мексіки знаходиться під контролем закордонного капіталу - в першу чергу північно-американського, який підпорядковує собі до трьох четвертин мексіканської продукції; решта продукції, в першу чергу, контролюється англійським капіталом.

Американський капітал не обмежує своїх впливів контролем над продукцією Сполучених Держав і Мексіки; він змагається його поширити на нафтоносні райони Тринідаду, Венецуели й Колюмбії, де йому доводиться провадити конкуренцію з впливами англійського й голяндського капіталу.

Серед продуцентів нафти в Старому світі, в першу чергу, треба звернути увагу на н а ф т о в у п р о д у к ц і ю в СССР. В противежність до Сполучених Штатів і Мексіки значення нафтової промисловости СССР цілий час падало; на початку XX віку здобування нафти в теперішній СССР складало коло половини світового; тепер, не зважаючи на значний зріст продукції за останні роки, воно не складає й 10%. Основним нафтовим районом в СССР є бакінський. Інші нафтові райони - грозненський, сибінський і майкопський - відограють другорядну роль. Можливості розвитку нафтової продукції в СССР досить значні; існуючі нафтові багатства країни використовуються в обмежених розмірах у зв'язку з бідністю її капіталами й низьким рівнем господарської техніки. Можливе значення СССР щодо нафтової продукції полягає в тому, що тут є цілий ряд необслідованих докладно нафтоносних районів, експлуатація яких ще не розпочато.

Продукція двох інших европейських нафтових районів - г а л и ц ь к о г о та р у м у н с ь к о г о - носить майже стаціонарний характер, при чому продукція Румунії виявляє тенденцію до зменшення. Нафтова промисловість в обох країнах має обмежені розміри й перебуває під впливом закордонного капіталу - французького, англійського й американського.

Азіятський континент, який посідає досить значні поклади нафти, в відношенні експлуатації її дуже молодий. Зі зростом після війни значення нафти і збільшенням зайнтересування нею серед окремих держав, промислові групи тут, як і в цілому світі, змагають поставити під свій контроль нафтоносні райони, але, здобуваючи ці землі в свое посідання, вони не скрізь розпочинали експлуатацію їх чи переводили її в обмежених розмірах. Нафтоносні землі Персії знаходяться під контролем англійського капіталу; експлуатація цих земель почалась зовсім недавно; здобування нафти в цьому районі безперервно зростає. Англійці збудували нафтопровід, який з'єднує район здобування з

портом, і завод для очищення нафти; проте значна частина нафти вивозиться в сировому вигляді і очистка її переводиться в Австралії й Англії. Так само під контролем англійського капіталу знаходяться нафтоносні райони в Британській Індії. Ці промисли зосереджені в районі Бірми, сполучені з портом Рангун нафтопроводами; очистка нафти переводиться на низці збудованих там заводів.

В Голяндській Індії - Ява, Суматра, Мадура, Тімор, Целебес і Борнео дають нафту, ка контролюється англо-голяндським фінансовою групою - Royal - Dutch - Shell ; здобута нафта піддається очищуванню в більшості на місці в експортних портах, якими є Батавія, Серабайя і Семаранг.

Цими районами вичерпується головні осередки здобування нафти. Вище ми зазначили монополізацію нафтової промисловости в окремих державах і районах в руках певних фінансових груп. Цей момент - об'єднання цілої світової нафтової промисловости в руках кількох фінансових груп інтернаціонального характеру і розподіл між ними впливів - складає характеристичну властивість нафтової промисловости. Найповажнішими з цих груп є такі: I/ Американська Standard Oil Company . Цей американський нафтовий трест займає панівчі позиції в нафтовій промисловості Сполучених Штатів, має під своїм впливом до трьох четвертин мексіканської продукції, володіє нафтоносними ділянками в ряді нафтових районів в Південній Америці, Азії й Европі /Перу, Болівія, Венецуела, Колюмбія, Персія, Формоза, Румунія/. Американський нафтовий трест належить до найстарших трестів і виникнення його відноситься ще до 1882 року. В своїй діяльності в Америці цей трест змагався, в першу чергу, до того,щоби сконцентрувати в своїх руках транспорт і збут нафти й її продуктів; в самому здобуванні нафти в Сполучених Штатах цей трест ніколи не займав панівчого становища; в своїй діяльності на міжнародньому полі американський нафтовий трест змагається, з одного боку, до обняття торговлі й транспорту нафтових продуктів, з другого боку, до забезпечення собі нафтових джерел в цілому світі. В цьому американський трест, як і відповідні організації по інших державах, знаходить діяльну піддержку своєї влади. 2/ Англо-голяндська фінансова група - Royal Dutch - Shell . Діяльність цього тресту так само полягає в організації транспорту й збуту нафтових продуктів і в забезпеченні до своєї розпорядимости нафтоносних земель. Цей трест контролює майже цілу продукцію в Голяндській Індії, має свої джерела й землі в Єгипті, Румунії, Мексіці,Венецуелі й Перипідаді. 3/ В останні роки набирає впливів Англо-персідська нафтова компанія, яка опріч експлуатації багатого персідського нафтоносного району має участі в нафтовій продукції в Британській Індії, Месопотамії й Канаді і посідає концесії в ряді інших держав. 4/ Франція, змагавчись визволитись від залежности від чужих нафтових фінансових груп, по війні провадить енергійні заходи, щоб підпорядкувати певну частину нафтової продукції впливам французького капіталу: під французькими впливами перебуває в тих чи інших частинах нафтова промисловість Галичини, Румунії, Сірії й Месопотамії.

В зв'язку з переведеним націоналізації нафтової промисловости СССР, ця остання унезалежнилась від впливів закордонного капіталу. До націоналізації приблизно коло четвертини продукції СССР перебувала під контролем англійського капіталу, коло I/6 продукції контролювалось англо-голяндським трестом Royal Dutch, про який була згадка вище, і так само коло I/6 підпорядковувалося групі Нобеля, яка фінансувалась англійським і німецьким капіталами.

Зазначений вище розподіл світової продукції нафти і організація цієї продукції під контролем небагатьох фінансових груп визначає умови міжнародньої торговлі нафтою. На нафту й її продукти, як то ясно з попереднього, існує дуже значний і інтенсивний попит, який мусить задовольнятись небагатьма її продуцентами. При існуванні так само інтенсивного попиту в межах тих держав, які її продукують, на зовнішній ринок може поступати значніша частина національної продукції лише в державах колоніяльного типу. Найбільший продуцент нафти,Сполучені Штати,є разом з тим найбільшим імпортером нафти; в 1924 році вони імпортували 3.246,6 міл.гал. сирової нафти, яка поступає сюди майже з Мексіки; імпортуючи сирову нафту, Сполучені Штати експортують нафтові продукти, експорт яких у 1924 р. складав 3.919,5 міл. гал.; натомість експорт

сирової нафти виносив лише 754,9 міл.гал. Наведені числа вказують, що Сполучені Штати майже не експортують своєї продукції й що експорт, в першу чергу, переводиться коштом переробки тої сирової нафти, яку вони дістають з Мексіки. Про розподіл експорту окремих нафтових продуктів Сполучених Штатів дають уявлення дані 1925 року: в тім році було вивезено в мільйонах гальонів: сирової нафти 560,5, гасу 879,9, бензини 1.327,0, олії й шмаровидел - 1.918,1. Цілком інакше стоїть справа в Мексіці. Майже ціла продукція нафти в необробленому вигляді вивозиться закордон, при чому більше половини поступає до Сполучених Штатів. Продукція нафти в 1925 році складала 114,8 міл.барелів /барель - 42 гальони; гальон - 3,785 літр./; з того вивезено закордон 96,5 міл., зокрема до Сполучених Штатів - 55,1 міл. Значну частину своєї продукції постачають для експорту Персія, Британська та Голяндська Індії. Звідти нафта лише частино вивозиться в необробленому вигляді. З европейських нафтових районів більше значення має вивіз нафти з СССР, який в останні роки інтенсивно зростає. Розміри оборотів окремих експортерів в мільйонах тонн досягають таких розмірів: Мексіка - 25-30 міл.тонн, Сполучені Штати коло 15 міл.тонн, Персія до 3 міл.тонн, Британська Індія та Голяндська Індії 1-2 міл.тонн, СССР - до 2 міл.тонн, Галичина - 200-300 тис.тонн, Румунія до 400 тис.тонн.

Значнішими імпортерами нафти й її продуктів, опріч Сполучених Штатів, є: Велика Британія /до 8 міл.тонн/, Канада /2 міл.тонн/, Франція /1,5-2 міл. тонн/, Китай /1 міл.тонн/ Аргентіна /1 міл.тонн/, Німеччина / 1925 р. 1.117 тис.тонн/, Голяндія / 600 тис.тонн/, Італія /550 тис.тонн/. Щодо висоти загальних оборотів нафтов й її продуктами в світовій торговлі, то вони рік од року зростають; цей зріст припинився лише в останні роки під впливом загальної світової кризи. В роках 1922-25 ці обороти складали коло 50 міл.тонн. По вартості нафта й її продукти в світовій торговлі йшли безпосередньо за кам'яним вуглем, але різниця між нафтовими продуктами й кам'яним вуглем має виразну тенденцію до зменшення; по своїй вартості складають нафта й її продукти коло 2,5% вартости всього світового торговельного обороту.

Ми підкреслювали кілька разів зріст значення нафти в порівнянні з кам'яним вуглем; воно виявляється як у зрості здобування нафти, так і в зрості оборотів неї в світовій торговлі. Проте треба мати на увазі, що, не зважаючи на цей зріст, значення нафти ще й тепер значно менше, ніж значення кам'яного вугля. Загальна теплотворна здібність нафти, яка тепер добувається в світовому господарстві, складає коло 1/7 теплотворної здібности здобуваного кам'яного вугля. Перед війном це відношення було ще менше на користь нафти й складало 1 до 15.

Кам'яний вугіль, нафта і водяна енергія. Кам'яний вугіль і нафта є джерелами постачання енергії в сучасному господарстві; третім джерелом постачання енергії є водяна сила. Для уяснення структури сучасного господарства і ролі використання окремих джерел енергії є важним встановити значення кожного з цих джерел на теперішній стадії їхнього пристосування. Відповідні дані дають матеріяли інтернаціональної енергетичної конференції в Лондоні 1924 року. Вони такі:

К р а ї н и.	число мешканців в мільйонах	площа в тисячах кв.кілом.	річне здобування кам'яного вугля в міл. тонн	річне здобування в міль. тонн	в використовуванні водна енергія в тис.кіловат
Европа.	496,0	9.913	767	5,4	7496
в тому числі:					
Німеччина	59,9	472	362,9	0,03	700
Англія з Ірляндією	39,9	540	253,6	-	175
Франція	40,9	566	32,4	-	980
Італія	38,8	311	0,9	0,005	1073
Польща	27,4	367	35,0	0,5	87

Чехословаччина	I3,6	I40	28,I		I09
Швеція	5,9	4I0	0,4		980
Норвегія	2,6	3I0	0,3		840
А з і я	997	443I0	70,I	3,7	I423
А м е р и к а /Півн. і Півд./	207	4306I	526	89,3	9378
в тому числі:					
Сполучені Штати	I08,9	I0952	50I	62,8	6839
Канада	8,8	9659	22,3	0,03	2259
А ф р и к а	32	29820	II,6		
А в с т р а л і я	8	8547	I5,9		200

Дані ці носять приблизний характер, проте уявлення про структуру сучасного використання джерел енерґії в окремих країнах вони дають. Для уяснення цих даних треба мати на увазі, що для добуття кіловатгодини енерґії потрібно I,5 кіловр. кам'яного вугля; таким чином добування цієї кількости енерґії на протязі року потребує коло I3 тонн кам'яного вугля. З другого боку, теплотворна здібність кам'яного вугля до нафти відноситься приблизно як 2:3.

Наведені числа вказують, що світове господарство в сучасній стадії свого розвитку базується на використанні енерґії кам'яного вугля. Зокрема основну ролю грає кам'яний вугіль, як джерело енерґії в Европі; серед великих по свойому значенні в господарстві країн менше значення має кам'яний вугіль лише в Італії й Франції. Ті країни, господарство яких базується на використанні водяної енерґії - сюди належать скандінавські країни - в европейському господарстві займають другорядне місце. Нафта, як джерело енерґії, в Европі відограє підрядну ролю. Більш рівномірне використання джерел енерґії маємо в Америці. При захованні тут пануючих позицій за кам'яним вуглем, значно ширше, ніж в Европі, поширено використання водяної енерґії й енерґії нафти.

Наведені дані вказують, що в цілому роля нафти, як джерела енерґії, є другорядною. Зріст її ролі й значення, які ми освітили на попередніх сторінках, ще не привів до того, щоби нафта здобула більш помітні й рішаючі позиції як доставник енерґії.

Залізорудна промисловість. Поруч з кам'яним вуглем залізна руда є другою головною підставою сучасного промислового розвитку. Залізна руда зустрічається в природі в різних виглядах, які відрізняються між собою по кількості заліза, яке вони містять. Головними рудами залізної руди є: марнітова руда /магнетіт/, червона залізна руда /гематіт/ жовта залізна руда /лімоніт/, а також шпатова залізна руда. Найбагатша на залізо є магнітова руда; в чистому хемічно виді вона має 72,4%, звичайно зустрічається в природі з 40-60% заліза. Червоні залізні руди в чистому стані мають 70% заліза, в природі ці руди мають дуже різноманітну кількість заліза - від 30 до 60%. Жовті залізні руди в чистому виді мають до 60% заліза, але й в цих рудах бувають різні відсотки заліза - од 25 до 50%. До цієї групи відносяться болотяні руди. Не всі залізні руди з погляду мінералогічного є придатними до використання з погляду господарського. Лише ті залізні руди надаються до розроблення, які мають значний відсоток заліза, знаходяться в більших масах, не мають шкідливих домішок і знаходяться в сприятливих для здобування умовах щодо транспорту, глибини залягання тощо. З огляду на те, що поняття шкідливих домішок до залізної руди, рівно ж як розуміння сприятливих для здобування її умов, з господарським розвитком і змінами техніки змінюється, придатність залізних руд до розроблення не є чимсь сталим і постійним. До вісімдесятих років XIX віку залізні руди, які мали більші домішки фосфору, вважались непридатними до виробки сталі, бо тогочасна техніка не знала способу обезфосфорювання чавуну при переробці його в литу сталь, а значніша домішка фосфору до сталі робить її дуже ломкою. Лише з винайденням способів оброблення залізної руди з значнішою домішкою фосфору відкрилась можливість розробки великих покладів залізних руд, що містять-

ся в Лотарінгії.

Обрахунки залізорудних багатств світу дуже приблизні й неповні. Існуючі щодо цього дані дають такий образ:

Світові запаси залізної руди /в міл.метр.тонн/.

		Актуальні	Потенціяльні
Европа		10.009,5	15,785,2
в тому числі:	Франція	5.318,5	4.090,0
	Англія	1.015,2	4.655;5
	Німеччина	725,4	2.851,3
	Швеція	749,0	1.239,4
	Еспанія	678,5	373,0
	СССР	629,5	958,0
Азія		820,0	457,0
Америка	Північна	13.340,0	82.000,0
в тому числі:	Сполучені Штати	6.350,0	70.000,0
	Куба	3.150;0	12.000,0
	Ньюфандленд	3.635,0	-
Америка	Південна	8.000,0	-
в тому числі:	Бразілія	7.500,0	
Африка		250,0	-
Австралія		136,0	-

В цьому обрахунку звертає увагу відсутність потенціяльних запасів залізної руди поза Північною Америкою й Европою. Можливо, що це треба віднести на рахунок невистарчаючої досліджености інших континентів. В тій стадії досліджености запасів залізної руди, яка нині існує, треба констатувати, що основна частина актуальних запасів, а особливо потенціяльних, концентрується в Північній Америці й прилягаючих до неї островах. В Европі західня її частина багатша залізною рудою, ніж східня. Найбагатшими в Західній Европі на залізні руди є Франція й Англія. З інших держав треба виділити Швецію й Еспанію, які мають порівнюючи менші запаси, але дуже високої якости. Головним районом добування залізної руди в Сполучених Штатах є штати Мінезотта й Мічіган біля берегів Верхнього озера з групи великих озер на північно-західньому і північному його побережжі. В Европі головним залізорудним районом є Лотарінґський, який тепер у своїй переважній частині належить Франції.

Хоча вживання заліза й використування залізної руди відомо дуже давно, добування залізної руди розвивалося дуже поволі. Імпульсом до зросту її добування було винайдення способу переробки залізної руди на кам'яному вуглі в другій половині XVIII віку; технічні удосконалення, які наступили в переробці залізної руди в другій половині XIX віку зробили зріст здобування особливо інтенсивним. В 1871 році світове здобування залізної руди обчислювалось в 30.682 тис.метр. тонн, до 1914 року вона виросла до 166.674 тис.метр.тонн. Сучасне здобування залізної руди стоїть нижче довоєнного рівня. В 1923 році воно складало 133.000, а 1924 р. - 124.000 тис.метр.тонн. Розподіл залізної руди в 1924 році по головних її продуцентах був такий: Сполучені Штати - 54.000 тис.метр.тонн, Франція - 28.992 тис.метр.тонн., Англія - 11.228 тис. метр.тонн, Швеція - 6.506 тис.метр.тонн, Люксембурґ - 5.334 тис.метр.тонн, Німеччина - 4.454 тис.метр.тонн, Еспанія - 1.174 тис.метр.тонн, СССР - 1.117 тис.метр.тонн, Брітанська Індія - 1.469 тис.метр.тонн, Ньюфандленд - 993 тис. метр.тонн, Алжір - 1.786 тис.метр.тонн.

Ці дані вказують, що основним продуцентом залізної руди є Сполучені Штати, на які припадає майже половина світового здобування. Слід зазначити, що Сполучені Штати за часів загальної стаґнації світового здобування залізної руди по війні розміри свого здобування піднесли: в 1914 році воно складало 40.350 тис.метр.тонн; проте розміри здобування з року на рік в залежно-

сті від коньюнктури підпадають поважним хитанням. В Европі головним центром здобування залізної руди є Лотарінгський басейн, який складає переважну частину здобування залізної руди Франції, цілу - Люксембургу і частину добування Німеччини. Третім центром добування залізної руди є Англія. Значення інших другорядних продуцентів встановлюється з вище наведених цифер.

Залізна руда є об'єктом міжнародньої торговлі; правда, на світовий ринок поступає вона в обмеженій кількості, приблизно 12-15% її щорічної продукції. Міжнародні обороти залізних рудов викликають подвійні обставини: країни, які мають розвинену металюргійну промисловість і невистачаючі запаси своєї руди, мусять цю сировину для себе привозити; країни, які мають запаси залізної руди, але з різних причин не можуть розвинути власної металюргії, свою руду вивозять за кордон. Торговля залізних рудов майже цілком обмежується Старим Світом. Сполучені Штати, коли не рахувати незначного експорту через порти Великих озер, до сусідньої Канади, переробляють свою залізну руду самі, довозячи її опріч того з сусідніх островів, так само в невеликих розмірах. Натомість у Старому Світі три продуценти залізної руди - Еспанія, Швеція й Алжір - здобувають її майже виключно для цілей експорту: власну металюргійну промисловість ці країни за браком кам'яновугільного палива посідають в мінімальних розмірах. Основним ринком для збуту залізної руди з цих країн є англійський, для еспанської й шведської руди також в певних розмірах німецький. З країн з розвиненою металюргійною промисловістю посідає лишки залізної руди Франція; навпаки, Бельгія, Німеччина й Англія мають невистачаючу кількість власної залізної руди. Французький вивіз складає річно коло 8 міл.тонн, з яких коло 95% припадає на саму Лотарінгію. Французька руда поступає до Бельгії, Німеччини й Англії.

До експортерів залізної руди належить також і Україна, де невистачаюче розвинена місцева металюргійна промисловість не може використати всієї добутої залізної руди. З другого боку, необхідно зазначити, що експорт залізної руди, особливо за совітських часів, енергійно підтримується урядом у цілях витворення активного торговельного балянсу. В передвоєнні роки експорт висловлювався цифров 0,5 міл.тон /1913 р./ - 0,9 міл.тонн /1911 р./; за совітських часів рекордних розмірів експорт залізної руди досяг в 1931 році - 1,1 міл.тонн, а в 1932 році спав до 0,3 міл.тонн. Українська руда йде в першу чергу до Німеччини, при чому для цього використовуються морський і сухопутний шляхи. Морем українська руда йде з Миколаєва до Роттердаму, а далі по Рейну.

Треба згадати, що сучасна криза, яка привела до зменшення виробництва в металюргійній промисловості, також привела як до зменшення розмірів здобування залізної руди, так і розмірів оборотів неї в міжнародній торговлі. Це явище однаково має місце як у Старому Світі, так і в Новому.

Лекція вісімнадцята.

ГІРНИЧА, МЕТАЛЮРГІЙНА Й МЕТАЛЬООБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ /продовження/.

Інші галузі гірничої промисловости.

Серед продуктів гірничої промисловости після залізної руди більше значення в світовому господарстві має м і д ь. В стародавньому світі мідь по своєму значенню перевищувала залізо, але в наші часи господарська роля заліза є значно більшою. Треба проте мати на увазі, що, починаючи з вісімдесятих років XIX ст., роля міді починає збільшуватись. В той час, коли в роках 1821/25 - 1874/80 світова продукція заліза зросла в шістнадцять разів, а міді лише в сім, за останні двадцять років XIX ст. продукція міді зросла в чотири рази, в той час як виробництво заліза лише в два з половиною. Це поширення вживання мідів останніх часах і зріст її господарської ролі стоїть у зв'язку з поширенням значення в світовому господарстві електрики і широким вживанням міді для потреб електрифікації.

Головна частина світової здобичі міді припадає на Північну Америку. Сполучені Штати володіють найбагатшими в світі покладами мідної руди; найзначніші з цих покладів знаходяться на південному березі Верхнього озера і в штатах Арізона й Монтана; в цих районах здобувається коло 70% загальної здобичі мідної руди в Сполучених Штатах, а питомий тягар здобичі Північної Америки в світовій здобичі міді складає коло 60%. Опріч Сполучених Штатів здобування міді переводиться В Канаді й Мексіці - в Північній Америці, і в Чілі, Перу, Болівії, Арґентіні й Уруґваї - в Південній Америці. Новий Світ на поклади міді є багатший, ніж Старий Світ і в 1924 році на 1.352,4 т.м. тонн світової здобичі мідної руди на Північну та Південну Америку припадало 1.084,9 тис.метр.тонн. Дуже багаті поклади мідної руди, які вважають багатшими ніж поклади Сполучених Штатів, має центральна Африка; там вони сконцентровані передовсім в області Катанга. Здобич мідної руди в Африці піднеслася з 23,3 тис. метр.тонн в 1913 р. до 105,4 тис.метр.тонн в 1924 р. Використовування африканських покладів міді в зв'язку з низьким господраським рівнем країни покищо переводиться порівнюючи в дуже обмежених розмірах. В Азії велике значення мають поклади мідної руди в Японії, яка здобич її дуже інтенсивно розвиває; здобич мідної руди в Японії в 1924 р. виносила 64,2 тис.метр.тонн. Европа покладами мідної руди не багата і загальна здобич її в Европі в 1924 р. складала лише 83,6 тис. метр.тонн. Коло четвертини европейської продукції міді дає Еспанія; за нею по розмірах здобичі йдуть Німеччина й Норвегія.

При нерівномірному розподілі світових покладів міді, Европа своїми запасами задовольнити потреб в міді не може. Всі головні промислові европейські країни привозять мідь. Мідь на світовий ринок поступає, як в формі мідної руди, так і в формі готового продукту. Експортерами мідної руди є Еспанія, Африка, Канада, Мексіка, Чілі; готовий продукт на світовий ринок поступає з Сполучених Штатів, Чілі, Мексіки, Перу, Канади.

Дуже велику ролю за останні десятиліття в світовому господарстві відограє здобування м а р г а н у. Це стоїть в зв'язку з тим, що техніка сучасної металюрґії при виробництві сталі вимагає домішки маргану. Так само потрібний марган при обробленні міді в електротехнічній промисловості і в деяких галузях хемічної промисловости. Таким чином, розвиток основних галузей світової промисловости веде до інтенсивного зросту попиту на марган, а це веде до збільшення ролі, яку відограє цей металь у світовому господарстві. Марган в природі стрічається дуже часто, проте тільки незначна частина марганових покладів надається до розробки й дає продукт доброї якости. Найбагатші в світі поклади маргану знаходяться на Кавказі, в Грузі /Чіатури/; до початку XX.віку світова потреба в маргані задовольнялась, в першу чергу, кавказьким марганом. З кінця XIX.ст. починається розробка багатих покладів маргану в Брітанській Індії, які тепер, особливо з часів опанування Грузії совітською владою, відограють ролю головного постачальника світового господарства. З часів великої війни розпочинається розробка марганових покладів у Сполучених Штатах і Бразілії. При цьому здобування маргану в Сполучених Штатах, в зв'язку з гострою недостачею підчас війни маргану, йшло, в першу чергу, шляхом використання дуже мало цінних щодо відсоткової кількости маргану покладів марганової руди. Поза цими покладами марганової руди слід ще згадати поклади маргану на Україні /в районі м. Никополя/, Чехословаччині і Еспанії. Підчас війни в великих розмірах переводилась розробка малоцінних марганових руд в Німеччині, але по війні, коли з'явилась можливість привозу ліпших марганових руд з-за кордону, ця розробка переводиться в значно зменшеному маштабі. Оскільки великі европейські промислові країни заявляють великий попит на марган, а власних запасів у них не вистачає, остільки марган є об'єктом інтенсивного міжнароднього обороту. Як головні експортери маргану виступають Брітанська Індія, Бразілія, СССР і Еспанія.

Менше значення в господарському житті мають такі металі, як с в и н е ц ь /головна частина здобичі припадає на Сполучені Штати/, ц и н к /Сполучені Штати/, о л о в о /Малайський архіпелаг, Нідерляндська Індія, Болівія, і Англія/, н і к е л ь /Нова Каледонія, Канада/, а л ю м і н і й /Сполучені Штати/.

Особливе місце серед підземних багатств займають дорогоцінні металі

які служать матеріялом для биття монет. Сюди, в першу чергу, належить золото й срібло.

З о л о т о в природі зустрічається в більшій кількості дуже рідко; через те розміри здобування золота обмежені. До часів одкриття Америки кількість здобуваного в світі золота була дуже невелика і всі запаси золота, які були в обороті, в 1500 році оцінювалися всього в 800-900 міл.німецьких золотих марок. З XУ.століття запаси золота зростають головним чином коштом використання золотих покладів Північної Америки й Бразілії. Особливо інтенсивно йде зріст добування золота з середини XIX ст.,після відкриття покладів золота в Каліфорнії й південно-східній Австралії. Максимума здобичі золота досягає напередодні світової війни, коли в середньому за рік здобувалося /1911-15 р.р./ - 691.409 клгр. Після війни здобування золота зменшилось; це зменшення знаходиться в зв'язку, з одного боку, з вичерпанням розроблюваних покладів золота, а, з другого боку, зо зниженням здобування золота в результаті зменшення прибутковости золотоносних підприємств в зв'язку з зростом цін на робочі руки й матеріяли. В 1924 р. здобуто було золота по цілому світі 580 тис.клгр. Найбільшу кількість золота в останні десятиліття постачає Південна Африка, яка по світовому значенню випереджає всі інші золотоносні райони, даючи приблизно коло половини сучасної світової здобичі золота. Загалом Африка в теперішній час щодо цього відограє найголовнішу роль; опріч експлуатації багатих покладів південної Африки, здобування золота переводиться там також в Родезії, Конго, Гвінеї, Золотому Березі, Нігері, Гамбії, Мадагаскарі, Судані й Алжірі.

В Америці основне місце щодо здобування золота належить Сполученим Штатам, Канаді й Мексіці; в меншій кількості здобувається золото в південноамериканських республіках. Досі відомі поклади Австралії вже в значній мірі вичерпані і щодо розмірів здобування вона стоїть тепер після Африки й Америки. В Азії більшими розмірами здобування золота виділяється Британська Індія; досить значними, мабуть, є можливості розвитку здобування золота в Сибіру, але збільшенню його стоять на перешкоді як недослідженність країни, так і низький технічний рівень існуючих підприємств. В Европі золота майже не здобувається і поклади його тут доводиться вважати вже вичерпаними.

Золото має подвійне пристосування; обраховують, що коло 20-25% щорічного здобування золота використовується для промислових і технічних цілей /вироблення озлоб, використовування золота для ліхарських цілей, виробка годинників тощо/; решта золота йде на потреби грошового обороту, в теперішній час, в першу чергу, на поповнення державних золотих запасів, які творять підставу валюти.

С р і б л о зустрічається значно частіше, ніж золото, бо і запаси срібла в світі й розміри щорічної здобичі срібла є значно більші. Особливо значним є зріст здобичі срібла з другої половини XIX ст. з початком широкої експлуатації покладів срібла в Сполучених Штатах і Мексіці. Розмір здобичі срібла не зменшився після світової війни й середній річний розмір здобичі в передвоєнне п'ятиліття /1911-15 р.р./ складав 6389,1 метр.тонн, а в роках 1921-25 - 6860,7 метр.тонн. Головна частина сучасної здобичі золота концентрується в Мексіці, Сполучених Штатах і Канаді, які постачають разом більше половини загальної здобичі срібла. Багатою на срібло є також Південна Америка, де його здобич найбільше поширена в Болівії, Перу й Чілі. Після Америки по кількості здобування срібла йде Австралія. Континенти Старого Світу постачають значно меншу кількість срібла. В Азії слід відзначити поклади в Японії, Британській Індії та в Голяндській Індії, в Африці поклади - в Південно-африканському союзі. З европейських держав по здобичі срібла виділяються Німеччина й Еспанія. Головну роль по постачанні срібла, як це ми зазначили вище, відограє Новий Світ.

Срібло використовується для промислових і технічних цілей та для потреб грошового обороту. Через те найбільший попит на срібло заявляють ті країни, де існує срібна валюта; обраховують, що в 1925 р. 75% здобутого срібла пійшло в Британську Індію та в Китай.

Вартість срібла в відношенні до вартости золота невпинно падає. До вісімдесятих років XIX ст. цей спад вартости срібла відбувався з певною по-

вільність. З вісімдесятих років зниження вартости срібла набрало дуже швидкого темпу. В I87I-I880 роках відношення вартости срібла до вартости золота вагалось між I5,97 - I7,8I; в I9II-I5 р.р. вона спало до 35,57. Підчас війни і перші роки по війні вартість срібла трохи піднеслася, але з I92I р. взяла гору тенденція, що виявилася до війни; в I926 р. відношення вартости срібла до вартости золота вагалось між 30 і 33.

Металюргійна промисловість. Ту сировину, яку постачає гірнича промисловість для того, щоб вона могла бути господарськи використана, необхідно піддати певній обробці: треба з руди одержати чистий металь, треба той металь обернути в форму, яка вимагається потребами господарського використання даного металю або потребами його дальшої переробки й обробки. Цю первісну й початкову обробку руди переводиться в підприємствах металюргійної промисловости. Є очевидним, що кожний з металів з землі не видобувається в чистому виді; отже, кожна металічна руда потребує обробки; відповідно до цього існують металюргійні підприємства з різною технікою і різним улаштуванням для обробки окремих родів металів, які добуваються. Проте, значення в світовому господарстві підприємств металюргійної промисловости по обробці окремих металів є різне в залежності від ролі й значення в господарстві даного металю. Серед усіх металів найбільше значення в сучасну добу має залізо разом з сталлю і чавуном. В I924 р., наприклад, в Англії припадало річного споживання окремих металів на одну душу людности: заліза коло 300 анг.фунт., міді - 4,5 фунт., свинцю - II,43 фунта, цинку - 7,38 фунта. В зв'язку з цим виключним значенням заліза в світовому господарстві при ознайомленні з металюргійною промисловістю ми, в першу чергу, будемо мати на увазі основні й головні підприємства цієї галузі - підприємства по обробці залізної руди.

З залізної руди одержують три роди сирових продуктів: властиве залізо, сталь і чавун. Ці три продукти різняться температурою плавлення; найнижчою температурою плавлення є температура плавлення чавуна /II50-I300° /; найвищою є температура плавлення заліза /понад I500° /. З цих різниць в температурі плавлення випливає дуже важливий для техніки обробки залізної руди наслідок: через те, що найлегше одержати в розплавленому виді чавун, залізна руда, в першу чергу, переробляється в чавун, який підлягає пізнішій переробці в залізо й сталь. Техніка обробки залізної руди перейшла ряд стадій. Серед них треба відзначити такі найголовніші. В I735 р. англієць Авраам Дербі знайшов спосіб виплавки чавуну з залізної руди на мінеральному паливі; це дало можливість розвитку металюргійної промисловости в країнах, багатих кам'яним вуглем, а не лише в лісистих районах, як це було перед тим. В I789 р. англієць Генрі Корт пристосував мінеральне паливо для переробки чавуна в залізо й сталь; цей спосіб переробки був побудований на нагріванні чавуна до такої температури, при якій чавун обертався в масу, подібну до тіста. Ця маса під впливом кисня повітря оберталася в залізо; підчас процесу спеціяльний робітник мусів ту масу перемішувати, щоб зробити її однородною; через те цей спосіб одержав назву пудлінгування / го-англійськи to puddle - перемішувати/. В п'ятдесятих роках XIX ст. англієць Бесемер знайшов спосіб одержання заліза й сталі з чавуна в плиткому виді; завдяки цьому,з'явилась можливість отержувати більш однорідний продукт вищої якости і до того дешевший, ніж при пудлінгуванні. Бесемерівський спосіб можна було пристосувати лише до тих родів чавуна, які не мали фосфору, а ці роди стрічаються досить рідко. Через те важливе значення мав винахід англійця Томаса, який в I878 р. удосконалив бесемерівський спосіб одержання сталі й заліза і пристосував його до чавунів, які мають фосфор. Майже одночасно з винаходом Бесемера англієць Сіменс і француз Мартен знайшли ще один спосіб одержання сталі з чавуна в плиткому виді. Цей спосіб побудований на улаштуванні печей спеціяльної системи, які одержали назву мартенівських печей. В останні часи починає ширитися пристосування електрики для виробки чавуна і виготовлення заліза та сталі. Всі ці винаходи в обсягу техніки обробки залізної руди, які дали можливість використання різних родів руди й пристосування обробки до різних вимог, що ставилися до готового

продукту, дала можливість широкого розвитку металюргійної промисловості. В теперішній час найбільшим поширенням користується сіменс-мартенівський спосіб одержання сталі. Бесемерівський спосіб має певне поширення головним чином в Англії. Пудлінгування, як більш дорогий спосіб, тепер відограє цілком підрядну роль.

В важливим питання про розміщення осередків металюргійної промисловости. Основними видами сировини, які споживає металюргійна промисловість, є залізна руда, яка підлягає переробці, і кам'яний вугіль, який складає той паливний матеріял, за допомогов якого ця переробка переводиться. В більшості випадків райони здобування кам'яного вугля і залізної руди знаходяться в різних місцевостях в більшому або меншому віддаленні. Виникає питання, як розміщаються осередки металюргійної промисловости - чи вони тяжать до районів здобування кам'яного вугля чи до місцевостей, де знаходяться поклади залізної руди. Тут рішаючим є правило, що той матеріял, якого потребується більше для виробки одиниці продукту, більше притягає до себе осідок промисловости, бо в цей спосіб зменшуються видатки на транспорт. Кам'яного вугля для виробки готового продукту потрібно більше ніж залізної руди. Особливо це стосується високовідсоткових залізних руд. Через те багаті залізом руди, звичайно, підводяться до вугільних районів і осідки металюргійної промисловости творяться в вугільних районах. Прикладом цього може бути Еспанія й Швеція; багаті залізом руди, які мають ці країни, при відсутности кам'яного вугля не привели до розвитку в цих країнах металюргійної промисловости. Навпаки, головні світові райони здобування кам'яного вугля стали осередками металюргійної промисловости: Сполучені Штати, Англія, Німеччина. Правило це, проте, не має абсолютного значення. Розвиток техніки сучасної металюргії веде до все більш економічного споживання кам'яного вугля. З другого боку, обробка бідних залізом руд, яких іде на одиницю готового продукту значно більше, сприяють витворенню осідків металюргійної промисловости в районах залізорудних покладів. В цьому напрямі впливає часто і економічна політика окремих держав, яка змагається до створення власних осередків металюргії. Осередком металюргійної промисловости, положеним у районі знаходження залізної руди, є Льотарінгія.

Райони і розподіл продукції світової металюргії характеризуються такими даними. В 1913 р. світова продукція чавуна складала 79.247 тис. метр. тонн, в 1926 р. - 78.689 тис. метр. тонн; світова продукція сталі в 1913 році - 76.172 тис. метр. тонн, в 1926 р. - 91.202 тис. метр. тонн. Відсотковий розподіл виробництва чавуну в 1910 і 1925 р. був такий:

	1910 р.	1925 р.
СССР	4,6	3,1
Німеччина	20,0	13,6
Англія	15,5	8,5
Франція	6,1	11,4
Австро-Угорщина	3,1	0,5 x/
Бельгія	2,8	3,4
Швеція	0,9	0,6
Сполучені Штати	42,2	50,0
Інші країни	4,8	10,0

Розподіл виробництва чавуна в 1913 і 1926 році був такий /в тис. м. тонн/:

		1913 р.	1926 р.
Е в р о п а:		42937	40092
в тому числі:	СССР	4246	2885
	Німеччина	12787	12336
	Англія	7786	3618
	Франція	6967	8388
	Саарський район	2080	1735
	Люксенбург	1324	2244

x/ Австрія в теперішніх кордонах.

А м е р и к а:	32861	48680
в тому числі Сполучені Штати	31802	47890
А з і я:	380	1902
в тому числі Японія	254	1250
С в і т о в и й п і д с у м о к	76172	91202

З наведених даних ми бачимо, що панухче становищев світовій металюргії займають Сполучені Штати, які виробляють більшу половину світової продукції сталі й половину світової продукції чавуна. Головними осередками американської металюргії є штати Пенсильванія й Огайо; осередки ці положені в районі здобування кам'яного вугля, при чому вони мають ту перевагу, що можуть користуватись для привозу залізної руди водними шляхами, використовуючи систему Великих Озер. Американська металюргія працює головним чином для задоволення потреб внутрішнього ринку; з зовнішніх ринків для неї найбільше значення мають американські держави й Японія. В Європі головне значення в металюргійній промисловості мають три держави: Англія, Німеччина й Франція. Англія ще в вісімдесятих роках минулого століття займала не лише в европейській, але й в світовій металюргії панухчі позиції. Але зріст металюргійної промисловости в останні десятиліття в інших державах відбувався більш інтенсивно, ніж в Англії, і англійська металюргія своє колишне значення стратила. Тепер металюргії Англії, Франції й Німеччини уявляють приблизно рівнорядні чинники. До війни особливо розвивала свою металюргійну промисловість Німеччина. Після війни, в зв'язку з тими територіяльними змінами, які відбулись на французько-німецькому кордоні, значно зросла роля металюргійної промисловости Франції. Головними осередками англійської металюргії є Клівленський район, який лежить в області Нортумберленської групи кам'яновугільних покладів, район між Кумберленським й Ланкаширським групов кам'яновугільних покладів і так звана "чорна країна", що лежить у районі Стаффордширських кам'яновугільних копалень. Втрата англійською металюргією її давнього значення зв'язана з її технічною відсталістю й недосконалою господарською організацією. Англійські промисловці не поспішають приймати ті нові удосконалення в техніці металюргійного виробництва, які заведено в Америці й Німеччині. Проте в останні роки серед англійських промисловців почався поважний рух в цілях реорганізації її виробництва й його модернізації. Головний осередок металюргійної промисловости в континентальній Європі складає, фактично, один район, поділений між кількома державами; цей район охоплює Північну Францію, Бельгію, Люксембург і Південну Німеччину. Поділена між різними державами металюргія цього району проте між собою тісно зв'язана необхідністю взаємного постачання кам'яного вугля й залізної руди. Французька металюргія користається німецьким кам'яним вуглем, а німецька металюргія привозить французьку руду. Постачання залізної руди для бельгійської металюргії в значній мірі переводиться Францією й Люксембургом. Люксембурзька металюргія базується на німецькому й бельгійському вуглі. Зміна німецько-французьких кордонів, передавши Франції дефінітивно Льотарінгію, збільшила металюргійну промисловість Франції новим важливим металюргійним осередком, але залежність Франції від Німеччини не ослабла: Льотаріньська металюргія базується на довозі вугля з Рурського басейну, положеного в межах Німеччини. Другорядними осередками металюргійної промисловости в Європі є металюргійна промисловість Горішнього Шлезьку, поділена між Німеччиною, Чехословаччиною й Польщею, і українська металюргійна промисловість, яка базується на донецькому кам'яному вуглі. За часів совітської влади робляться великі зусилля в цілях розбудови металюргійної промисловости на Уралі; ця промисловість була побудована на дерев'яному паливі і її перехід на кам'яновугільне паливо зустрічається з великими трудностями в зв'язку з необхідністю привозити кам'яний вуглі зі значних віддалень. Вище ми згадували, про обробку залізної руди за допомогою електріки; з спробами будови металюргії на основі пристосування електріки ми зустрічаємось в Італії й Швеції. Поза Европою й Америкою металюргія має певне поширення в Азії, де вона в повоєнні роки особливо інтенсивно розвивається в Японії й Британській Індії.

Металлургійна промисловість, переробляючи залізну руду в чавун, залізо й сталь, постачає продукти двох категорій; з одного боку, це є сталь і чавун, які поступають для дальшої переробки в металлургійній промисловості, з другого боку, вироби з металю, які йдуть для безпосереднього використання; до цих продуктів належать такі, як будівельне залізо, шини, дріт, бляха, ковальське залізо, рури, тощо. Розгляд виробництва металлургійної промисловости окремих країн вказує, що головна частина виробництва складається з виробів. Таким чином загальна продукція металлургійної промисловости, наведені вище дані про виробництво чавуну й сталі, складаються з двох неоднакових частин: менші - металю, призначеного для дальшої переробки й більшої - металь в формі готових продуктів. Які саме роди готових продуктів постачає металлургійна промисловість, це залежить від вагань господарської кон'юнктури. Найбільш поширеними родами виробів взагал є будівельне залізо, бляха й шини.

Металлургійна промисловість більше, ніж яка інша виявляє тенденцію до концентрації виробництва в невеликому числі великих підприємств. Так само характеристичним для металлургійної промисловости є велике поширення в ній об'єднань трестового характеру. В цьому відношенні особливо цікавий образ уявляє металлургійна промисловість Сполучених Штатів. Існуючий в ній з 1901 року трест "Сталева корпорація Сполучених Штатів"/ United States Steel Corporation /, охоплює більшу половину підприємств американської металлургійної промисловости, об'єднує в своїх різних підприємствах здобич кам'яного вугля, залізної руди, чавуна, сталі й різних виробів, має власні залізниці, власну річну й морську фльоту.

Спинимось тепер на оборотах продуктами металлургійної промисловости в світовій торговлі. Тут перш за все треба відмітити, що перший продукт металлургійної промисловости виходить на ринок в дуже обмежених розмірах. Більша частина його поступає безпосередньо до переробки, минаючи ринок. Через те він і взагалі на ринок, і зокрема на міжнародній ринок, поступає лише в обмеженій кількості. Найбільшу роль в світовій торговлі відограють ті готові вироби, які постачає металлургійна промисловість. Роля окремих країн як експортерів продуктів металлургії не відповідає їх ролі, як продуцентів цих виробів. Ми вище вже підкреслили, що найбільший виробник металлургійних продуктів, Сполучені Штати, головним чином, працюють для внутрішнього ринку. Обслуговування продуктами металлургійної промисловости світового ринку переводиться, головним чином, европейськов металлургією, в першу чергу, металлургією Англії, Франції й Німеччини. Імпортерами продуктів металлургії, з огляду на обмежений розвиток її, а то й повну відсутність в цілому ряді европейських країн виступає велика кількість держав.

Вище мова йшла про чорну металлургію; згадаємо в кількох словах про к о л ь о р о в у металлургію. В кольоровій металлургії головне місце займає обробна мідної руди; вона сконцентрована майже виключно в Сполучених Штатах, які переробляють не тільки свої запаси, але також і мідну руду, яку привозять з Південної Америки. В Европі обробка мідної руди переводиться в обмежених розмірах, передовсім в Еспанії, Англії й Німеччині.

Металлообробна промисловість. Металлообробна промисловість об'єднує цілий ряд галузей, які мають завданням виробляти з металю, передовсім зі сталі і заліза, ті різнородні машини, прилади й пристрої, на які заявляє попит сучасне господарське життя. Число галузей металлообробної промисловости дуже велике й для них існує цілий ряд клясифікацій. Кожна з цих клясифікацій, прийнята в статистиці окремих держав, не уявляє з себе чогось постійного. Розвиток господарського життя веде, в зв'язку з появою нових потреб, до виникнення все нових виробництв у області металлообробної промисловости. Характеристичною особливістю виробництв по обробці металів є широкий розвиток в цій області комбінованих підприємств. Дуже часто ми зустрічаємось тут з фактом існування підприємств, в яких окремі відділи виробляють найбільш різнородні предмети; так само часто можемо зустріти об'єднання в одному підприємстві первісної й остаточної переробки металю-об'єднання металлургії і металлообробки. Ця наявність комбінованих підприємств

ще більш утруднює докладну класифікацію окремих галузів металлообробної промисловости. Схематично галузі металлообробної промисловости можна поділити на дві великі групи: виробництво машин і виробку дрібних металічних товарів. В першу групу ввійдуть ті виробництва, які виробляють різного роду машини й мотори, будують кораблі й автомобілі; до другої групи виробництва, що постачають дрібні металеві товари - голки, замки, ножі, різні бляшані товари, виробляють годинники тощо. При різнородності галузей металлообробної промисловости дати огляд всіх її виробництв дуже тяжко.

Найбільшу господарську роль серед галузей металлообробної промисловости має б у д і в н и ц т в о м а ш и н. При різнородности машин, які вживаються в сучасній техніці, і різній складности їх будови окремі галузі машинобудівництва ми зустрічаємо майже в усіх більше господарськи розвинених країнах. Проте, як продуценти машин в великому маштабі, відограють роль в сучасному господарстві три держави: Сполучені Штати, Англія й Німеччина; за ними на значному віддаленні йдуть Франція, Італія, Чехословаччина й Бельгія. Деякі простіші машини /наприклад, сільсько-господарські машини/ виробляються майже в усіх країнах. Натомість для певних складніших машин витворилась певна міжнародня спеціялізація. Так, Сполучені Штати займають перше місце в світі в виробництві локомотивів, автомобілів і машин, що вживаються в гірництві; Англія не має конкурентів в виробі машин для текстільної промисловости; Німеччина є найбільшою спеціялісткою в виробі електричних машин і приладдя. Значення трьох головних світових продуцентів машин встановлюється даними про вартість їхнього експорту вивезеного було в мільйонах марок:

	1913	1924
з Німеччини	818,4	394,6
Англії	755,1	977,6
Сполучених Штатів	686,3	1275,1
Р а з о м	2. 259,8	2.847,3

К о р а б л е б у д і в е л ь н а п р о м и с л о в і с т ь репрезентується в перші чергу Англією й Сполученими Штатами; за ними йдуть Німеччина й Голяндія. Щорічний приріст світової торговельної фльоти складає біля 2 міл. реєстр. тонн, з яких половина припадає на кораблі, вибудовані в Англії.

Новою галуззю промисловости є будування а в т о м о б і л і в. Ця промисловість починає поширюватись в усіх більш розвинених господарськи країнах, але головним світовим осередком її ще, мабуть, на довгий час залишаться Сполучені Штати; вони постачають коло 75% світової продукції автомобілів.

Різні галузі промисловости по виробу дрібних м е т а л е в и х товарів користуються великим розвитком в Англії з її світовими осередками металлообробки - Бірмінгамом, Шеффільдом, Глезгом і Лідсом.

З а п и т а н н я /до 17-ої й 18-ої лекцій/:

1. Які країни виступають як експортери кам'яного вугля ?
2. Як організована нафтова промисловість ?
3. Які головні світові осередки металюргійної промисловости ?

Лекція дев'ятнадцята.

ТЕКСТИЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ.

Загальне поняття. Поруч з гірничою, металюргійною та металлообробною промисловістю, в світовому господарстві видатне місце займає т е к с т и л ь н а промисловість. До текстильної промисловости належать усі ті галузі господарчої діяльности, які переробляють вовну та волокнуваті речовини й в останньому рахунку мають на увазі забезпечення людности предметами одягу. Класифікацію окремих галузів текстильної промисловости можна перевести на підставі одного з двох принципів: або виходячи з тої сировини, яка переробляється в даній промисловості, або виходячи з тих предметів, які вона виробляє. Коли виходити при поділі текстильної промисловости з того матеріялу, який в ній переробляється, можна виділити такі головні її галузі: бавовняну, вовняну, льонну, шовкову і джутову промисловості. Коли виходити з погляду по тих продуктах, які вона виробляє, окремі головні галузі її будуть такі: промисловість по первісній обробці прядільних матеріялів і волокнуватих речовин, прядільна промисловість, ткальна промисловість, в'язальна промисловість, білільна, красильна і апретурна промисловість. До текстильної промисловости інколи зараховують різнородні галузі конфекційної промисловости, яка має на меті виробляти з текстильних матеріялів різного роду предмети одягу.

Виробка матеріялів для одежі й самої одежі, задовольняючи одну з основних потреб людини, складає з дуже давніх часів поважну галузь господарчої діяльности. Вона існувала і розвивалася в формах ремісничої й домашньої промисловости. З XVIII. століття в текстильній промисловості починає з'являтись виробництво в формі великих підприємств, збудованих на пристосованні машин. Батьківщиною текстильної промисловости в її модерних формах була Англія, де в кінці XVIII століття зроблено ряд дуже важливих винаходів, які дали можливість перейти до механічного прядіння й ткання /прядільна машина "Джені" Гаргр вса 1764 р., прядільна машина безперервної чинности Аркрайта 1768 р., механічний ткацький станок Кортрайта 1787 р./. В Англії в XIX.ст. текстильна промисловість поширилась на інші европейські країни й Америку.

В розвитку текстильної промисловости в XIX ст. можна помітити характерний факт: в кінці XVIII.ст. основне місце в текстильній промисловості займала обробка вовни, потім ішла шовкова й льонна промисловість і на останньому місці стояла бавовняна промисловість. На протязі XIX.ст. відношення між окремими галузями текстильної промисловости радикально змінилося й на перше місце висунулась бавовняна промисловість. На протязі 20 років з 1781 по 1800 рік у цілому світі було вироблено матерій на загальну вартість 1730 міл.фун.стерл.; з тої загальної вартости припадало на суконні вироби 1040 міл.фун.стерл., шовкові - 265 міл.фун.ст., на льонні, полотняні та джутові товари 285 міл.фун. ст. і на бавовняні - 140 міл.фун.ст. Згідно з іншими обрахунками, текстильна продукція в 1783 році в Европі й Америці поділялася так: на суконні вироби припадало 77,2%, на льонні товари - 18,4% і на бавовняні - 4,4%. Натомість в 1913 р. розподіл текстильної продукції був такий /в метр.тоннах/

	Бавовна	Вовна	Шовк	Льон	Джут
Европа /з азіят. Росією та Туреччиною/	238.950	468.684	7.083	568.822	-
Азія /без азіят. Росії та Туреч./	1.765.815	96.680	34.319	8.600	1.815.350
Америка	3.236.420	370.500	-	29	-
Африка	341.815	100.537	-	-	-
Австралія	175	392.500	-	-	-
Р а з о м	5.583.235	1428.901	41.402	577.451	1.815.350

Значення текстильної промисловости в світовому господарстві дуже велике. Була вона тою галузю промисловости, де раніше всього запанувало машинове велике виробництво і по своїому значенні вона займала перше місце серед інших галузів промисловости в головних державах світу; лише в останні десятиліття на перше місце починають висовуватись гірнича й металюргійна промисловості. При різнородності галузів текстильної промисловости, різній вартості тої сировини, яку вони переробляють і різних методах статистичного обчислення в поодиноких державах, дуже тяжко подати дані про значення текстильної промисловости в світовому маштабі. Обмежимось через те даними, які ілюструють роль текстильної промисловости в головних державах.

В Англії і північній Ірляндії в 1925 р. на 8.279 тис.робітників, зайнятих у промисловості й гірництві, на зайнятих у текстильній промисловості припадало 1.339 тис.робітників; в 1921 р. на 10.000 здібних до праці в Англії було зайнято в текстильній промисловості 668 душ. В Сполучених Штатах Північної Америки в 1919 р. на 9.096 тис.робітників, зайнятих в промисловості, на текстильну промисловість припадало 1.611 тис.душ робітників; при загальній вартості промислової продукції 62.418 міл.долярів, вартість текстильної продукції складала 9.216 міл.дол. В Німеччині в 1923/24 р. в підприємствах, що підпорядковані догляду фабричної інспекції, було 920 тис.робітників текстильної промисловости, при загальному числі промислових робітників, що підлягали догляду фабричної інспекції 7.025 тис.душ. У Франції в 1906 р. на 6.260 тис. душ, зайнятих у промисловості і гірництві, припадало 913 тис.душ, зайнятих у текстильній промисловості, не включаючи сюди робітників конфекційної промисловости. Наведені дані, не зважаючи на свою різнородність, проте висвітлюють те поважне місце в світовому господарстві, що його займає текстильна промисловість.

Розміщення текстильної промисловости.

Коли ми визначаємо вартість вироблення якогобудь промислового продукту, то ми в ній можемо виділити дві головні складові частини. Одна з них - це є кошти сировини, витраченої на виріб готового продукту, а друга - кошти, витрачені на робочу силу для перероблення сировини в готовий продукт. Взаємовідношення цих двох основних складових частин вартости готового продукту в окремих промислових виробах дуже різне. В вартості продуктів одних галузів промисловости на кошти сировини припадає більша частина, в вартості других промислових виробів більша частина припадає на кошти переробки. Спостереження встановлюють, що ті галузі промисловости, в яких в вартості готового продукту велику частину складають кошти сировини, мають тенденцію осідати в районі знаходження сировини; при великому значенні для вартости готового продукту коштів сировини є невигідним збільшувати вартість готового продукту додаванням до коштів сировини ще видатків на її транспорт, які зростають в міру віддалення промислового підприємства від місця знаходження сировини. Інакше є справа з тими галузями промисловости, в вартості продуктів яких головну частину складають видатки на переробку сировини, на робочу силу. Місце осідку таких галузей промисловости не зв'язано з місцем знаходження сировини.

Текстильна промисловість належить до таких галузів промисловости, в вартості продуктів якої головну роль відограють видатки на переробку сировини. Обчислюють, що в вартості текстильних продуктів на кошти сировини припадає 1/4, а 3/4 це є видатки на переробку. В зв'язку з цим головні центри текстильної промисловости знаходяться не в районах знаходження текстильної сировини, а в тих країнах, де для потреб промисловости були відповідні кадри підготовлених кваліфікованих робітників. Як ми знаємо з попередніх лекцій, текстильна сировина є в головній своїй частині неєвропейського походження: вовну постачають, в першу чергу, Австралія й Африка, бавовна поступає з Єгипту, Індії та Америки. Проте головним осередком текстильної промисловости є європейські держави; з країн, що мають розвинену текстильну промисловість, лише Сполучені Штати базують її на власних запасах текстильної сировини. Британська Індія, що посідає бавовняну сировину, лише в повоєнні роки почала її обробляти сама в більших розмірах. Взаємовідношення між розміщенням текстильної промисловости і знаходженням текстильної сировини перед світовою війною мало нижче наведе-

STÁTNÍ KNIHOVNA V PRAZE

на таблиця, яка заховує своє значення й дотепер:

Вартість текстильної сировини і вартість виробів текстильної промисловости в мільйонах зол.марок.

	Продукційна вартість текстильної промисловости	Вартість здобутої текстильної сировини
Европа /з азіят.Росією та Туреччиною/	26.259,4	I.685,3
Азія /без азіят.Росії та Туреччини/	8.664,2	3.789,3
Америка	9.235,6	4.530,2
Африка	I02,3	688,5
Австралія	85,I	702,2
Р а з о м .	44.346,6	II.395,5

З наведених цифр, ми бачимо, що найширше розвинена текстильна промисловість Европи базується на довезеній сировині, що багатша, ніж Европа, на сировину Америка на її базі не могла розвинути промисловости в ширших розмірах, ніж европейська, що багаті запаси текстильної сировини в Австралії й Африці не стали тим підставою для розвитку текстильної промисловости.

Вище наведені дані вказують, як розподілялась текстильна промисловість по окремих частинах світу. Доповнимо їх матеріялами, які вказують як розподілялась текстильна промисловість по окремих галузях у державах, які відзначались їх найбільшим розвитком:

Число робітників у текстильній промисловості. /в тисячах/

	Рік	Галузі промисловости по обробці							обробка тканин і конф. промисел
		бавовни	вовни	льону	конопл. джуту	шовку	мішаних і інших продукт.	разом	
СССР	I924	297,2	66,3	73,3	I4,4	5,7	2,2	459,2	65,9
Німеччина	I92I	269,5	I7I,5	73,6	I9,2	44,9	I68,3	747,0	373,5
В.Брітанія	I925	576,7	257,7	86,3	63,0	46,9	I88,7	I.2I9,6	438,3
Франція	I906	I67,2	I7I,3	66,8	47,5	I23,6	337,6	9I4,0	I.3I9,7
Італія	I9II	I50,9	40,3	I7,9	36,0	I95,9	202,6	643,2	7I4,2
Спол.Штати	I923	495,2	I98,9	2,9	22,4	I25,2	343,3	I.I68,7	550,7
Японія	I92I	I93,4	I7,9	-	I0,6	2I,8	944,I	I.I87,9	84,5
Індія	I92I	433,9	I0,5	-	3I0,5	9,4	II,7	773,0	I2,0

Треба зазначити, що дані, наведені в таблиці, взято з різних джерел, які дають різну ступінь докладности; ступінь охоплення цими даними робітників дрібних підприємств в окремих державах є різна. Через те на наведені цифри треба дивитись як на наближені. Оскільки нас цікавить виявлення розподілу окремих галузів текстильної промисловости, то наші дані ці вимоги можуть задовольнити. Можемо констатувати, що по кількості робітників у текстильній промисловості в світі чільне місце займають дві держави - Велика Брітанія та Сполучені Штати. Поважним конкурентом для цих держав є Японія. З окремих галузів текстильної промисловости на першому місці стоїть, як це ми вже підкреслили вище, бавовняна. Виробка сукна є в першу чергу европейсько-американським виробництвом, і в Азії ця галузь продукції розвинена мало. Так само европейсько-американською, або, вірніше, лише европейською є обробка льону. По розвитку

товкової промисловости виділяються Франція й Італія. По розвитку конфекційної промисловости на першому місці стоїть Франція.

Вплив війна на текстильну промисловість. Як ми вже зазначили вище, текстильна промисловість належить до тих промисловостей, які задовольняють одну з основних потреб людини - потребу в одягу. Проте задоволення цієї потреби в зв'язку з різним рівнем багатства й культурности країни може значно хитатися; відограють так само роль в задоволенні цієї потреби кліматичні умови окремих країн. Через те, як указують передвоєнні досліди, розміри споживання текстильних товарів в окремих країнах дуже значно між собою різнились. Так, на одну душу людности споживалось на рік текстильних товарів в Великій Британії на 65,93 зол.мар.,у Франції - на 66,22 зол.мар., в Сполучених Штатах - на 85,48 зол.мар. й поруч з тим у Росії - на 20,33 зол.мар., Туреччині - 22,17 з.мар.,Румунії - 25,78 з.мар. В зв'язку з цим хитанням споживання текстильних товарів і можливостями його скорочення,зниження купівельної здібности населення по війні відбилось на становищі світової текстильної промисловости дуже тяжко. Бавовняна промисловість у світі в 1921 році скоротила кількість переробленої бавовни в порівнянні з 1913 роком на 25% і досягла довоєнної продукції лише в 1924 році. Продукція вовняної промисловости ще в 1925 році була на 10-12% нижче від воєнної. Дуже знизилась продукція льонної промисловости. Це зниження продукції окремих галузів текстильної промисловости відбувалося в першу чергу коштом зменшення текстильної продукції в Европі. Текстильна продукція в незачепленій війною Америці продовжувала зростати. Так само в повоєнні роки розвинула свою текстильну промисловість Індія, зменшивши тим самим споживання продуктів англійської текстильної промисловости, а також Японія. Продукція текстильної промисловости в Европі почала переходити за довоєнні розміри в роках 1925-7, але загальна економічна криза останніх років цей її розвиток пригинила; вона зменшила продукцію текстильної промисловости в значно більших розмірах, ніж в інших родах промисловости в зв'язку з еластичністю споживання текстильних виробів.

Поруч з цими змінами в стані текстильної промисловости по війні, які носять кон'юнктуральний характер, треба зазначити ще також зміну органічного порядку, а саме дуже швидке поширення по війні нового текстильного виробництва, яке успішно конкурує з текстильними виробами, що були до цього часу. Цим новим текстильним виробництвом є фабрикація штучного шовку.

Текстильні вироби в світовій торговлі. Коли ми знайомилися з умовами виробництва текстильної сировини - вовни, бавовняника тощо,- ми зазначали, що головним районом для їх збуту є західньо-европейські ринки, в першу чергу, ринки Англії, Німеччини й Франції. Коли західня Европа є світовим центром привозу текстильної сировини й виробки текстильних товарів, а потреба в тканинах є загальною, очевидно,цьому руху текстильної сировини до Европи мусів відповідати поворотний рух готових текстильних виробів з Европи до інших континентів. Головним напрямком дуже значного руху текстильних продуктів є імпорт текстильної сировини до Европи і експорт готових текстильних виробів з Европи. Відносини, які уклалися в торговлі текстильними продуктами дуже яскраво малює наведена нижче таблиця, яка подає дані за останній передвоєнний рік: /див. на слід.сторінці/.

З цих даних ми бачимо, що Европа єдина має перевагу привозу текстильної сировини над її вивозом і так само єдина має значну перевагу вивозу готових продуктів і півфабрикатів над їх привозом. Ті континенти, що цілий світ обслуговують текстильною сировиною, вивозять дуже мало готових товарів і, навпаки, багато їх привозять. Порівняння даних про розміри вивозу текстильної сировини і розміри вивозу готових товарів указує, що розміри вивозу готових товарів є значно нижчі, ніж розміри вивозу текстильної сировини, не зважаючи на те, що вартість готових виробів є значно вищою, ніж вартість сировини. Це вказує, що споживання внутрішнього ринку в виробництві текстильних товарів відограє значно більшу роль, ніж у виробництві текстильної сировини.

Імпорт і експорт текстильної сировини й текстильних виробів в I9I3 р.

/ в мільйонах зол. марок / .

І м п о р т.	в с ь о г о	сировина	півфабрикати	готові товари
Европа /з азіят.Росією та Туреччиною/	I2.02I,6	7.954,6	I.430,2	2.636,8
Азія /без азіят.Росії та Туреччини/	2.495,3	4I0,I	658,6	I.426,6
Америка	3.079,8	858,7	I59,3	2.06I,8
Африка	729,5	8,7	I2,7	708,I
Австралія	446,3	6,4	I8,I	42I,8
Р а з о м	I8.772,5	9.238,5	2.278,9	7.255,I
Е к с п о р т.				
Европа / з азіят.Росією та Туреччиною/	II.435,9	2.507,3	2.36I,7	6.566,9
Азія /без азіят.Росії та Туреччини/	2.328,8	I.42I,I	267,I	640,6
Америка	3.I87,5	2.949,0	6I,5	I77,0
Африка	69I,I	674,7	0,2	I6,2
Австралія	686,3	676,0	6,6	3,7
Р а з о м	I8.329,6	8.228,I	2.097,I	7.404,4

Наведені дані відносяться до передвоєнного періоду. Після війни відносини змінилися не на користь Европи; її перевага як в експорті, так і в імпорті стала менша, проте радикальної зміни відносин в обсягу торговлі текстильними виробами не сталось і перевага Европи, хоч і в менших розмірах, залишається й до цього часу.

Бавовняна промисловість. Подавши загальний нарис стану текстильної промисловости в цілому, спинимось докладніше на окремих важливіших її галузях. В першу чергу виділимо найважливішу в текстильній індустрії - бавовняну промисловість. Розміри бавовняної промисловости звичайно обраховують кількість веретен, чинних в окремих підприємствах. Згідно з цим способом обчислення, світова бавовняна промисловість розподілялась так /кількість веретен в тисячах /:

		I9I3 рік	I926 рік.
Европа		99.508	I02.928
в тому числі:	Англія	55.653	57.286
	Німеччина	II.I86	I0.480
	Франція	7.400	9.5II
	СССР	7.668	7.246
	Італія	4.800	4.833
	ЧСР.	-	3.568
Америка		34.904	42.075
в тому числі:	Спол.Штати	32.I49	37.585
Азія		8.384	I7.5I9
в тому числі:	Індія	6.084	8.5I0
	Японія	2.300	5.573
С в і т о в и й п і д с у м о к		I43.453	I63.723

Наведені дані вказують, що бавовняна промисловість зосереджена в небагатьох країнах; одна Англія має коло третини світової бавовняної промисловості. Коли взяти Англію, Німеччину, Францію й Сполучені Штати, то вони об'єднують коло 3/4 всієї бавовняної промисловості. Англійська бавовняна промисловість відзначається надзвичайною географічною сконцентрованністю в межах самої Англії; майже ціла вона знаходиться в районі графства Ланкашір,з Манчестером, як головним своїм осередком. Англійська бавовняна промисловість характеризується далеко переведеною спеціялізацією виробництва - одні підприємства займаються лише прядінням, інші тільки виробом тканин; спеціялізація пішла так далеко, що окремі підприємства вироблять звичайно лише певне невелике число сортів прядива. Відзначає англійську бавовняну промисловість велике значення в ній великих підприємств і широкий розвиток машинової техніки. Бавовняна промисловість Сполучених Штатів концентрується переважно в північно-східніх штатах /Нова Англія/, хоч в останні роки в південно-східніх штатах бавовняна промисловість також почала розвиватися, спеціялізуючись головним чином на виробі більш дешевих і грубих тканин. В Німеччині й Франції підприємства бавовняної промисловости розкинені по декількох районах.

Оборот бавовняними виробами відповідно до того першого місця, яке займає бавовняна промисловість в текстильній індустрії, перевищує оборот всіма іншими текстильними товарами. В 1924 р. вивезено бавовняних виробів у цілому світі на 8 мілірдів марок. З того припадало на вивіз: Англії - 4000 міл.мар., Японії - 970 міл.мар.. Франції - 680 міл.мар., Сполучені Штати - 560 міл.мар. Німеччини - 400 міл.мар., Італії - 350 міл.мар. Головними імпортерами бавовняних виробів були: в Европі - скандінавські та балканські держави, в Азії -Китай, Голяндська Індія, Туреччина й Персія; в Америці - Канада, Мексіка, Аргентіна й Бразілія.

Звертає на себе увагу велика роля зовнішнього ринку для англійської бавовняної промисловости: маючи коло третини світової кількости веретен, вона дає коло половини світового експорту бавовняних виробів. Щодо цього Англія уявляє різку протилежність Сполученим Штатам, бавовняна промисловість яких зв'язана в першу чергу з внутрішнім ринком. Ця велика залежність англійської бавовняної промисловости від зовнішнього ринку складає одну з поважних причин, які утруднюють її збільшення й розвиток; труднощі реалізації бавовняних продуктів у зв'язку з повоєнним зубожінням, конкуренція, яку вони починають зазнавати від місцевих бавовняних виробів, примушує англійську бавовняну промисловість обмежувати своє виробництво і виробляти значно менше товарів, ніж можна б було, використовуючи повністю існуючі продукційні можливості. Особливо збільшились ці труднощі по війні в азіятських країнах , які віддавна були дуже поважним ринком для англійської бавовняної промисловости, в першу чергу, в Брітанській Індії та Японії.

Вовняна промисловість. Виробництво вовняних товарів в порівнянні з продукцією бавовняних виробів займає підрядне місце. Кількість робітників і кількість веретен у вовняній промисловості головних промислових держав у повоєнні роки дає такі приблизні цифри /в тисячах веретен/:

Англія	8.500	тис. веретен	275.000	робітників
Сполучені Штати П.Амер.	4.437	" "	196.404	"
Франція	3.000	" "	165.000	"
Німеччина	-		171.537	"
Італія	1.050	" "	65.000	
Чехословаччина	1.000	" "	-	

Приблизну кількість робітників, зайнятих в вовняній промисловості цілого світу, можна прийняти рівною 1,5 міл.душ. Англія займає в вовняній промисловості таке саме пануюче становище, як і в бавовняній. Англійська вовняна промисловість має своїм головним осередком Лідс, Бредфорд і Лейстер; посідаючи високу машинову тіхніку і розпоряджаючи кадрами досвідчених робітників, вона постачає вироби високої якости, з якими не може конкурувати вовняна промисло-

вість жадної іншої країни. Вовняна промисловість Сполучених Штатів зосереджена головним чином в північно-східніх штатах; не зважаючи на те, що вовняна промисловість Сполучених Штатів по своїх розмірах є другою в світі після англійської, воно не може задовольнити потреб країни і Сполучені Штати є країною, що привозить вовняні тканини. Німецька вовняна промисловість в протилежність до англійської спеціялізується в першу чергу на виробі дешевших сортів вовняних продуктів. Французька вовняна промисловість зосереджена головним чином в північно-західній частині країни; в виробництві певних сортів вовняних товарів французька вовняна промисловість виступає, як конкурент англійської.

Головним доставником вовняних товарів на світовому ринку є Англія; англійський вивіз вовняних товарів по своїй вартості складає коло 6-8% вартости цілого англійського експорту. Серед інших експортерів вовняних товарів треба відзначити Францію й Німеччину, яка вивозячи дешевші роди вовняних товарів, рівночасно привозить більш дорогі. До імпортерів вовняних товарів належать в тій чи іншій мірі всі інші европейські країни. Американські Сполучені Штати, як ми зазначили вище, не зважаючи на значний розвиток своєї вовняної промисловости, належать так само до імпортерів вовняних товарів.

Шовкова промисловість. Шовкова промисловість серед інших галузів текстильної промисловости займає підрядне місце. Вона належить до тих галузів промисловости, значення якої в текстильній індустрії зменшується. В передвоєнні роки в ряді держав кількість зайнятих в цій промисловості осіб виявляла тенденцію до зменшення; в теперішній час вона відчуває поважну конкуренцію з боку виробництва штучного шовку. В Англії в шовковій промисловості в 1925 р. було зайнято 46.890 осіб. В Німеччині в цій галузі промисловости перед війною було зайнято коло 100.000 осіб. Сполучені Штати рахували зайнятих в шовковій промисловості в 1921 р. 121.000 осіб. Найбільше давні традиції має шовкова промисловість у Франції й Італії, але й там вона виявляє тенденції до зменшення. У Франції в 1896 р. було зайнято в шовковій промисловості /фабрична продукція й домашня промисловість/ 136.438 осіб, а в 1906 р. лише 123.597.

Ми зазначили, що шовкова промисловість зазнає поважної конкуренції з боку виробництва штучного шовку. Тепер виробництво штучного шовку значно переважає продукцію справжнього шовку. Порівнямо ці два ряди цифр:/продукції справжнього й штучного шовку в метр.тоннах/:

	Справжній шовк Продукція в Европі й Леванті та привіз зі Східньої Азії	Штучний шовк Світова продукція
1909 рік	24.500	7.500
1913 "	24.900	11.800
1925 "	39.100	77.456

Розподіл світової продукції штучного шовку в 1925 р. був такий: Сполучені Штати виробляли 22.768 метр.тонн, Англія - 12.500, Німеччина - 11.607, Італія - 10.938, Франція - 6.250, Бельгія - 4.464, інші держави - 8.329 м.тонн.

Країнами вивозу шовкових виробів є в першу чергу Франція і Італія. Найбільшу кількість шовкових виробів імпортують Сполучені Штати Північної Америки.

Інші роди текстильної промисловости. Обробка л ь о н у є переважно европейською галуззю текстильної промисловости. Є вона найбільше поширена в Англії /Ірландія/; за нею йдуть Німеччина, Франція і СССР. До занепадаючих галузів текстильної промисловости належить обробка к о н о п л і, головними центрами якої були Англія й СССР. Поважну конкуренцію для конопляних виробів становлять джутові вироби. Головними осередками обробки д ж у т у є Британська Індія та Англія.

До текстильної промисловості в широкому розумінні відносять також к о н ф е к ц і й н у промисловість; ця промисловість, в якій переважають головним чином підприємства дрібні й домашня праця, найбільш поширена у Фран-

ції; Франція так само є найголовнішим експортером дешевого одягу й білизни.

Закінчуючи наш огляд текстильної промисловости, мусимо зазначити, що він не повний. Він охоплює лише частину текстильної промисловости, ті її підприємства, що мають більші розміри і які через те реєструються статистичними установами. Для Західньої Европи й Америки, де домашнє й ремесниче виробництво текстильних продуктів тепер має мінімальні розміри, обчисливши продукцію зареєстрованих статистиков текстильних підприємств, ми будемо мати уявлення про майже цілу текстильну промисловість. Певні прогалини тут існують хіба щодо вовняної й шовкової промисловости, де подекуди в окремих районах домашня форма виробництва має певне значення. Інакше стоїть справа для азіятського континенту. Текстильна промисловість в різних її галузях в Китаї, Японії й Британській Індії, окрім зареєстрованих більших підприємств, представлена сотками тисяч дрібних підприємств кустарного типу, джерел для обчислення яких не існує. Тим то треба мати на увазі, що певну частину текстильної промисловости поза межами Америки й Европи - як велика ця частина, ми не знаємо - ми залишили без розгляду і аналізи.

З а п и т а н н я /до І9-ої лекції/:

1. Від яких умов залежить розміщення осідків текстильної промисловости і які її головні центри ?
2. Як поділяється текстильна промисловість на окремі галузі і який її питомий тягар ?

Л е к ц і я д в а д ц я т а.

ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТИ ПО ВИРОБУ ХАРЧОВИХ І СМАКОВИХ ПРОДУКТІВ.

Загальні поняття. Галузі промисловости по виробу харчових і смакових продуктів складаються з ряду окремих виробництв різного роду й значення. Одні з них займаються обробком сировини тваринного походження, другі - сировини рослинного походження. До перших належать такі виробництва, як наприклад,- виробництво масла, сирів, конденсованого молока, різного роду м'ясних продуктів, виріб м'ясних і рибних консервів, до других - млинарство, хлібопекарство, виготовлення спиртних напоїв, пива і вина, цукроварство, тютюнова промисловість. При своїй різнородності щодо роду вироблювання продуктів, харчова й смакова промисловість так само відрізняється великою різноманітністю щодо господарської структури окремих виробництв. Деякі з них зосереджені в підприємствах невеликих розмірів і постачають свої продукти на місцевий ринок. Другі в окремих країнах зосереджені в великих підприємствах і в своїй продукції розраховані на постачання світового ринку. Ми в нашому дальшому викладі спинимось лише на тих галузях харчової і смакової промисловости, продукти яких у більшій кількості поступають на світовий ринок і які таким чином включені в колообіг світового господарства. До таких галузів харчової й смакової промисловости належать у першу чергу - млинарство, цукроварство, гуральство й тютюнова промисловість. Ті галузі харчової й смакової промисловости, продукти яких поступають на світовий ринок в обмеженій кількості, або зовсім не поступають підлягають вивченню при ознайомленню з економіков окремих країн і районів.

Галузі промисловости по виробу харчових і смакових продуктів тісно зв'язані з сільським господарством, яке постачає їм сировину для відповідної переробки. Через те, назагал беручи, ці галузі промисловости більше розвинені в тих країнах, де сільське господарство має більше значення, ніж у країнах індустріяльного типу.

Млинарство. Переробка зерна в муку є одним з найстарших родів промисловости.

З цим зв'язаний той факт, що в млинарській промисловості ми спостерігаємо існування найбільш різноманітних форм підприємств, від найбільш архаїчних і примітивних до великих підприємств модерного типу. Нова ера в млинарській промисловості розпочинається в XIX стол., коли в техніку виробництва внесено було ряд удосконалень. З цих удосконалень найбільше значення мала заміна жорнів чавунними й парцеляновими вальцями, в зв'язку з цим мелення зерна обернулось у складний комплекс операцій, які обслуговувались численними механічними улаштовуваннями при невеликому числі робітників. Розпочато будування млинів у формі великих підприємств. Млинарство в формі великих підприємств найбільш розвинено в теперішній час в Сполучених Штатах і в Угорщині. В Сполучених Штатах велике млинарство цілком відсунуло на задній план дрібні підприємства. Там спостерігається при зменшенні загального числа млинів збільшення кількости зайнятих в них робітників і зріст вартости їхньої продукції. Центрами північно-американського млинарства є Сент-Поль і Міннеаполіс. В 1923 році в Сполучених Штатах нараховувалось 5.233 млинів з 30.223 робітниками. В Угорщині млинарство в формі великих підприємств почало розвиватись в шестидесятих роках минулого століття. Угорщина була першою країною в світі, яка стала на шлях організації промислового млинарства і Америка лише пішла за її прикладом. Угорське млинарство має головним осередком Будапешт; після війни, коли територія Угорщини значно зменшилась проти своїх довоєнних розмірів, угорські млини відчувають недостачу сировини.

В зовнішньому товарообороті головну роль відогравала торговля пшеничною мукою. Розвиток торговлі мукою до війни обмежувався митними утрудненнями. Лише Англія, Бельгія й Голяндія допускали привіз муки без мита; інші держави обкладали муку митом, при тому більш високим, ніж зерно, а інколи цілком забороняли привіз муки. Після війни, в зв'язку з харчовими утрудненнями в Европі, обмеження для привозу муки було зменшено, але в міру відродження сільського господарства Европи, а в останній час в зв'язку зі світовою кризою трудноші для привозу муки знову зросли ще більше. В експорті муки відогравали роль дві держави - Сполучені Штати та Угорщина. В післявоєнні роки, як експортер муки, виступила Канада, натомість Угорщина стратила своє довоєнне значення. Експорт пшеничної муки зі Сполучених Штатів виносив в 1919 році 23,5 міл.подв.цент, в 1924 році - 14,2 міл.подв.цент.; Угорщина в 1913 році вивозила 7,3 міл.подв. цент., в 1924 р. - 2,2 міл.подв.цент.; експорт пшеничної муки з Канади в 1924 складав 10,2 міл.подв.цент.

Цукроварство. Цукрова промисловість є тереном боротьби продуктів, що одержуються з двох родів сировини: цукру, що добувається з цукрового буряку і цукру, що добувається з цукрової тростини. З давніших часів споживався цукор, що виготовлявся з цукрової тростини; його привозили до Европи з теплих заокеанських країн. В першій чверті XIX стол. було винайдено спосіб виробки цукру з цукрового буряку і з того часу в Европі почала розвиватись цукроварська промисловість збудована на власній сировинній базі- цукровому буряці. Завдяки урядовій піддержці, цукрова-бурякова промисловість почала інтенсивно розвиватись в ряді европейських держав і значення бурякового цукру в загальній цукровій продукції стало швидко зростати. Зріст цей припинився після 1902 року, коли в Брюсселі була уложена міжнародня конвенція, згідно з постановами якої европейські держави - продуценти цукру відмовились од допомоги національній цукроварській промисловості шляхом виплати спеціяльних премій продуцентам за вивіз цукру. З того часу продукція тростинового цукру почала зростати більш інтенсивно, ніж продукція бурякового цукру. Велике значення для зросту продукції тростинового цукру мала світова війна, яка привела до занепаду европейської цукрово-бурякової продукції. В теперішній час між европейськими продуцентами бурякового цукру існує міжнародня догода, згідно з яков кількість цукру, що має продукуватись кожного року в окремих державах, визначається наперед відповідно до стану цукрового ринку. Статистично ці взаємовідношення між продукцією цукру з цукрового буряку й цукрової тростини уявляють такий образ:

Світова цукрова продукція.

Р і к	світова продукція цукру	в т о г о		процентове відношення цукрової продукції	
		буряковий цукор	тростин. цукор	буряковий цукор	тростиновий цукор
	в тисячах	метричних	тонн		
I852/53	I463	203	I260	I4,0	86,0
I869/70	2587	846	I740	32,7	67,3
I880/8I	3846	I82I	2027	47,3	52,7
I890/9I	6277	3672	2597	58,8	4I,2
I90I/02	I0880	6800	4079	62,5	37,5
I9II/I2	I5449	680I	8648	44,0	56,0
I9I3/I4	I8923	8908	I00I5	47,I	52,9
I92I/22	I86I9	5I58	I346I	27,7	72,3
I922/23	I8829	5295	I3534	28,I	7I,9
I923/24	20553	6008	I4545	29,2	70,9
I924/25	23254	8I69	I5085	35,I	64,9
I925/26	24791	8497	I1294	34,3	65,7

Територіяльний розподіл цукрової промисловости відповідає розподілу культур цукрової тростини й цукрового буряку, які належать до такого роду сировини, що їх переробка мусить переводитися в безпосередній близості до тих місцевостей, де їх продукують. Розподіл виробництва цукру по окремих частинах світу ілюструє така таблиця:

	Тростиновий цукор	
	середня в I909/I0 - I9I3/I4 роках	I925/26 р.
	в тисячах метричних тонн.	
Европа	I6	9
Азія	4330	6498
Америка	3975	7966
Африка	427	554
Австралія	789	I267
Разом	9567	I6294

	Буряковий цукор	
Европа /без СССР/	6324	6394
Америка	690	933
Разом	6964	7327
СССР	I435	II70
Всього	8399	8497

Виробництво цукру з цукрової тростини, якщо не рахувати незначного виробництва на півдні Европи, належить до позаевропейських галузів промисловости, при чому головна частина вироблюваного цукру поступає з Нового Світу. Головним центром цього виробництва є Куба, опріч цього в Новому світі вона розвинена в Порторіко, Бразилії, Аргентині, Перу; Сполучені Штати після війни зменшили своє виробництво тростинового цукру, збільшивши одночасно продукцію бурякового. В Азії велику кількість тростинового цукру виробляє Британська Індія, але цей цукор, що виробляється здебільшого примітивним способом, лише в дуже обмеженій кількості поступає на світовий ринок. Осередком продукції тростинового цукру в Азії є Нідерляндська Індія /Ява/ і Філіпіни. В Австралії головним осередком цукрової продукції є Гавайські острови, де ця промисловість збудована капіталом Сполучених Штатів. В Африці виробництво тростинового цукру більш розвинене в Південно-Африканському Союзі і на Маврінських островах.

Виробництво бурякового цукру є в першу чергу европейською галуззю промисловости; опріч европейських держав вона з кінця дев'ятдесятих років XIX стол. почало розвиватись лише в західній частині Сполучених Штатів. Цукрова промисловість належала до тих, розвитку яких допомогала у високій мірі урядова політика окремих европейських держав. Цукрова промисловість і зв'язана з її існуванням культура буряку сприяла інтенсифікації сільського господарства, зокрема розвитку скотарства; вона постачала продукт, який був об'єктом споживання широких верств людности і який надавався через те до посереднього оподаткування. В наслідок цих причин, користуючись спеціяльною урядовою підтримкою, цукрова промисловість в Европі поширилась значно далі тих меж, які вказувались для неї сприятливими природними умовами поширення культури цукрового буряку. В Европі цукрова промисловість не існує на балканському півострові, за винятком Румунії, в Англії, Норвегії й Швайцарії. Решта европейських держав має цукрову промисловість, проте ширшого розвитку вона осягнула в південній Німеччині, північній Франції, Бельгії, Голляндії, Чехословаччині, Польщі й Україні. Найбільшими продуцентами бурякового цукру в Европі є Німеччина, Чехословаччина й Україна. Після зменшення продукційности промисловости на Україні за часів совітської влади, перше місце по розмірах цукрової промисловости належить Німеччині; за нею йдуть Чехословаччина й Франція.

Цукор складає один з важливих продуктів відживлення, проте розміри споживання його різно виявляються в кожній державі в залежності від ступеня добробуту населення. Максимальних розмірів споживання його досягає в Сполучених Штатах, де на одну душу в 1924/25 році припадало річного споживання цукру 54,2 клгм, найнижчим воно є в СССР - 5,5 клгм. на одну душу в 1924/25 році. Від розмірів споживання цукру в окремих державах залежить місткість цукрового ринку поодиноких країн.

В міжнародньому товарообороті цукор відограє дуже значну роль; при річній продукції цукру, яка досягає 23-25 міл.тонн, приблизно коло половини споживається на внутрішньому ринку країн, що продукують цукор, а друга половина йде на світовий ринок. Особливо значним є експорт тростинового цукру. По вартості обороти в світовій торговлі цукром складають коло чотирьох відсотків загальних оборотів світової торговлі. Головними експортерами цукру є: Куба /35-40 міл.подв.цент./, Голяндська Індія /коло 15 міл.подв.цент./, Чехословаччина Бразилія, Перу, Філіпини, Німеччина й Польща. Найбільше значення для привозу цукру мають Сполучені Штати /30-40 міл.подв.цент./, Англія /коло 20 міл.подв. цент./, Франція й Китай. В привозі до Сполучених Штатів цукор по вартості стоїть на першому місці.

Продукція алькогольних напоїв.

Споживання алькогольних напоїв має дуже велике значення в народньо-господарському житті. Ілюстрацією цього значення можуть бути такі дані. Німеччина перед війною щороку споживала алькогольних напоїв на 2.826 мільйонів марок - в середньому по 47 мар.на одну душу населення; ця цифра в три рази була більшою, ніж видатки Німеччини на удержання армії й фльоти і в сім разів більшою, ніж щорічні видатки на народні школи. Видатки на алькогольні

напої в Англії перед війною щороку складали 85 міл.ф.стерл. - 2,1 фун.на одну душу. Господарське значення виробництва алькогольних напоїв проте не обмежується значною вартістю тих продуктів, які постачає ця промисловість. Хоча споживання алькогольних напоїв сприяє розвитку алькоголізму і тим самим веде до зруйнування й занепаду продукційних сил країни в цілому, частково розвиток промисловости, що постачає алькогольні напої, сприяє розвитку тих галузів сільського господарства, які виробляють для неї сировину. З другого боку, алькогольні напої скрізь є об'єктом оподаткування й через те складають одно з важливих джерел державних прибутків. Не можна також проминути того факту, що основний продукт, який виробляє гуральництво-спирту-йде не лише на виготовлення напоїв для безпосереднього споживання, але також вживається для технічних, лікарських і господарських цілей - виробка ліків, етерів, парфумерії, для освітлення, огрівання тощо. В Німеччині, наприклад, частина спирту, яка йде на технічні та господарські цілі, доходить до половини його загальної продукції.

Алькокольні напої споживаються в різних формах і поширення споживання того чи іншого роду алькогольних напоїв становить базу для розвитку тої чи іншої галузі цієї промисловости. Розрізняють три основні роди алькогольних напоїв: міцні напої, пиво і виноградне вино. Відповідно до цього існують окремі виробництва: виробництво спирту, виробництво пива й виробництво виноградного вина. Ці виробництва відрізняються не тільки родом вироблюваних продуктів, але й родом переробляваної сировини.

Окремі країни відрізняються не тільки розмірами кількости щорічно споживаних алькогольних напоїв, але й родом їх. В південно-европейських країнах переважає споживання вина, в північно-европейських більшу роль відограють міцні алькогольні напої. В Німеччині й Англії найбільш поширена форма споживання алькоголю є пиво. Розміри споживання алькоголю, коли взяти на увагу чистий алькоголь, який міститься в окремих родах алькогольних напоїв, по окремих країнах дуже значно між собою різняться. На початку XX стол. максимальним воно було у Франції, де доходило до 22,42 літ.річно на одну душу й мінімальним у Норвегії, де воно складало до 2,25 літра на одну душу. Загалом можна сказати, що в країнах багатих споживання алькоголю було вище й що воно мало тенденцію до збільшення. На розмірах споживання алькоголю після війни відбились законодавчі заборони й обмеження його вживання, які мали місце в цілому ряді країн, з другого боку, загальне зубожіння Европи так само привело до зменшення споживання алькоголю.

В нашому дальшому викладі ми будемо знайомитись зі станом промисловости по виробу алькогольних напоїв відповідно до трьох головних її галузів.

Виробництво спирту. Матеріялом для виробу спірту є збіжжя, картопля, частинно меляса. Потрібуючи для виробництва готового продукту значну кількість сировини /для виробництва одного гектолітра чистого спирту потрібно тонну збіжжя або 2,5 тонни картоплі/, гуральництво сприяло поширенню відповідних сільсько-господарських культур. Цим пояснюється той факт, що для розвитку спиртової промисловости в ряді держав уряди ставали на шлях її протегування. До війни виробництво спирту безперервно зростало й продукція його в Европі, Америці й Австралії перед війною досягала до 25 міл.гектолітрів. Число робітників, зайнятих на підприємствах по виробу спирту в Европі й Америці перед війною обчислювалось в 200-250 тис. осіб. Найбільша кількість спирту тоді вироблялось у межах колишньої Російської імперії, за нею майже на одному рівні стояла Німеччина й Сполучені Штати. Далі йшли Франція, Англія, Угорщина. Після війни відносини в гуральництві різко змінились. Найбільший продуцент спирту - Росія - випала з світового обороту. В Сполучених Штатах, в зв'язку з забороною споживання алькоголю, виробництво спирту зменшилося в порівнянні з передвоєнним більше ніж на половину. Ряд обмежень і заборон споживання алькоголю, переведених в окремих европейських державах, значно скоротив місткість ринку спиртових продуктів. Всі ці причини привели до значного зменшення розмірів виробництва спирту, яке не досягає й половини його довоєнних розмірів. Головну роль серед продуцентів спирту нині відограють Німеччина, Франція й Англія; доси ь видатне значення

належить також Чехословаччині й Польщі. Обмеження місткости спиртового ринку викликає дуже велику акцію заінтересованих країн у напрямі збільшення вживання спирту для господарських і технічних цілей.

Товарообіг спиртом на зовнішньому ринку зв'язується тим високим митом, яке встановлено для спирту в окремих європейських державах. Через те головним ринком для збуту спирту є позаєвропейські країни. Головним експортером спирту є Англія, яка його скеровує в колонії й частинно на європейський континент.

Виробництво пива.

Виробництво пива перебуває в такому самому стані, як і виробництво спирту. Зріст цієї галузі промисловости припинився після війни. Передвоєнна світова продукція пива обчислювалась в 285 міл.гектолітрів, на об'єм в 10 разів більше, ніж продукція спирту. Як головні продуценти пива, виступали Німеччина, Англія й Сполучені Штати. Повоєнна продукція в зв'язку з випадом з числа продуцентів Сполучених Штатів далеко не досягає своїх довоєнних розмірів. Як найбільші продуценти пива нині виступають Німеччина, Англія й Чехословаччина. На зовнішньому ринку, як експортери пива, виступають Німеччина, Англія, Чехословаччина й Голяндія, при чому пиво скеровується частинно в європейські держави, а головним чином в колонії. Вивіз найбільшого експортера пива, Німеччини, в 1924 році виносив 91110 тонн і йшов головним чином в Брітанську та Голяндську Індії й в Брітанську Західню Африку. Експорт пива, так само як експорт спирту, виявляє тенденцію до зменшення.

Виробництво виноградного вина.

Розвиток цієї продукції є територіяльно зв'язаний з тими районами, де можлива культура винограду. В Европі райони поширення культури винограду обмежуються 47°-50° широти; в Північній Америці ця межа проходить в окремих районах між 37°- 42° широти. Таким чином виробництво вина обмежується районами, які займають більш полудневе положення. Вино виробляється в підприємствах двох типів: в дрібних підприємствах кустарного характеру, які користуються примітивною технікою і широко вживають ручну працю, й у великих підприємствах з більш досконалою технікою, з пристосовуванням машин. Хоч в останні десятиліття в виробництві вина великі підприємства набувають більшого значення, та все таки дрібне виробництво в продукції вина відограє більшу роль, ніж в продукції спирту та пива.

Головними продуцентами вина є країни південної і почасти середньої Европи, передовсім Франція, Італія й Еспанія; меншу роль відограють Австрія, Німеччина, Чехословаччина, Румунія, Угорщина, Болгарія, Югославія, Греція, Португалія й Україна. Світова продукція вина рік од року зазнає значних хитань в залежності від урожаю винограду. Середня річна продукція в останні роки, як і перед війною, обраховується в 140-160 міл.гектолітрів. Франція постачає приблизно коло 40% світової продукції вина, на Італію припадає коло 25-30%, на Еспанію коло 15%.

Світова продукція вина має тенденцію до збільшення; стоїть це в зв'язку з тим, що культура винограду, а разом з тим виробництво вина починає поширюватись в цілому ряді позаєвропейських країн. З цих країн на першому місці стоїть Алжір, де продукція вина в роках 1905-14 доходила до 8 міл.гектолітрів, а в 1925 році вже виносила 12 міл.гектолітрів. Опріч Алжіру виробництво вина починає набирати значення також в Тунісі, в Південно-Африканському Союзі, в деяких районах Австралії, в Аргентині, Чілі й Північній Америці. Цей зріст продукції вина позаєвропейських країн викликав в виробництві вина південних европейських країн поважну кризу; розвиток місцевого виробництва в ряді позаєвропейських країн обмежує можливости збуту для країн південної Европи.

Наведені дані мають на увазі виробництво природнього виноградного вина. Але можливо ні в одній галузі виробництва не поширене фальшування продукту так широко, як власне в виробництві вина. До вина часто додають різні домішки; інколи до слабих вин, щоб заховати їх од скорого псування, додають спирт

Встановити межі для дозволених домішок дуже важко. Зустрічаються вина, які йдуть на продаж під назвою виноградних вин, які виноградного вина в собі цілком не мають. Існує думка, що фальшованих вин щорічно поступає на продаж в такій самій кількості, як і річна продукція природного виноградного вина.

Для південних європейських країн - Франції, Італії й Еспанії - вино складає поважний предмет вивозу. Так Франція в 1925 році вивезла вин на 686,3 мільйонів франків. Привіз вин розподілений між цілим рядом країн, як європейських, так і позаєвропейських.

Тютюнова промисловість. Переробка тютюну поділяється на сільсько-господарську й промислову. Сільсько-господарська переробка переводиться в тих сільсько-господарських підприємствах, які займаються культурою тютюну, промислова - в спеціяльних підприємствах тютюнової промисловости. Сільсько-господарська переробка тютюну зводиться до його сортування, зав'ялювання й сушення. Промислова переробка має на увазі одержання з тютюну певних тютюнових виробів: тютюну для куріння, нюхання, цигар і цигарок. Техніка тютюнової промисловости різниться в залежності від роду тютюнових виробів, які постачають окремі підприємства: в той час, як у виробництві цигар панує головним чином ручна праця, виробництво цигарок переводиться в великих підприємствах з широким вживанням машин.

Для тютюнової промисловости є характеристичний той факт, що споживання тютюну інтенсивно зростає; через те тютюнова промисловість має до своєї розпорядимости все зростаючий ринок. В тютюновій промисловості цілого світу зайнято коло 600-700 тисяч робітників. На першому місці по числу зайнятих робітників стоїть німецька тютюнова промисловість. В 1923 році в Німеччині було 13948 підприємств тютюнової промисловости, в тому числі 22 підприємства, які мали більш, ніж 500 робітників. Німецька тютюнова промисловість займається головним чином обробком тютюну, який привозиться зза кордону. На другому місці по числу робітників стоїть тютюнова промисловість Сполучених Штатів; в 1923 році там було 3672 підприємства з 146.337 робітниками. Американська тютюнова промисловість базується на обробці місцевого тютюну. По високій якості тютюнових виробів виділяються тютюнові вироби острова Куби. Гаванські цигари, що є спеціяльністю кубанської тютюнової промисловости, виготовляються там у малих підприємствах, так званих табакеріях, які використовують виключно ручну працю, переважім працю мурінів. Для тютюнової промисловости є характеристичним, що в багатьох державах для переробки тютюну і торговлі ним існує державна монополія, при якій ціла переробка тютюну зосереджується в невеликому числі державних підприємств. До таких держав, між іншим належать: Франція, Італія, Японія, Австрія, Чехословаччина, Польща. Оподаткування тютюну, особливо в формі монополії, веде до обмежень і утруднень щодо розвитку культури тютюну, а разом з тим тютюнової промисловости; ці обмеження і утруднення неминуче виникають в зв'язку з необхідністю для держави провадити догляд, щоб тютюн не уникав оподаткування при безпосередньому продажу з плянтацій.

Місткість тютюнового ринку окремих країн дуже різна в зв'язку з різним поширенням вживання тютюну. В передвоєнний час розміри споживання в окремих країнах вагались дуже значно: в Голяндії на 1 душу людности споживалось річно 3,30 кілгр., в Німеччині - 1,85 кгр., в Сполучених Штатах - 1,39 кгр., у Франції - 1,16 кгр., в Англії і Ірляндії - 0,78 кгр., в Португалії - 0,40 кгр. Спеціяльно щодо обробленого тютюну й тютюнових виробів, то міжнародні обороти ними були дуже зв'язані митними обмеженнями, які були дуже значними в зв'язку з тим, що тютюн скрізь є об'єктом оподаткування. Через те головні обороти в міжнародній торговлі тютюном припадали на обороти тютюном- сирівцем. Головною країною вивозу тютюну є Сполучені Штати, які вивозять річно коло 2-2,5 міл.подв.цент.; на значному віддаленні від Сполучених Штатів, як країни експорту тютюну йдуть: Голяндська Індія, Британська Індія, Філіпіни, Куба, Мехіко, Бразілія, Мала Азія і балканські держави. Головними державами привозу тютюну є Англія й Німеччина. Обороти тютюном по своїй вартости складають коло одного відсотку загальних оборотів міжнародньої торговлі.

Запитання /до 20-ї лекції/:

1. Які країни відрізняються розвитком промислового млинарства?
2. Яка різниця існує в споживанні алькогольних напоїв в окремих країнах?
3. Які характеристичні риси має розвиток виробництва вина в повоєнні часи ?
4. Які країни мають найбільше розвинену тютюнову промисловість ?

Лекція двадцять перша.

ХЕМІЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ.

Загальне поняття. Одною з характеристичних рис господарського розвитку останніх десятиліть є зріст ролі та значення хемічної промисловости. Потреби сучасної техніки вимагають в окремих виробництвах використання тих або інших хемічних продуктів; інтенсифікація сільського господарства веде до зросту вживання штучних угноєнь, які постачає хемічна промисловість; з часів великої війни вироби хемічної промисловости - отруйні гази - набули великого значення в військовій справі; збільшується так само значення окремих продуктів хемічної промисловости в щоденному споживанні широких мас. Всі ці причини ведуть до дуже інтенсивного розвитку хемічної промисловости в окремих країнах. Проте в промисловій статистиці окремих держав й досі нема усталеного погляду на те, які саме галузі промисловости слід об'єднувати під назвою хемічної промисловости і виділення підприємств хемічної промисловости в різних державах переводиться на підставі різноманітних принципів. В Німеччині в поняття хемічної промисловости включаються такі промислові галузі: 1/ основна хемічна промисловість, під якою розуміють виробництво мінеральних кислот і хемічних солей; 2/ виготовлення хемічних, фармацевтичних і фотографічних препаратів; 3/ аптеки; 4/ виріб фарб; 5/ виріб вибухових і запальних матеріялів; 6/ обробка відпадів /Abfunrstoffen /. Французька статистика долучає окрім того, до хемічної промисловости виробництва парфумів, мила й свічок, виріб товщів, обробку нафти і здобування світильного газу. Американська статистика в останній час в хемічну промисловість почала включати також виробництво алькогольних напоїв, дестиляцію нафти і виробництво коксу. При цій відсутності усталености поняття хемічної промисловости в міжнародньому маштабі дати огляд розвитку цілої хемічної промисловости в світовому маштабі є неможливим; цей огляд можна зробити лише для окремих важніших її продуктів. Вище ми підкреслили інтенсивний зріст хемічної промисловости. Ілюструємо його кількома цифрами, які малюють розвиток цієї галузі народнього господарства в окремих державах. В Німеччині в 1913 році було підприємств хемічної промисловости, які підлягали догляду промислової інспекції - 2911 з 180.568 робітниками; в 1924 році число таких підприємств складало 3.398 з 223.038 робітниками. В Сполучених Штатах Північної Америки в 1914 по 1923 рік число підприємств хемічної промисловости зменшилось з 12.374 підприємств до 8.830; натомість число зайнятих робітників на протязі цього часу значно зросло, з 299.569 душ до 384.479. Такий самий інтенсивний зріст виявила хемічна промисловість Англії й Франції.

Виробництво окремих хемічних продуктів. Виробництво сульфатової /сірчаної/ кислоти. З окремих хемічних продуктів найбільше значення має сульфатова кислота. Її значення таке велике, що на основі споживання сульфатової кислоти в тій чи іншій країні можна

зробити висновок про розвиток в ній хемічної промисловости взагалі. Сульфатова кислота має виключно широке пристосування в сучасній техніці; вона вживається при дестиляції нафти, при виробництві суперфосфату, главберової солі, хлору, нітрогліцерину, піроксиліну, багатьох інших кислот і т.д.

Передвоєнна продукція сульфатової кислоти складала коло 9 міл.тонн;при цьому вона розподілялась по окремих головних продуцентах так: Німеччина виробляла коло I.700.000 тонн, Англія - коло I.500.000 тонн, Франція - коло I.250.000 тонн, Італія - коло 600.000 тонн і Сполучені Штати Північної Америки - коло 900.000 тонн.

Після війни відносини значно змінились. В европейських країнах,зменшилась продукція сірчаної кислоти в Англії та Німеччині; виросла натомість продукція сірчаної кислоти у Франції й Італії; на перше місце, як продуцент сірчаної кислоти висунулись Сполучені Штати. Статистичні дані про розміри повоєнної продукції сірчаної кислоти дуже неповні; але вони дозволяють в кожному разі зробити висновок, що продукція сірчаної кислоти в порівнянні з довоєнними часами зросла.

Виробництво хемічних угноєнь. Хемічні угноєння розрізняються по своєму хемічному складу на угноєння, які основним своїм складовим чинником мають фосфор, калій, азот і сірку. Продукція їх є почасти результатом самостійного виробничого процесу, почасти наслідком переробки решток, що лишаються при обробці гірничих продуктів.

Серед фосфоруватих хемічних угноєнь відограють головну роль природні фосфорити, суперфосфати і томасівка / Thomasmehl /, яку одержують шляхом роздроблення шлаків, які лишаються після плавлення фосфоруватої залізної руди. Природні фосфорити постачають головним чином північна Африка й Північно-Американські Сполучені Штати; північна Африка вивозить майже цілу свою продукцію, Сполучені Штати до 20%. Споживачами фосфоритних угноєнь є европейські країни інтенсивного сільського господарства, передовсім Франція. До війни багато фосфоритних угноєнь привозила Німеччина, але після війни привіз її значно зменшився з 928 тис.тонн в 1913 році до 271 тис.тонн в 1924 році. Головними продуцентами суперфосфату є Сполучені Штати Німеччина й Франція,при чому Німеччина свою продукцію після війни значно зменшила; серед інших продуцентів суперфосфату слід згадати Бельгію, Голяндію, Англію, Еспанію й Японію. В протилежність до природних фосфоритів,суперфосфат споживається в більшій своїй частині в країнах виробництва й на світовий ринок виходить в обмежених розмірах. Більшу вивозну торговлю суперфосфатом провадить лише Бельгія й почасти Голяндія. Томасівка виробляється переважно в країнах розвиненої металюргії, при тому, в першу чергу, в тих, які переробляють залізну руду зі значною домішкою фосфору; до головних її продуцентів належать Німеччина,Франція, Англія, Бельгія й Люксенбург; на зовнішній ринок цей продукт поступає в більшій кількості лише з Бельгії; інші продуценти споживали цей продукт в переважаючій частині для потреб власного сільського господарства.

Головним продуцентом калійних хемічних угноєнь є Німеччина; після війни вона, в зв'язку з одходом до Франції Ельзаса, своє виробництво калійних угноєнь зменшила й тепер певну роль в цьому виробництві, окрім Німеччини, відограє також і Франція. Переважна частина німецької продукції калійних угноєнь поступала на світовий ринок, при чому головним ринком збуту для Німеччини були Сполучені Штати.

З угноєнь, що містять азот, виділяються селітрові й амоніячні солі. Селітрові угноєння постачає майже виключно Чілі і в незначній кількості Норвегія. Переважну частину своєї продукції селітри Чілі вивозить до Сполучених Штатів; в Европі дуже багато до війни привозила чілійської селітри Німеччина; тепер цей імпорт припинився майже цілком, і головними споживачами чілійської селітри в Европі є Франція, Англія, Бельгія й Голяндія. Продукція амоніячних штучних угноєнь зосереджується головним чином в Німеччині, Англії й Сполучених Штатах. Німеччина й Сполучені Штати з своєї продукції вивозять лише незначну частину; натомість англійська продукція головним чином розрахована на вивіз, який скеровується передовсім в голяндську Індію й Японію і

в незначній мірі в европейських країнах.

Можемо з наведених вище даних констатувати, що хемічні угноєння є об'єктом живого міжнароднього обороту, при чому країни, що виробляють певні роди хемічних угноєнь, вивозять їх, імпортуючи замість них інші роди цих угноєнь. Пояснюється це тим, що можливість пристосування кожного окремого роду хемічних угноєнь визначається властивостями ґрунту. Через те, наприклад, Німеччина потребувала для своїх ґрунтів чілійської селітри і не могла її заступити калійними угноєннями, які вона вивозила.

Перед війною продукція хемічних угноєнь інтенсивно зростала; за часів війни зріст цей різко припинився; після війни, в міру відбудови і зросту сільського господарства в Европі, продукція хемічних угноєнь виявляє тенденції до збільшення.

Виробництво фарб. В сучасній техніці вживаються фарби двох родів: мінеральні фарби і органічні фарби - природні й штучні. В останній час дуже великого господарського значення набули штучні органічні фарби, які нині почали загально вживатись для офарблювання матерій і які стали через те необхідними в текстильній промисловості. Головний матеріял для виготовлення штучних фарб є кам'яновугільна смола, яка лишається, як побічний продукт при виробництві коксу та газу. Початок продукції цих фарб сягає до половини минулого століття. З поступом хемії вдалось осягнути можливости здобувати штучно фарби всяких тонів і відтінків. Найбільшим тріумфом хемії було винайдення способу виготовлення штучного індіго, яке по своїй чистоті й витривалости перевищувало природне; штучне індіго почало витісняти природне з Індії, яка постачала його на протязі довгого періоду для цілого світу. Виготовлення штучних фарб тепер складає одну з розвинених галузей хемічної промисловости, яка виробляє до 15 тисяч родів різноманітних продуктів. Розвиток цієї галузі промисловости базувався головним чином на успіхах і досягненнях німецької науки. Через те ця галузь набула особливого розвитку в Німеччині. Перед війною світова продукція штучних фарб обчислювалася в 110.000 метр.тонн, з якої 95 тис.тонн припадало на Німеччину. Опріч Німеччини незначна продукція штучних фарб була ще в Швайцарії й Англії. З своєї продукції штучних фарб Німеччина споживала коло 15.000 тонн, а решту вивозила. Серед споживачів німецьких штучних фарб були всі визначніші держави світу, при чому перше місце серед них займали Сполучені Штати. В наслідок цього ціла світова текстильна промисловість стояла в залежності від хемічної промисловости Німеччини.

З часів війни ситуація різко змінилася. Продукція штучних фарб почала розвиватися в цілому ряді країн і тепер німецька продукція штучних фарб, хоч і перевищує продукцію інших країн, але не займає того монопольного становища, яке вона мала до війни. Продукція Сполучених Штатів, Англії й Швайцарії не тільки задовольняє їх власні потреби в штучних фарбах, але дає значні рештки для експорту. Продукція Франції й Італії майже цілком покриває потреби цих країн. З появою нових конкурентів німецький експорт штучних фарб упав в повоєнні роки до четвертини довоєнного. Як поважний експортер штучних фарб поруч з Німеччиною тепер виступають Сполучені Штати, які вивозять коло третини своєї продукції. Так само вивозять штучні фарби Англія й Швайцарія.

Ми подали дані лише про головні хемічні виробництва, але ними не обмежується хемічна промисловість. В зв'язку з розвитком науки й техніки виникають тут все нові й нові виробництва, зростає в наслідок удосконалень значення вже існуючих галузів. Цим і пояснюється та все зростаюча роля, яку займає хемічна промисловість у сучасному господарському житті і та увага, яку уділяють її розвитку як господраські, так і політичні кола Західньої Европи й Північної Америки.

ЕЛЕКТРИЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ.

Загальне поняття. Електрика в господарському житті починає знаходити пристосування в другій четвертині минулого століття. З кінця тридцятих і початку сорокових років XIX стол. електрика починає використовуватись для улаштову-

вання телеграфу, з сімдесятих років для улаштовування телефонів, електричного освітлення й транспорту; з тих самих часів датуються спроби пристосовування електричної енергії в промисловості і, трохи пізніше, в сільському господарстві.

Коли кажеться про вживання електричної енергії, то треба мати на увазі, що тут мається до діла не з основним джерелом енергії, але з її спеціальною формою, в яку перетворяється ті джерела захованої енергії, що їх містять природні запаси енергії. Електрика не є жадною новою моторовою силою, яку можна поставити поруч з водою, парою тощо. Вона є лише новою формою вже існуючої енергії, яка в наслідок своїх спеціяльних властивостей набрала в сучасному господарському житті важливого значення. Інші форми енергії, які використовуються в господарстві, тісно зв'язані з місцем знаходження тих джерел, які використовуються для її одержання: енергія, яку постачає парова машина, може бути використана лише там, де вона здобувається. Інакше стоїть справа з електричною енергією. Вона без більших труднощів може передаватись на далекі віддалення. Ще перед світовою війною електричну енергію передавали на віддалення до 400 клм.; таким чином електрична станція могла б обслуговувати район в 500 тис.кв.клм. - площу ,яка перевищує своїми розмірами сучасну Німеччину. Через те при використанні електричної енергії виникає можливість вільнішого вибору місць осідку промислових підприємств. З другого боку, можливість передавання електричної енергії створює підстави для використання таких природних джерел енергії, які раніше не використовувалися з огляду на своє незручне положення; з'явилась спроможність ширшого використання енергії падаючої води, енергії малоцінних родів палива, які по своїй низькій вартости не могли витримати перевезення на дальші віддалення. З огляду на ці властивості електричної енергії вона є фактором, який веде до перерозподілу й нового укладу витворчих сил, як в окремих галузях промисловости, так і в цілому господарському житті окремих країн і районів. Ширший розвиток електрофікації є справою останніх десятиліть; ті можливості трансформації господарського життя, які створяться нею, використані лише в обмежених розмірах.

Розвиток електричної промисловости.

Розвиток електрофікації в окремих країнах може бути схарактеризований даними про споживання електричної енергії в I923 р. Вони такі:

Німеччина	3.600	міл.	кіловатів -	коло	4,0	міл.	кін. сил.
Велика Британія	6.400	"	"	"	3,0	"	" "
Франція	5.4I0	"	"	"	2,5	"	" "
Італія	3.400	"	"	"	I,5	"	" "
Швайцарія	2.700	"	"	"	I,2		
Швеція	2.I44	"	"	"	I,0	"	" "
Норвегія	I.33I	"	"	"	0,6	"	" "
Сполучені Штати	49.802	"	"	"	22,5	"	" "
Канада	5.000	"	"	"	2,2		
Японія	6.925	"	"	"	3,2	"	" "

Електрична енергія набрала більшого господарського значення в Швеції, Норвегії й Швайцарії, а серед значніших держав - в Італії. Значення електричної енергії дуже інтенсивно зростає в Сполучених Штатах.

Коли порівняти дані про розвиток електрофікації в Сполучених Штатах, одержимо такий образ: в I909 році на електричну енергію в відсотках до цілої енергії використаної в промисловості припадало 25,6%, в I9I4 р. - 39,7%, в I9I9 р. - 55,4%, в I923 р. - 67,I%. Число електричних централей в Сполучених Штатах зросло з 4.7I4 з загальною потужністю в 4.098 тисяч HP в I907 році до 6.355 з загальною потужністю в 20.296 тисяч HP в I922 році. Сполучені Штати дають приклад країни з швидким розвитком електрофікації при багатстві різними природними джерелами енергії: кам'яним вуглем, нафтою й водною енергією. Норвегія є прикладом розвитку електрифікації в країні бідній природними дже-

релами енергії, опріч енергії води. На електричну енергію серед загальної потужности існуючих моторів в країні припадало в 1911 році - 26,4%, в 1923 р. - 65,2%. З фактично спожитої в 1923 році енергії, яка обчислювалася в 1.786,5 тисяч НР на електричну енергію припадало 1.561,1 тисяч НР - 87,4% всієї спожитої енергії.

Важливим моментом в розвитку електрифікації є організація виробництва електричної енергії. Електрична енергія постачається двома родами підприємств; існують електричні станції загального користування, які обслуговують як потреби приватних установ, так і такі громадські підприємства, як трамваї, водоводи, освітлення тощо; поруч з ними є електричні станції пристосовані для потреб окремих підприємств. Існування в окремих підприємствах своїх власних станцій веде до роздрібнення виробництва енергії і часто приводить до її здорожання. Тенденція розвитку електрифікації є зріст ролі електричних станцій загального користування і збільшення їх розмірів. Зосередження здобування енергії на великих районних станціях веде як до зросту споживання електричної енергії, так і до її здешевлення. Централізація здобування енергії в різних країнах досягла різного ступеня. Стоїть ця централізація в зв'язку з тими джерелами природної енергії, які використовуються для здобування електрики. Найбільш переведено централізацію в тих країнах, де для здобування електрики використовують сили води. Найбільш отже централізації осягнено в Норвегії, де потужність електричних станцій загального користування в чотири рази вище потужности власних станцій промислових підприємств; в Сполучених Штатах і Канаді потужність станцій загального користування перевищує потужність станцій власних станцій промислових підприємств в півтора рази.

Ми зазначили вище й наведені нами дані стверджують це, що процес електрифікації ще стоїть на початковій стадії свойого розвитку. Отже ті можливі зміни, які він внесе в світове господарське життя ще перед нами.

ДРІБНА І РЕМІСНИЧА ПРОМИСЛОВІСТЬ ТА ЇЇ РОЛЯ В СВІТОВОМУ ГОСПОДАРСТВІ.

В попередньому викладі ми переглянули головні галузі промисловости, вироби яких в більшій або меншій частині своєї продукції поступають на світовий ринок, галузі промисловости, в яких самий розвиток виробництва тісно зв'язаний з умовами розвитку світової економічної кон'юнктури. Це є передовсім ті галузі промисловости, в яких більше значення відограють великі підприємства. Ці підприємства, які виробляють свої продукти в великій кількості і працюють на широкий необмежений ринок, перебувають в тісному і безпосередньому зв'язку з світовим ринком. Але й в тих галузях промисловости, які ми розглядали поруч з великим виробництвом, яке ми брали до уваги в першу чергу, існує виробництво в формі дрібної, ремісничої й домашньої промисловости. Існують далі окремі дрібніші виробництва, де форми дрібної ремісничої й домашньої промисловости репрезентовані в окремих країнах так значно, що їх можна вважати переважаючими.

Процес концентрації виробництва в окремих країнах набирає своєрідних форм і має дуже різнородні темпи; відбувається він в різних розмірах в різних галузях промисловости. Коли в Сполучених Штатах процес концентрації виробництва йтов вперед дуже інтенсивним темпом, зріст концентрації у Франції й Італії відбувався повільно. Коли в Німеччині за 25 років з 1882 року по 1907 питомий тягар великих підприємств з кількість понад 50 робітників у промисловості по обробці металів піднісся з 18,5% до 47,0%, роля великих підприємств в промисловості по виробці харчових продуктів піднеслася з 20.0% лише до 21,8%. При цих умовах дрібна, ремісничa й домашня промисловість ще й досі навіть у тих країнах, де процес концентрації виробництва значно посунувся вперед, складає зовсім не таку вже маловажливу й не потребуючу уваги частину національного господарства. В Сполучених Штатах, країні, де концентрація

виробництва висловлена дуже виразно, в 1923 році при загальному числі всіх промислових підприємств в 196.300, підприємств, які не мали найнятих робітників було 8436, а підприємств, що мали від 1-5 робітників було 70.103, причому в цей обрахунок не включено найдрібніших підприємств з річним прибутком нижче 5.000 доларів. В 1919 році чистий річний прибуток найдрібніших підприємств /з річним прибутком до 5.000 доларів/ складав 107 міл.дол. При загальній сумі чистого прибутку всіх промислових підприємств у Сполучених Штатах в цім році в 25.042 міл.дол.- цифра в 107 міл.дол. має другорядне значення; проте не є вона сама по собі остільки невеликою, щоб її цілком можна було б залишити без уваги. Коли дрібна промисловість заховує певне значення навіть у Сполучених Штатах, то значення її в европейських країнах, де вона має за собою давні традиції, значно більше. Тими промисловими виробництвами, де назагал більш поширені дрібні форми підприємств, є окремі галузі промисловости по виробу харчових продуктів, по виготовленню одягу, художній промисел. Коли брати на увагу країни азіятського й африканського континенту, дрібна й ремеснича промисловість є там переважаючою формою промислового виробництва. При цих обставинах ми не можемо в нашому огляді цілком обминути промисловість дрібну, ремісничу й домашню.

Очевидно, огляд цих галузей в повному об'ємі в наш виклад включений бути не може. Дрібна, ремісничa й домашня промисловість постачає свої вироби, головним чином, на місцевий і національний ринок; отже, докладніше й повніше уявлення цих галузей промисловости може бути зроблено лише при ознайомленні з економікою окремих країн і районів. В нашому огляді світового господарства про них належить говорити в тій мірі, в якій ці галузі промисловости підпадають впливу відносин на світовому ринку і з другого боку, самі впливають на ці відносини.

Вище ми зазначили, що вироби дрібної, ремісничої й домашньої промисловости, головним чином, на місцевий і національний ринок ідуть. Спинимось на цій справі докладніше. Виключно на потреби місцевого ринку працює ремісниче промисловість, характеристична ознака якої полягає в тому, що тут продуцент має безпосередні зносини з замовником і виконує роботу за його вказівками. Щодо дрібної й домашньої промисловости,що вона в окремих випадках працює не лише на потреби місцевого, але й світового ринку. Можна навести для цього такі приклади. Французька конфекційна промисловість, вироби якої в широких розмірах поступають на світовий ринок, репрезентована головним чином дрібною промисловість і вироби французької дрібної промисловости приймають участь у міжнародньому обороті. За даними 1906 року, які, хоч і є застарілими, але до певної міри малюють і сучасний стан відносин в окремих галузях французької конфекційної промисловости були такі:

	Число підприємств з числом робітників		
	1-20	21-100	понад 100.
Виготовлення одежі	87.386	586	84
Виготовлення білизни	12.179	824	99
Виготовлення капелюхів	9.146	303	55
Ручні роботи, виготовлення штучних квітів і т.д.	6.546	236	25

Подібні відносини так само мали місця в конфекційній промисловості Німеччини й Англії, яка також брала участь в міжнародньому обороті. Шкляський промисел у Чехословаччині, який значну частину своєї продукції посилає на закордонний ринок, репрезентований дуже значно дрібною й домашньою промисловість. Вироби японської промисловости в національному стилі, які знаходять попит на світовому ринку, походять у своїй більшості з варстатів дрібної й домашньої промисловости. Так само знаходять попит на світовому ринку вироби художньої дрібної й домашньої промисловости окремих народів,як наприклад,угор-

ські, румунські, словацькі, українські тощо. Проте в загальних оборотах міжнародньої торговлі обороти виробами дрібної й домашньої промисловости складають лише незначну частину і ці вироби скількибудь помітно безпосередньо впливати на характер міжнародніх оборотів не можуть.

Більш значним є той посередній вплив, який виявляє дрібна й домашньої промисловісті, на відносини в світовому господарстві. Як ми зазначили в своїй переважаючій більшості продукти дрібної й домашньої промисловости споживаються в межах тої держави, а часто навіть і того району, де вони виробляються. Задовольняють вони отже потреби певного ринку, на який попадають і який хотять опанувати в розвитком великої продукції і міжнародньої торговлі також і привозні продукти певних галузів закордонної великої промисловости. Між ними й продуктами місцевої дрібної й домашньої промисловости відбувається боротьба. Можливість більш інтенсивного розвитку міжнародніх зносин, можливість зробити певний національний ринок, який обслуговується виробами місцевої дрібної й домашньої промисловости, більше містким для закордонних товарів залежить від успішности цієї боротьби. Інтенсивність міжнародніх зносин в окремих країнах, коли її визначати вартість закордонного імпорту, яка припадає на одну душу населення, носить дуже різноманітний характер. Вона в 1924 році, наприклад, висловлювалась в таких цифрах: на одну душу населення припадало закордонного імпорту в зол.марках: в Великій Британії - 348,17, в Німеччині - 108,99, у Франції - 168,42, натомість в Греції - 67,12, в Болгарії - 32,07, в Китаї - 4,73, в Британській Індії - 8,46. Як бачимо, розмір інтенсивности міжнародніх зносин у різних країнах носить дуже різний характер. Ця інтенсивність міжнародніх зносин залежить від багатьох різних причин:, одною серед них є те, що місцевий національний ринок задовольняється в певній своїй частині виробами місцевої дрібної й домашньої промисловости. Одною з причин, в силу якої европейські вироби лише з зусиллям і поволі здобувають азіятські ринки є між іншим наявність там розвиненої місцевої дрібної й домашньої промисловости, яка пристосована до потреб і уподобань місцевого споживача. В цей спосіб розвиток і стан місцевої дрібної й домашньої промисловости посередньо мають вплив на розвиток і інтенсифікацію міжнародніх господарських зносин.

Запитання /до 21-ої лекції/:

1. Які основні роди хемічної промисловости ?
2. Як змінились відносини в виробництві штучних фарб по війні?
3. Яке значення електричної енергії в сучасному господарському житті ?

Лекція двадцять друга.

МІЖНАРОДНЯ ТОРГОВЛЯ.

загальне поняття. Окремі країни, в наслідок різниці своїх природних умов, постачають різні продукти, які можуть здобуватися лише при наявності певних природно-історичних обставин. Так, зворотникові країни постачають для цілого світу каву, какао, тростиновий цукор і інші продукти, які можуть здобуватись лише в гарячому підсонні; північні густо заліснені країни завжди постачатимуть ліс, який вони мають в кількості, що перевищує їх власні потреби. З другого боку, різниця в тих продуктах, що їх постачають окремі країни, залежить од різниць в ступень господарської культури. Через те обмін продуктів між окремими країнами, міжнародня торговля, має місце в господарському житті з дуже давніх часів. Проте масовий міжнародній обмін продуктами щоденного споживання є явище в господарському житті нове й значнішого розвитку цей обмін набув лише

в XIX стол. Міжнародній обмін ща давніших часів переводився передовсім предметами розкоші - дорогими східніми матеріями, дорогоцінними камнями, золотом, сріблом, корінними товарами теплих країн. Масовий обмін продуктами щоденного вжитку широких мас став виникати в міру розвитку міського життя й розвитку промисловости; збільшення міського населення викликало в окремих країнах недостачу власних харчових продуктів - розвинулась в більших розмірах міжнародня торговля збіжжям і іншими харчовими продуктами; розвиток промисловости привів до виникнення масового обміну такими продуктами,як вовна, бавовна, кам'яний вугіль, залізна руда тощо; спеціялізація окремих країн на виготовленні певних фабричних виробів привела до зросту міжнародного обміну готовими промисловими продуктами. Само собов зрозуміло, що цей колосальний зріст міжнародніх торговельних зносин, який припадає на XIX і XX стол.,був би неможливим, коли б одночасно не відбувався поступ в транспорті: створення засобів для масового й дешевого транспортування вантажів як по воді, так і по сухопутю було одним із тих основних моментів, який спричинився до інтесифікації міжнародного обміну.

Розвиток міжнародньої торговлі.

Незадовго перед великов французьков революцією французький економіст Тюрго / Turgot / означав розміри міжнародньої торговлі збіжжям в ті часи в 6,4-7 мілйонів подвійних центнарів; це є менше, ніж два відсотки сучасних оборотів міжнародньої хлібної торговлі. В ті часи міжнародня торговля бавовнов, вовнов, кам'яним вуглем і залізом була в зародковому стані і головна частина міжнародніх торговельних оборотів припадала на обороти колоніяльними товарами і шляхотними металями. З кінця XVIII стол. міжнародні торговельні зносини почали зростати, але, як на сучасний маштаб, мали вони дуже обмежені розміри. Так, в I820 році Англія, яка після наполеоновських війн посідала виключне панування на морі, свій вивіз оцінювала приблизно в 49 мільйонів фунтів стерлінгів, що складає коло половини сучасного вивозу Швайцарії. Вивіз Франції в I820 році оцінювався коло 20 міл.фунт,стерл. Цілий тодішній світовий вивіз оцінювався в I00 міл.фунт.стерл., або в 2 мілярда марок. За п'ятдесять років, до початку сімдесятих років XIX стол., обороти міжнародньої торговлі зросли приблизно в п'ять разів. Зріст міжнародньої торговлі з сімдесятих років до початку XX стол. ілюструють такі дані:

Обороти світової торговлі /сума експорту й імпорту/

I872-73 рік	57.770 міл.марок.	I890 рік	70.620 міл. марок.
I880 "	63.820 " "	I900 "	90.300 " "

В двадцятому столітті ах до світової війни продовжувався невпинний зріст оборотів міжнародньої торговлі і вони в I9I3 р. дійшли до I69.229 міл. зол. марок. Війна викликала значне скорочення оборотів міжнародньої торговлі і вони лише в I925 році наблизились до довоєнних розмірів; сучасна світова криза господарська привела до поновного їх зменшення. В повоєнні роки обороти міжнародньої торговлі розвивалися так:

Рік	в сучасних цінах	в золотих марках I9I3 року.
I9I3	I69.229	I69.229
I920	276.I59	I22.000
I92I	I75.600	I20.000
I922	I90.204	I28.000
I923	208.636	I36.000
I924	232.084	I55.694
I925	259.300	I66.320

Треба мати на увазі, що розвиток оборотів міжнародньої торговлі стоїть в звязку не тільки з рівнем господарського розвитку окремих країн, але також і з загальним курсом їх економічної і митної політики. Особливо зв'язують заходи митної політики розширення міжнародньої торговлі після війни. Окремі держави, одна за одною, стоять на шлях далеко йдучих обмежень привозу закордонних товарів; заходи ці виявляються не тільки встановленням високих мит на продукти, але також встановленням контингентів цього привозу, а то й повних заборонов привозу продуктів, що походять з певних країн або певного роду продуктів незалежно від країни їх походження.

Розподіл міжнародньої торговлі по частинах світу та державах.

Як ми зазначили вище, розвиток міжнародньої торговлі залежить, з одного боку, від природних обобливостей окремих країн, які визначають специфічність тих продуктів, що їх вони постачають на світовий ринок, а, з другого боку, від рівня їх господарського розвитку. Ці причини визначають розподіл оборотів міжнародньої торговлі між окремими частинами світу. Перед світовою війною ці обороти розподілялися так: на Европу припадало -64,2% загальної вартости оборотів міжнародньої торговлі, на Америку - 19,9%, на Азію - 10,4%, на Африку - 3,4%, на Австралію - 2,4%. Як бачимо, найбільша частина міжнародніх торговельних оборотів припадала на Европу, далеко позаду неї йшла Америка, на інші частини світу припадала мінімальна частина оборотів світової торговлі. Цей розподіл торговельних оборотів знаходив своє пояснення в тій структурі світового господарства, як вона визначалась до війни. Західня Европа,- на захід приблизно від лінії Данціг-Трієст,- була фабриков для цілого світу. На цьому порівнявчи невеликому просторі жило 300 з лишком мільйонів душ і інтенсивне сільське господарство цих країн не могло прогодувати їхню густо оселену людність. Сюди привозилась величезна кількість сировини, яка потім експортувалася в формі готових продуктів. Західня Европа одержувала сировину й продукти споживання з усіх країн світу і скрізь вивозила свої фабрикати. З позаевропейських країн лише Північна Америка, стисліше кажучи, Північно-Американські Сполучені Штати, могли конкурувати до певної міри з Европою, але до світової війни Америка лишалась країною, яка при всіх швидких темпах свого господарського розвитку вивозила в першу чергу сільсько-господарські продукти, а промислові продукти потрібувала для задоволення потреб свого місткого внутрішнього ринку.

Після війни в взаємовідносинах окремих частин світу в царині міжнародньої торговлі зазначились радикальні зміни. Нині ми є свідками процесу, який можна назвати процесом деевропеїзації світової торговлі. Питомий тягар Европи в міжнародніх торговельних оборотах зазнає значного зменшення коштом збільшення ролі позаевропейських країн. Міжнародні торговельні обороти в 1925 році розподілялись так: на Европу припадало 50,0%, на Америку 26,6%, на Азію 16,0% на Африку 4,1%, на Австралію - 3,3% загальної суми світових торговельних оборотів. В абсолютних цифрах обороти 1913 року і 1925 року давали таку таблицю:

Сума привозу й вивозу в мільйонах марок по цінах 1913 р.

	1913 рік.	1925 рік.
Европа	108.603	83.160
Америка	33.624	44.241
Азія	17.118	26.611
Африка	5.850	6.819
Австралія	4.035	5.489
Разом	169.230	166.320

З цих даних ми бачимо, що участь Европи в післявоєнний період у світовій торговлі зменшилась; зменшення це виявилось як у зниженні абсолютних розмірів торговельних оборотів Европи, так і в зниженні питомого тягару евро-

пейської торговлі в світових торговельних оборотах. Розміри торговельних оборотів усіх інших частин світу в повоєнний період значно зросли - виняток в тому відношенні складає лише одна Европа. Зменшення розмірів торговельних оборотів Европи в повоєнний період є результатом цілого ряду причин. Революція, яка відбулась у СССР і яка привела до створення там планового совітського господарства, привела до значного зменшення участи СССР в міжнародній торговлі; міжнародня торговля давньої Російської імперії в 1913 році складала 3,8% світових торговельних оборотів; натомість в 1925 році вона виносила лише 0,9% світової торговлі. Різка зміна господарського становища Німеччини після війни зменшила її питомий тягар у світовій торговлі після війни; він спав з 12,6% в 1913 році до 8,1% в 1925 році. Але незалежно від тих господарських змін,які були зв'язані з результатами революцій і післявоєнними змінами кордонів, відбулись і відбуваться після війни у світовому господарстві кардинальні зміни господарського порядку. Що далі, то все більше Европа перестає бути тов єдиною світовою фабрикою, яка постачає свої вироби для цілого світу. В ряді позаевропейських країн розвивається своя промисловість, збут европейських промислових виробів стикається з все більшими труднощами, европейська промисловість в результаті труднощів збуту не може працювати з повним навантаженням, тим самим вона обмежує споживання сировини, яку вона довозила з інших країн світу для переробки. Характеристичною рисою повоєнної торговлі є той факт,що в повоєнні роки зменшились та лишились стаціонарними обороти не лише переможеної Німеччини, але також обороти країн переможниць і невтральних. Наведемо такі дані:

Відсоток світових торговельних оборотів:

	1913 рік	1925 рік
Англія	17,3	17,4
Франція	7,5	6,8
Італія	3,0	2,8
Бельгія-Люксенбург	4,0	2,5
Голяндія	3,3	2,7

Рівнобіжно з цим зменшенням розмірів оборотів міжнародньої торговлі европейських держав відбувається зріст закордонної торговлі інших континентів. В першу чергу значно зросла участь в світовій торговлі Америки. Цей зріст відбувався не тільки завдяки зросту торговельних оборотів Сполучених Штатів. Сполучені Штати збільшили свою участь у світовій торговлі з 10,9% в 1913 році до 14,6% в 1925 році, але поруч з ними дають правда менший зріст міжнародніх торговельних оборотів також Канада, Аргентіна, Мехіка і деякі південно-американські республіки. Так само значний зріст оборотів міжнародньої торговлі в післявоєнний період мав місце в Азії. Тут цей зріст в першу чергу відбувся завдяки зросту торговельних оборотів Японії, які збільшилися з 1,7% оборотів світової торговлі в 1913 році до 3,2% в 1925 році. Характеристично, що, не зважаючи на всю неупорядкованість господарських і політичних відносин в Китаї обороти його зовнішньої торговлі зросли з 1,8% світових оборотів в 1913 році до 2,3% в 1925 році. Коли мати на увазі абсолютні цифри торговельних оборотів Африки й Австралії,вони в повоєнний період так само значно зросли; проте питомий тягар цих двох частин світу в міжнародній торговлі лишається все таки дуже скромним, Не підлягає сумніву, що ці дані про взаємовідносини в світовій торговлі в післявоєнний період характеризують лише початок процесу деевропеїзації процесу світової торговлі, який зв'язаний з загальним процесом зміни питомого тягару окремих осередків світового господарства.

Розподіл значення й участи окремих держав у світовій торговлі дає образ різко відмінний від того, який ми мали при оглядах окремих галузів сільського господарства й промисловости. В тих оглядах ми призвичаїлися до того, що певна галузь виробництва концентрується в певній групі країн, яка по своєму значенню для цієї галузі різко виділяється від усіх інших країн. В світовій

торговлі ця переважаюча роля певної групи держав позначається дуже слабо. Загальна сума оборотів світової торговлі складається з торговельних оборотів дуже багатьох країн, розміри яких дуже різних і рішаючих різниць між собою не мають. Можна виділити лише дві держави, які по своїй ролі в міжнародній торговлі грають більшу роль від інших. Це Англія в Європі й Сполучені Штати в Північній Америці. Англія в 1925 році давала 17,4%, а Сполучені Штати Північної Америки 14,6% світових оборотів; таким чином, на ці дві держави припадало в 1925 році 32,0% - менше третини світових торговельних оборотів. На Німеччину в 1925 році припадало 8,1% світових торговельних оборотів, а на Францію - 6,8%. Всі інші країни як європейські, так і позаєвропейські, по розмірах своїх оборотів давали кожна менші відсотки участи в міжнародній торговлі і таким чином світові розміри її оборотів є підсумок дуже багатьох і часами дуже невеликих складників. Більш значну роль /більш 1% світових оборотів/ відграють в міжнародній торговлі такі країни: в Європі, опріч згаданих вище Англії, Німеччини й Франції - Італія, Польща, Еспанія, Чехословаччина, Бельгія з Люксембургом, Голяндія, Австрія, Швеція, Швайцарія, СССР; в Азії - Китай, Японія, Британська Індія, Голяндська Індія; в Америці - опріч Сполучених Штатів також Канада, Бразілія, Аргентіна, Куба; в Африці - Єгипет; в Австралії - Австралійський Союз.

Загальні обороти міжнародньої торговлі тої чи іншої країни мало проте виявляють значення й роль зовнішньої торговлі в даному народньому господарстві. З цього погляду більш характеристичними є дані, які вказують розмір оборотів зовнішньої торговлі на одного мешканця; в них виявляється ступінь інтенсивности розвитку торговельних зносин і більша або менша роля їх в економіці окремих країн. Нижче ми наводимо дані про розміри торговельних оборотів для головніших країн у 1924 році, окремо для вивозу й привозу, на одного мешканця, вираховані в золотих марках 1913 року. Вони дають такий образ:

	привіз	вивіз
Англія	348,17	256,45
Німеччина	108,19	81,88
Франція	168,42	174,92
Італія	67,76	50,04
СССР	2,90	4,03
Польща з Данцігом	38,39	32,87
Чехословаччина	99,65	106,93
Румунія	31,88	33,86
Угорщина	52,80	43,99
Еспанія	55,61	38.32
Бельгія-Люксембург	308,51	243,77
Голяндія	350,77	246,46
Швайцарія	296,71	245,25
Китай	4,73	3,61
Японія	42,04	30,96
Британська Індія	8,45	13,63
Голяндська Індія	12,52	28,25
Сполучені Штати	90,14	114,64
Канада	235,58	316,02
Бразілія	28,91	38,38
Аргентіна	189,92	231,79

Куба	241,35	260,59
Єгипет	53,87	71,35
Південно-Африканський Союз	93,72	125,54
Австралійський Союз	255,69	210,42

Переглядаючи наведені ряди цифр, ми бачимо, що інтенсивність зовнішньої торговлі в різних країнах має дуже різноманітний характер. Зв'язано це з цілим рядом причин різних для окремих країн. Впливає на це рівень господарського розвитку: країни, де ще заховались рештки натурального господарства, де панує дрібна промисловість, беруть меншу участь в оборотах світової торговлі; на низьких цифрах міжнародніх торговельних оборотів таких країн, як Китай, або Британська Індія відбивається їхня господарська відсталість. Має значення для розвитку зовнішніх торговельних зносин господарська структура окремих країн: там, де в основі національної економіки лежить дуже значний розвиток якоїбудь одної чи кількох галузів народнього господарства при відсутности розвитку інших, зовнішня торговля відограє велику роль. Великі розміри торговельних оборотів Куби пояснюється значним розвитком культури цукрової тростини при відсутності розвитку інших галузів народнього господарства; подібні відносини мають місце в Австралійському й Південно-Африканському Союзі, де в національній економіці велику роль відограє вівчарство і зв'язаний з ним експорт вовни, в Аргентині з її великим розвитком мясного скотарства й вівчарства; в аґрарній Канаді зовнішня торговля відограє більшу роль ніж у Сполучених Штатах, де при розвиненому хліборобстві існує так само розвинена промисловість. В европейських країнах, які стоять на високому рівні господарського розвитку, більш інтенсивні міжнародні торговельні обороти мають місце в тих країнах, які мають невистачавчі запаси сировини. Цей момент відограє роль в інтенсивності торговельних зносин таких держав, як Бельгія, Голяндія, почасти Англія. Коли порівняємо інтенсивність торговельних оборотів цих держав з інтенсивністю цих оборотів в Сполучених Штатах, які стоять приблизно на тому самому рівні господарського розвитку, ми побачимо, що ця інтенсивність в заокеанській республіці є нижчою. Одною з причин цього є та обставина, що Сполучені Штати не потребують довозити цілого ряду сирівців, які довозять Англія, Бельгія й Голяндія /бавовна, нафта, залізна руда і т.д./. В інтенсивності торговельних зносин відограє роль організація транспорту в окремих країнах. В інтенсивності торговельних зносин Англії свою роль відограє наявність у неї найбільшої в світі торговельної фльоти, яка створює можливість вивозу й привозу при оплаті низьких фрахтів. Відсутність дешевого й розвиненого залізничного транспорту вела до того, що в давній Росії хліб з віддалених східніх районів і Сибіру на міжнародній ринок поступав в мінімальних кількостях; між тим Канада, маючи розвинену залізничу сітку, знайшла можливість постачати збіжжя з найбільше віддалених від моря західніх провінцій. Опріч того свою роль в розвитку інтенсивности торговельних зносин відограє також та економічна й митна політика, якої додержується певна держава. Розвинена зовнішня торговля Англії виросла в зв'язку з її митною політикою, яка на протязі довгого часу відкривала безмитний доступ на англійський ринок для всіх закордонних товарів.

Ми зазначили лише головні з тих факторів, які впливають на інтенсивність розвитку міжнародніх торговельних зносин і навели приклади цих впливів. Докладніше вияснення впливів окремих факторів і їх комбінацій в окремих країнах є завданням спеціяльних студій, присвячених вивченню народнього господарства поодиноких держав і районів.

Розподіл зовнішньої торговлі окремих країн по місцях призначення. В вивозі й привозі окремих країн спостерігається певна закономірність щодо місць призначення продуктів, які експортуються, і місць походження продуктів, які імпортуються. Існують певні, досить сталі зв'язки між певними країнами-експортерами і певними країнами-імпортерами, і, навпаки, які підлягають на протязі часу лише повільним змінам. На утворення

і задержання такого роду зв'язків впливав і впливає цілий ряд факторів. Поважну роль грали тут моменти історичного порядку, спеціяльно відограваали вони велику роль в створенні ринків для англійської торговлі. Англія, яка перша з европейських держав розвинула міжнародню торговлю в ширших розмірах, налагодила раніше від всіх інших держав торговельні зв'язки з цілим рядом позаевропейських країн і займала в цих країнах моногольне становище; населення привчалось до англійських товарів і іншим европейським державам з своїми товарами доводилось з великими труднощами собі пробивати доступ в ті країни, де за англійськими продуктами була вже й сила звички й сила традиції. На задержання цих зв'язків мають вплив моменти зв'язані з взаїмним географічним положенням країни-експортера й країни-імпортера, які забезпечують більше швидкий і дешевий перевіз продуктів, вміння пристосуватися до потреб і вподобань місцевого споживача, налагодженість торговельного апарату для збуту продуктів і т.д. В цьому розподілі ринків зазначились поважні зміни з часів світової війни; війна викликала перерву в правильних торговельних зносинах окремих країн; в результаті війни відбувся цілий ряд територіяльних і політичних змін; як наслідок цього-відновлення порушених війнов торговельних відносин при змінених повоєнних обставинах не завжди було можливо.

Ознайомлення з даними про відсотковий розподіл привозу й вивозу окремих країн по частинах світу дає можливість зробити ряд висновків щодо районів збуту окремих країн. Більша частина зовнішньої торговлі европейських держав, за винятком Англії, переводиться в межах европейського континенту. Так, для Німеччини привіз з европейських країн в 1925 році складав 53,0% всього привозу, а вивіз до европейських країн 72,1%; відповідні цифри для Франції в 1924 році були 43,6% і 68,0%; для Бельгії в 1924 році - 66,0% і 72,4%, для Голяндії в 1925 році - 67,4% і 79,4%. Тільки зовнішня торговля Англії в своїй переважаючій частині була орієнтована на позаевропейські країни; обороти зовнішньої торговлі Англії в 1925 році по привозу з европейських країн складали 34,9% всіх оборотів, а обороти по вивозу до европейських країн 35,5%. Поруч з тим англійський привіз і вивіз до інших частин світу в тому самому році давав такий відсоток:

	Привіз	Вивіз
Азія	13,1	21,6
Північна Америка	24,2	10,5
Південна Америка	8,4	8,6
Центральна Америка	2,4	1,9
Африка	7,5	11,0
Океанія	9,5	10,9

Зовнішня торговля Китаю на дві третини переводиться з азіятськими країнами. Головним ринком для зовнішньої торговлі Японії є азіятський континент, при чому виявляється тенденція до зросту торговельних оборотів Японії з Північною Америков. Привіз до Японії з Азії в 1913 році складав 48,5%, а в 1925 році 47,2% її привозу; вивіз до країн азіятського континенту в 1913 році виносив 43,8%, а в 1925 році 43,4% японського вивозу; таким чином, ці обороти носили стаціонарний характер; натомість торговельні обороти з Північною Америков зросли так: привіз з Північної Америки зріс з 17,3% в 1913 році до 27,3% всього привозу в 1925 році, а вивіз з 30,3% в 1913 р. до 44,5% всього вивозу в 1925 році. Британська Індія у своїй зовнішній торговлі головним чином була зв'язана з Европов, властиво з Англіев; цей зв'язок після війни значно ослаб; привіз до Британської Індії з Европи, властиво з Англії, складав в 1913 році 80,3% всього її привозу, а в 1925 році вже лише 66,6%; вивіз з Британської Індії до Европи виносив 58,0% її вивозу, а в 1925 році вже тільки 49,7%. Торговельні зв'язки Сполучених Штатів Північної Америки, подібно до того як торговельні зв'язки Англії з Европі, поширювалися на цілий світ. Розподіл привозу

і вивозу Сполучених Штатів в 1925 році був такий:

	привіз	вивіз.
Европа	29,3 %	53,0 %
Азія	31,2 %	9,9 %
Північна Америка	10,9 %	13,4 %
Центральна Америка	12,3 %	9,8 %
Південна Америка	12,3 %	8,2 %
Африка	2,2 %	1,8 %
Океанія	1,8 %	3,9 %
	100	100

Торговельні обороти Аргентіни й Австралії головним чином були зорієнтовані на Европу, хоч після війни торговельний зв'язок цих країн з Европою зазнав значного ослаблення. Привіз з Европи до Аргентіни в 1913 році складав 79,6% її привозу, а її вивіз до Европи 6,3% її вивозу. Натомість для 1925 року відповідні дані - 63,7% і 59,1%. Такий самий образ ми маємо і в еволюції торговельних відносин Австралії. Дані 1913 року для привозу з Европи 70,9% всього привозу до Австралії і для вивозу з Австралії до Европи - 77,7% всього австралійського вивозу. Між тим для 1925 року ми маємо для привозу 54,2% і для вивозу 73,0%. Торговельні обороти Канади розподіляються між Европою, властиво Англією, й Сполученими Штатами.

Наведені дані вказують, що в розподілі міжнародніх торговельних зв'язків існує певна тенденція для континентів старої господарської культури, якими є Европа й Азія, до концентрації цих зв'язків в межах континенту. Більшість держав Европи й Азії найбільшу частину своїх торговельних зносин концентрують в межах свого континенту. Натомість континенти нової господарської культури - Америка, Африка й Австралія - свої торговельні зносини значно поширюють поза межі свого континенту. Наведені нами дані дозволяють зробити ще й інший висновок. З даних, які ми наводили для Британської Індії, Аргентіни й Австралії, ми бачимо, що торговельні зносини Европи з позаевропейськими країнами в повоєнний період виявляють тенденцію до звуження. Є цей факт неминучим і необхідним наслідком того зменшення питомого тягару міжнародніх торговельних зносин Европи, про яке в нас була мова вище.

Аналіза зовнішніх торговельних зносин окремих країн дозволяє констатувати ще один характеристичний факт. Розглядаючи торговельні відносини між високо розвиненими промислово країнами, як Англія, Франція, Німеччина й Сполучені Штати, ми можемо констатувати, що кожна з цих держав є досить значним ринком для іншої. Так, взаємні обороти цих країн в 1925 році в відсотках до загального обороту по вивозу й привозу цих країн давали такий образ:

п р и в і з.

	країни привозу.			
	Німеччина	Англія	Франція	Сполучені Штати
Німеччина	-	3,6	5,4	3,3
Англія	7,6	-	13,4	9,7
Франція	5,7	4,9	-	3,7
Сполучені Штати	17,7	18,7	14,5	-

в и в і з

	країни вивозу			
Німеччина	-	5,7	8,3	9,6
Англія	10,7	-	19,7	21,0
Франція	3,0	4,0	-	5,7
Сполучені Штати	6,9	6,7	6,7	-

Отже бачимо, що кожна з цих промислово високо розвинених країн складає для іншої країни досить поважний ринок. Осягнення вищого ступеня господарського розвитку веде таким чином до зросту і інтенсифікації міжнародніх торговельних оборотів. Зріст життьового рівня широких мас, який є одним з наслідків господарського поступу, має своїм результатом збільшення місткости споживчого ринку; розвиток окремих галузів промисловости веде до зросту споживання сировини, палива, машин тощо. Все це спричинюється до зросту міжнароднього обміну в промислово розвинених країнах. Таким чином, господарський розвиток має своєю тенденцією створення для кожної окремої країни господарської автаркії, перетворення окремих країн в самозадовольняючу ізольовану господарську цілість; він веде до скріплення міжнародніх торговельних зв'язків, до їх зміцнення і інтесифікації, до зросту світового господарства.

Структура зовнішньої торговлі окремих країн.

Структура зовнішньої торговлі окремих країн, склад родів тих продуктів, які вони привозять і вивозять, так само як і розміри оборотів залежать од природних особливостей кожної країни й від ступеня її господарського розвитку. Звичайно, країни, що стоять на нижчому ступені господарського розвитку, вивозять харчові продукти і сировину, а привозять промислові вироби. Розвиток в певній країні власної промисловости позначається на структурі її зовнішньої торговлі в той спосіб, що вона зменшує вивіз сировини, яка йде на потреби власної промисловости, і починає привозити ту промислову сировину, якої їй бракує; поруч з тим в вивозі країн, що розвивають власну промисловість, починає відограватн все більшу роль вивіз промислових виробів. Ілюстрацією тих змін, що зазнає структура зовнішньої торговлі окремих країн на протязу часу відповідно до змін господарської структури, можуть служити ті зміни, які сталися в струкутрі зовнішньої торговлі колишньої Російської імперії з 1872 по 1913 рік. Основою зовнішньої торговлі Росії, як країни аграрної, в першу чергу були харчові продукти: вартість вивозу харчових продуктів з 1872 по 1913 рік зросла в 4,5 рази і вона складала в 1913 році по своїй вартості 60% всього імперського вивозу; проте розвиток власної промисловости відбився на структурі російського експорту; вартість експорту готових товарів зросла з 22 міл.франків в 1872 році до 226 міл.франків в 1913 році - більше ніж в десять разів; в 1872 році вона складала менше двох відсотків загальної вартости експорту, в 1913 році вона виносила пять відсотків; порівнявчи найменше зріс за цей період експорт сировини - менше, ніж в три рази; питомий тягар експорту сировини знизився з 50% в 1872 році приблизно до 35% вартости російського експорту в 1913 році; це показувало, що сировина частинно лишалася в країні і використовувалася для потреб власної промисловости.

Структура сучасної зовнішньої торговлі головних держав характеризується такими рисами. Експорт Німеччини в 1925 році в 71,3% своєї вартости складався з експорту готових товарів; 21,8% вартости припадало на сировини й півфабрикати; 6,1% - на харчові продукти і напої. Щодо німецького імпорту, то він в тім самім 1925 році поділявся так: вартість імпорту сировин і півфабрикатів складала 48,9% вартости цілого імпорту, на імпорт харчових продуктів і напоїв припадало - 28,2%, на готові товари 14,4%. Зовнішня торговля Німеччини характеризується розвиненим експортом готових товарів і імпортом промислової сировини; порівнявчи мало, як на індустріяльну країну, привозить Німеччина харчових продуктів, що пояснюється високим розвитком німецького сільського господарства. Англійська зовнішня торговля, маючи спільні риси з німецькою, має разом з тим свої характеристичні особливості. Так само Англія вивозить в першу чергу готові товари: в 1925 році вона при загальній вартості вивозу товарів власної продукції в 773,1 міл.фунт.стерл. вивозила фабрикатів на 616,3 міл.фунт.стерл.; так само в Англії велику роль відограє імпорт сировини: на вартість сировини при загальній вартості імпорту в 1322,9 міл.фунт.стерл. в 1925 році припадало 425,2 міл.фунт.стерл. Але сільське господарство Англії лише в обмеженій мірі може задовольнити потреби місцевого споживача; через те імпорт харчових продуктів, напоїв і тютюну в англійському імпорті творить ще більшу позицію, ніж імпорт сировини: в 1925 році на неї

припадає 571,9 міл.фунт.стерл. В менш індустріяльно розвиненій Ф р а н ц і ї вивіз готових товарів відограє меншу роль, ніж в Англії та Німеччині; потреби в харчових продуктах франція в першу чергу задовольняє місцевими виробами, вдаючись до закордонного привозу в невеликих розмірах. Вартість французького експорту в 1925 році розподілялась так: харчові продукти 3,6 мільярда франків, сировина 12,6 мільярда франків, готові товари 27,0 мрд.франків. Імпорт складався: харчові продукти 9,1 мрд.фран.,сировина 29,5 мрд.фр.,готові товари 5,4 мрд.франків. Ще далі від структури зовнішньої торговлі індустріяльних країн стоїть і т а л і й с ь к а зовнішня торговля. В експорті Італії рівнорядне місце займає вивіз готових товарів з вивозом харчових продуктів /в першу чергу південні овочі/. Не зважаючи на обмежені розміри індустріялізації країни в італійському привозі дуже значну позицію займає привіз сировини; Італії доводиться в зв'язку з браком власного кам'яновугільного палива дуже багато привозити кам'яного вугля. Структура зовнішньої торговлі С п о л у ч е н и х Ш т а т і в Північної Америки характеризується такими даними 1925 року:

	харчових продуктів сировини	оброб. або напівобробл.	індустр. сировини	півфабрикатів	фабрикатів	різних товарів
Імпорт	11,7%	10,2%	40,7%	17,9%	18,9%	0,6%
Експорт	6,6	11,9	29,3	13,7	38,2	0,2

В торговельному обороті Сполучених Штатів репрезентований приблизно рівномірно оборот сільсько-господарськими продуктами і готовими промисловими виробами. Ця структура зовнішніх торговельних зносин відповідає господарським відносинам Сполучених Штатів, в яких поруч з розвиненим і постачаючим значні лишки для експорту сільським господарством існує розгалужена промисловість. Прикладом країни, зовнішня торговля якої базується на вивозі продуктів сільського господарства і на імпорті готових продуктів, може служити А р г е н т і н а. В 1913 році експорт Аргентіни на 96% складався з продуктів сільського господарства, а імпорт на 92% з готових промислових виробів; таков самов типовов експортовов сільсько-господарськов країнов лишилась Аргентіна й до війни. В Європі найбільш аграрний характер мав перед війнов експорт колишньої Р о с і й с ь к о ї І м п е р і ї. Після війни експорт збіжжя з Росії значно зменшився і переважаючу позицію в експорті СССР тепер складає промислова сировина.

Ми спинились докладніше на розгляді структури зовнішньої торговлі головних промислових країн. Про інші країни ми згадаємо лише коротко. Виразний сільсько-господарський характер має експорт таких країн,як Румунія й Угорщина в Європі, Канада, Південно-Африканський і Австралійський Союзи в позаєвропейських континентах. Значну роль в зовнішньому торговлєьному обороті відограють промислові вироби в Бельгії й Чехословаччині. Європейські країни, народне господарство яких репрезентовано цілим рядом галузів, мають звичайно різноманітну номенклатуру товарів, які поступають на зовнішній ринок. В ряді позаєвропейських країн натомість ми маємо таку господарську структуру, яка характеризується виключно перевагов якоїбудь одної галузі господарчої діяльности; відповідно до того в експорті таких країн панівну роль займає один чи кілька продуктів, на плеканні яких спеціялізувалась дана країна. Вивіз Мехіки майже цілком складається з продуктів гірничої промисловости, передовсім нафти. Коло половини вартости експорту Бразілії складає вартість експорту кави. Величезну роль в експорті Куби відограє експорт тростинового цукру.

Торговельний і розрахунковий баланс. Відношення між вартістю експорту й вартістю імпорту в окремих країнах дуже різне. В одних країнах експорт на протязі довгого ряду років є більший, ніж імпорт; в інших країнах ми спостерігаємо протилежне відношення. Є ряд країн, де відношення між вивозом і привозом періодично зазнає змін: то експорт переважає імпорт, то навпаки. Різниця між вартістю експорту й імпорту має назву торговельного балянсу; коли експорт переважає імпорт, то

кажуть, що дана країна має активний торговельний баланс; коли ж спостерігаємо перевагу імпорту над експортом, маємо наявність пасивного торговельного балансу.

Поняття міжнароднього товарообміну має на увазі приблизну рівновартість тих товарів, якими обмінюється; важко припустити, щоб якабудь країна привозила до іншої країни з року в рік свої товари, не одержуючи за це відповідної рівновартости. Коли ми констатуємо в ряді країн значне розходження між вартість експорту й імпорту, це означає, що оплата цих різниць вартости переводиться іншим шляхом і в іншому порядку, ніж за допомогов безпосереднього товарообміну. Грошові претензії одної країни до другої виникають не лише в результаті взаїмного товарообміну. Не кожна країна має для вивозу своїх товарів власну торговельну фльоту; доводиться користуватися послугами чужої фльоти і за це їй платити фрахт. Окремі країни різняться по своєму багатству капіталами; бідні країни примушені для розвитку свого господарства позичати в багатших країн і за це їм виплачувати відповідні відсотки. Наводимо лише два приклади того, як можуть виникати платіжні зобов'язання одної країни до другої. В господарському житті і господарських взаємовідносинах окремих країн випадків виникнення платіжних зобов'язань поза шляхом безпосереднього товарообміну є більша кількість: виникають вони про оплаті тих послуг, що уділяють одні країни другим в вигляді морських перевозок, комісії, асекурації; повстають вони при оплаті відсотків на уміщені в чужі країни капітали, оплаті відсотків і амортізації боргів і т.д. Через те поруч з поняттям торговельного балансу існує поняття розрахункового балансу; під ним розуміється та різниця, яка повстає при вирівнянні всіх платіжних зобов'язань між одної і другої країною; під розрахунковий баланс кожної країни містить у собі дві частини: одну з них складає торговельний баланс, про який мова була вище - різниця, що повстає при виплатах на основі експорту й імпорту товарів; другу частину розрахункового балансу складає різниця, що повстає при обрахунках виплат за послуги, кредитові операції, перевод грошей з одної країни до другої і т.д. Міжнародні торговельні відносини мають своєю підставою приблизну рівновартість продуктів, якими обмінюється; через те, коли платіжні зобов'язання одної країни до другої не компенсуються взаїмно в межах торговельного балансу, то це означає, що вони вирівняються в межах розрахункового балансу; поруч з видимим експортом і імпортом продуктів, які проходять через митниці, існує невидимий експорт і імпорт, в результаті якого між країнами виникають платіжні зобов'язання.

Коли ми беремо відносини між імпортом і експортом окремих країн в 1913 році, ми зможемо ці країни розбити на дві групи - країни з активним торговельним балансом, країни, в яких експорт перевищує імпорт, ці країни з пасивним торговельним балансом, де імпорт перевищує експорт. До першій групи в 1913 році належали: Росія, Румунія, Британська Індія, Сіям, Мехіка, малі південно-американські республіки, Єгипет, Південно-Африканський Союз і Сполучені Штати Північної Америки. Друга група складалася з таких держав: Німеччина, Англія, Франція, Італія, Бельгія, Голяндія, Швайцарія, Швеція, Норвегія, Данія, Японія; опріч того до неї входили також Еспанія, Китай, Португалія, Греція, Болгарія й Сербія. Ми бачили, що до групи держав з активним торговельним балансом входили країни відсталі економічно, бідні капіталами, позбавлені власної торговельної фльоти; через те платіжні зобов'язання цих країн носили пасивний характер і вони їх мусіли вирівнювати активність свого торговельного балансу; до країн з активним торговельним балансом перед війною належали також Сполучені Штати, в народньому господарстві яких було вкладено банато европейських капіталів, за які доводилось платити відсотки і покривати їх активність торговельного балансу. Країни з пасивним торговельним балансом натомість належали в своїй більшості до країн індустріяльно високо розвинених; вони мали одержання відсотків з інших країн за вкладені в них капітали /Англія, Франція, Бельгія, Голяндія, Швайцарія, Данія/, за послуги своєї торговельної фльоти /Англія, Норвегія, Японія/, одержання з відвідування країни закордонними туристами /Швайцарія, Італія, Франція/, одержання, що поступали з інших країн од тих емігрантів, які виїздили туди на тимчасову працю /Італія, Японія/; ці всі роди одержань дозволяли цим країнам покривати пасивність свого торговельного балансу.

Але поруч з багатими країнами, які мали певні одержання закордоном, пасивний торговельний баланс в 1913 році мали такі бідні і малорозвинені країни, як, наприклад, Китай або Еспанія. Активність торговельного балансу цих країн зв'язана зі зростом їх закордонної заборгованности. Кожна країна, яка позичає закордоном гроші, одержує на певний час можливість піднести свій імпорт і закупити на чужині більше товарів, ніж має вона для того засобів. Розуміється, пізніше, коли для такої країни приходить час сплати боргу, вона примушена зменшувати привіз і форсувати експорт, щоб знайти кошти для цієї сплати.

Після війни відносини щодо заборгованности на чужині окремих країн різко змінились; борги майже всіх европейських держав дуже зросли, головним чином, в Сполучених Штатах; в результаті цього в 1925 році з більших европейських держав лише Англія мала більше одержань з чужини в формі відсотків на вкладені капітали, ніж виплат за позичені капітали; натомість Сполучені Штати зробились загальним кредитором цілого світу. Оскільки відсотки на вкладені капітали складають найважливішу позицію розрахункового балансу, після війни в усіх державах виявилась тенденція до збільшення свого експорту і зменшення імпорту. Завдяки цим обставинам відносини щодо торговельного балансу окремих европейських країн в післявоєнний період набрали дуже різноманітного характеру. Заховує, як й в передвоєнний час, пасивність свого торговельного балансу Англія, хоч і там мають місце заходи до зменшення цієї пасивности. Такі країни, як Німеччина і Франція, прямують до створення активного торговельного балансу і в окремі повоєнні роки їхній товарооборот дає перевагу вивозу над ввозом. Число тих европейських держав, в яких існування пасивного торговельного балансу базується на зростї заборгованости країни, збільшується.

Реекспортна торговля.

В зовнішній торговлі ми здебільшого зустрічаємось з фактом привозу й вивозу товарів для безпосереднього особистого чи продукційного споживання в межах тої країни, куди поступають товари. Великі експортери й імпортери-гуртовики ті продукти, які вони одержують, передають або безпосередньо споживачам, коли йде про сировину, що поступає на промислові підприємства - для переробки, або підприємствам розподільної торговлі, коли йде про продукти особистого споживання. Проте в окремих випадках ми зустрічаємо факти існування реекспортної торговлі: продукти, що привозяться до певної країни, в певній своїй частині поступають не для безпосереднього споживання в межах цієї країни, а для дальшого експорту до інших країн. Поява й існування реекспортної торговлі зв'язані з історичними умовами. Держави, що раніше ніж інші нав'язали заморські торговельні стосунки і які мають велику торговельну фльоту, почали обслуговувати потреби тих держав, які з тих чи інших причин не могли налагодити експорту відповідних продуктів самі. Оскільки такими державами, в яких заморська торговля налагодилась раніше, ніж в інших державах, були передовсім Англія й Голяндія, реекспорт товарів відограє значніщу роль в цих країнах. Певне значення для реекспортної торговлі має для центральної й східньої Европи також Німеччина. Розвиток торговельних зносин в окремих країнах викликає тенденцію до нав'язання безпосередніх зносин з країнами-продуцентами; через те значення реекспортної торговлі все зменшується. Найбільше значення реекспортна торговля має в зовнішньому товарообороті Англії. Ця держава відограє роль посередника в товарообороті з рядом заморських країн, передовсім зі своїми колоніями, постачаючи їм промислові вироби европейських країн і реекспортуючи колоніяльну сировину до европейських країн. Значення реекспортної торговлі Англії встановляється слідуючими даними 1924 року:

Вартість вивозу Англії в мільйонах фунт.стерл.

	власні продукти.	закордонні й колоніяльні продукти. до чужини	до колоній і доміній.	всього
Харчові продукти, напої, тютюн	57,6	17,1	12,8	29,8
Сировина	106,5	74,3	1,9	76,5
Фабрикати	618,9	22,1	11,8	33,7
З а г а л о м	801,0	113,5	26,5	140,0

Розміри реекспортної торговлі Англії, підлягаючи впливу згаданої вище тенденції зменшення значення реекспортної торговлі, зменшились. В I9I3 році питомий тягар реекспорту в зовнішньому товарообороті Англії був значно більший: при вартості вивозу власних виробів тоді в 525,3 міл.фунт.стерл. на реекспортну торговлю припадало I09,6 міл.фунт.стерл. Спеціяльно велику роль Англія відограє для реекспорту певних товарів. Вона є найбільшим у світі покупцем вовни й постачає її не тільки для европейських країн, але також для Сполучених Штатів. Так само велике значення Англії в реекспорті бавовни. З інших европейських держав більше значення реекспортна торговля відограє для Голяндії, яка її провадить з Німеччиною й Швайцарією /хліб, бавовна, лісові товари/ і для Бельгії /бавовна, збіжжя/; перед війною значну роль в постачанні Середньої й Східньої Европи колоніяльними товарами й бавовною відогравали німецькі порти; по війні їх роля значно впала. З позаевропейських країн певне значення відограє реекспорт в Сполучених Штатах, які частинно реекспортують мехіканські нафтові продукти й кубанський тростиновий цукор.

Лекція двадцять третя.

ВНУТРІШНЯ ТОРГОВЛЯ.

Загальне поняття. Торговельний апарат в межах кожної держави має своїм завданням в першу чергу функції розподільчого характеру. Він відограє поважну роль в господарському житті кожної окремої держави, але значення його для укладання відносин у світовому господарстві підрядного характеру. Через те ми на розгляді організації внутрішньої торговлі спинимося лише побічно.

Капіталістичний лад, який є панівним у сучасному господарстві, характеризується повною й рішучою перевагою грошового й товарового господарства. Проте це не означає, що в сучасному господарстві всі продукти поступають у товаровий оборот. Загально беручи, це твердження має силу в повному розумінні лише для міст і для промисловости; на селі й в сільському господарстві певна частина вироблених продуктів споживається в межах продукуючого господарства і не поступає на ринок. Особливо значною є ця частина в технічно відсталих малих хліборобських господарствах. Через те та частина продуктів, яка поступає в товаровий оборот і яка творить базу для існування й розвитку торговельного апарату, залежить од таких трьох передумов: I/ відношення між числом міської й сільської людности; 2/ відношення між вартістю сільсько-господарської й промислової продукції країни; 3/ продукційности сільсько-господарської праці.

Рух товару від продуцента до споживача зв'язаний з переходом його через руки цілого ряду крамарів. Торговельний апарат в цілому має тенденцію зростати з більшою швидкістю, ніж апарат продукції. В торговельному апараті дуже поширені дрібні підприємства, які завдяки змаганням з великими підприємствами ва своє існування і з більшими результатами, ніж це має місце в промисловості. Ця роздрібленність і розпорошеність торговельного апарату має тісний зв'язок з неорганізованістю й розпорошеністю споживачів.

Уперта боротьба за існування дрібних підприємств в торговлі і їхня поширенність, з одного боку, зріст міст і промисловости, з другого боку, ведуть до того, що число осіб зайнятих в торговлі має тенденцію до інтенсивного зросту; це число зростає швидче, ніж загальне число людности. Це явище ілюструє така таблиця:

	період часу	приріст людности в %	приріст осіб зайнятих в торговлі. %
Німеччина	I882-I907	40,0	I5I,9
Італія	I882-I90I	I5,6	44,6
"	I90I-I9II	6,8	90,0
Австрія	I890-I900	8,7	23,2
Бельгія	I880-I900	2I,5	4I,0
Швайцарія	I900-I920	I7,0	59,0
Англія	I900-I92I	40,3	338,0

Особливо швидко зростає число зайнятих в торговлі осіб серед загалу міського населення.

В торговлі раціоналізація праці й поширення її механізації відбувається в значно більш обмежених розмірах, ніж це спостерігається в промисловості. В результаті цього кількість праці, яка витрачається на розподіл вироблених товарів зростає швидче, ніж та кількість праці, яка потрібна для їх вироблення. Дані промислової статистики деяких держав установлюють, що кількість осіб зайнятих в торговлі зростає швидче, ніж кількість осіб зайнятих в промисловості; отже меркантилізація людности йде швидчим темпом, ніж її індустріялізація. Так, в Німеччині з 1895 по 1907 рік загальне число працездатних зросло на 31,94% при прирості працездатних зайнятих в сільському господарстві на 10,18%, в промисловості на 35,93% і в торговлі на 48,71%.

Господарський розвиток веде до все дальшої диференціяції торговельних підприємств. Можна встановити такі напрями, в яких вона відбувається: поширюється спеціялізація торговлі по родах товарів, зростає розподіл праці між закупом товарів і розподільною торговлею, виділяються з торговельної діяльности в самостійні галузі ті, що входили до її складу /експедіювання, транспорт товарів тощо/, роз'єднується торговельна діяльність в вузькому розумінні цього слова на окремі роди від ступені своєї самостійности /біржева, комісійна торговля тощо/. Ці тенденції сприяють тому зросту і збільшенню числа осіб зайнятих в торговлі, про які була мова вище, і ведуть до високого питомого тягару в торговельному апараті дрібних підприємств.

Проте, так само як в промисловості, в торговлі виявляється тенденція до концентрації. Ця тенденція привела до появи в торговлі з поступом капіталістичного господарства нового типу торговельних підприємств - універсальних крамниць /Warenhäuser /. Під універсальною крамницею розуміють такого роду торговельне підприємство, яке в своїх окремих відділах переводить продаж товарів різних асортиментів і призначення. Універсальні крамниці виникли в першій половині XIX стол. в Парижі і в кінці XIX стол. набувають поширення в великих містах багатьох країн. Найбільшого розвитку ця форма торговельних підприємств набула в Сполучених Штатах. Там у 1924 році нараховувалось коло 1800 універсальних крамниць і їх обороти досягали 1 3/4 мільярда доларів. З тої суми коло 800 мільйонів доларів припадало на одну універсальну крамницю в Чікаго - Marshall Fuld Com. В Нью-Йорку 15 більших універсальних крамниць у 1923 році мали оборот в 411 міл.дол. Ці 15 універсальних крамниць мали 58.000 службовців і робітників.

Спеціяльну форму капіталістичної концентрації уявляють торговельні підприємства, які розсилають товари поштою на замовлення. Вони так само найбільше поширені в Сполучених Штатах. Іншим родом капіталістичної концентрації є великі торговельні підприємства, які провадять торговлю за допомогою розгалуженої системи філій. Тут так само на першому місці стоять Сполучені Штати. Найбільше з підприємств цього роду в Сполучених Штатах - " Atlantic & Pacific Tea Com " - мало в 1924 році 10.000 філій з загальним оборотом в 300 міл.дол.

Треба проте відмітити, що концентрація неоднаково захоплює всі роди торговлі. Найсильніше вона позначається в торговлі мануфактурними товарами і конфекцією. Натомість, торговля харчовими продуктами, яка складає найголовнішу складову частину розподільної торговлі, підпадає процесу концентрації в обмежених розмірах.

Торговельний апарат виконує функцію посередництва між продуцентом і споживачем і має своїм завданням постачати вироблені товари тим, хто має в них потребу. Цю свою корисну й необхідну господарську функцію торговельний апарат виконує проте дуже недосконало. Продукт проходить через руки цілого ряду зайвих посередників, що спричиняє піднесення остаточних цін, які мусить платити в роздрібній торговлі за товар його безпосередній споживач. Аналіза цін окремих товарів, яка була переведена в цілому ряді держав, вказує, що в ціні товару головну й більшу частину складають не кошти його продукції, а кошти його розподілу, який здійснює торговельний апарат, перехід товарів через руки цілої низки посередників підносить ціну кожного товару далеко поза кошти його виробництва.

Торговельний апарат внутрішньої торговлі здійснює поруч з розподілом продуктів місцевого виробництва також функції розподілу тих товарів, які експортується з чужини. Так само дуже часто до нього належить закуп тих продуктів, які мають поступити на цілі експорту до чужини. Відограє він таким чином роль звена, яке поєднує господарство кожної окремої країни з господарством світовим. Само собою, виконання цих функцій переводиться ним так само дорого, як і виконання функцій посередника між національним продуцентом і національним споживачем.

Запитання до 22-ої й 23-ої лекцій:

1. Які зміни зайшли в розподілі міжнародньої торговлі між окремими континентами після світової війни?
2. Які фактори впливають на інтенсивність міжнародніх торговельних зносин окремих держав ?
3. Як розподілені між окремими континентами міжнародні торговельні зносини Англії ?
4. Як впливає на структуру зовнішньої торговлі індустріялізація країни ?
5. Який характер має розрахунковий баланс Сполучених Штатів ?
6. Які тенденції розвитку реекспортної торговлі Англії ?

Лекція двадцять четверта.

СУЧАСНА ЕКОНОМІЧНА КРИЗА І ВПЛИВ ЇЇ НА СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО.

Особливості сучасної кризи.

Подаючи в наших викладах дані про стан окремих галузів світового господарства, ми звичайно оминали відомості й дані з останніх років. Робили ми це так через те, що ці відомості й дані не можна вважати характеристичними; з кінця 1929 року світове господарство захоплено жорстоков, небувалов по своїх розмірах кризов; стан, отже, окремих галузів світового господарства в цей час характеризує перебіг кризи, а не процес розвитку при нормальних умовах.

Економічна криза є явище властиве капіталістичному ладу; проте, кожна криза, яка виникає в конкретних господарських умовах, має свої особливості і свої специфічні причини, які визначають той або інший її перебіг і характер. Так само має свої особливості і свої причини й сучасна економічна криза.

Одноз характеристичних рис сучасної кризи є її затяжний характер. Почавшись рядом біржевих і банківських крахів у Західній Европі та Америці з осени 1929 року, вона тягнеться більше трьох років; лише в другої половини 1933 року в окремих державах починають виявлятись ознаки повільного господарського поліпшення, які дозволяють припускати, що час перелому кризи вже наступає. Поруч з затяжністю кризи є для неї характеристична її поширеність на всі країни, на ввесь світ. Вона захопила не лише країни, які включені в кругооборот капіталістичного господарства, але й СССР, який вважає, що своєю системою планової господарки він ізолюється від впливів капіталістичного господарства.

Глибину й затяжність сучасної кризи усвідомили причини політичного порядку. Світове господарство ще не встигло пристосуватися до тих умов, які утворилися після світової війни; воно ввесь час дуже болісно відчувало ті зміни кордонів, які повстали після війни; тягар військових боргів і репарацій так само вів до утруднень у розвитку світового господарства; негативно крім того впливала на нормальний хід господарського життя після війни загальна атмосфера неусталенности й провізоричности, яка характеризує повоєнні відносини. Всі ці обставини, відограючи свою роль ввесь повоєнний період, особливо мусіли відчуватися за часів кризи й вони спричинили цілу її затяжність і глибину.

Щодо тих специфічних причин господарського характеру, які вплинули на розвиток сучасної кризи, то в цій справі думки окремих дослідників між собою розходяться. Одні з дослідників шукають причин сучасної кризи в умовах виробництва продуктів, а другі в умовах їх обороту. Одні причини кризи бачать у розвитку раціоналізації виробництва, другі - в дефляції, в зменшенні світових запасів золота порівнявчи з потребами товарового обороту. Дехто з дослідників зв'язує причини сучасної кризи з вичерпанням розвоєвих сил капіталістичного ладу і розв'язання її бачить у кардинальній зміні підстав сучасного господарства.

Вплив кризи на світове господарство. Вплив сучасної кризи позначається на всіх ділянках господарського життя. Сучасна криза відбилася перш за все на розмірах виробництва окремих країн; воно виявило тенденції до дуже значного скорочення. Коли приняти виробничі індекси 1928 року за 100, то вони в послідувчі роки змінювалися в окремих країнах так:

Р о к и	Франція	Німеччина	Англія	Сполуч. Штати	Канада
1929	109,4	101,4	106,0	107,2	111,6
1930	110,2	83,6	97,9	86,5	94,6
1931	97,2	69,1	88.9	73,0	80,1
1932 липень	72,4	52,3	89,2	52,3	63,1

Наведені дані вказують на значне зниження розмірів виробництва; це зменшення в 1932 році доходить майже до половини розмірів 1928 року в країнах, найбільш зачеплених кризою - Німеччині й Сполучених Штатах.

Дуже характеристичними є дані про зменшення розмірів здобування кам'яного вугля, основного нерву сучасної промисловости. Розміри здобування кам'яного вугля в середньому на один місяць в окремі роки в поодиноких країнах змінювалися так /в тисячах метр.тонн/:

Роки	Англія	Бельгія	Чехословаччина	Франція	Німеччина	Спол. Штати
1913	24.337	1.903	1.189	3.338	15.842	43.088
1929	21.837	2.244	1.377	4.486	13.820	46.026
1930	20.650	2.284	1.203	4.490	11.891	40.590
1931	18.582	2.253	1.092	4.167	9.887	33.395
1932	17.717	1.735	921	3.856	8.728	27.183
1933	17.525	2.107	886	3.905	9.160	28.526

Світове споживання бавовни в зв'язку зі зменшенням виробництва в бавовняній промисловості змінювалось так:

1929 рік	25.872	тис. кип.
1930 "	25.201	" "
1931 "	22.481	" "
1932 "	22.319	" "
1933 "	24.352	" "

Криза відбилася в рівній мірі як на важкій і текстильній промисловості, так і на галузях промисловости по обробці продуктів сільського господарства. Так, розміри світової продукції цукру змінювалися наступно:/в тисячах тонн/:

	1930/31 рік	1931/32 рік	1932/33 рік.
Цукор буряковий	11.910	8.870	7.906
" тростиновий	18.107	17.670	18.425
" всього	30.017	26.540	26.331
в тому числі Европа	10.611	7.732	

Рівнобіжно зі зменшенням розмірів виробництва йшов процес спаду цін, який особливо виразно позначився на гуртових цінах. Биржові ціни на головні товари в вересні 1931 року, якщо прийняти ціни 1927 року за 100, були такі:

Пшениця /Нью-Йорк/	38.38
Жито " "	34,93
Цукор тростиновий /Нью-Йорк/	44,48
Бавовна американська /Ліверпуль/	39,18
Вовна /Бретфорд/	42,78
Залізо /Брюсель/	64,13

Зменшення виробництва при падаючих цінах само по собі вже мусіло спричинитися до зменшення розмірів оборотів зовнішньої торговлі. Але до цього ще приєдналася митна політика окремих держав, яка, дбаючи про збереження активного торговельного балянсу, намагалася скоротити розміри закордонного привозу. Розміри оборотів зовнішньої торговлі головних держав в роках 1930-33 змінювалися так:/в тисячах/:

Англія	Імпорт в фунтах стерлінгів	Експорт	Франція	Імпорт в франках	Експорт
1930	1.044.800	657.600		52.344.369	42.829.652
1931	862.200	389.200		42.199.000	30.421.000
1932	702.800	365.000		29.837.000	19.692.000
1933	675.800	367.400		18.433.000	18.433.000
Німеччина	**в марках**		**Сполучені Штати**	**в долярах**	
1930	10.393.149	12.035.593		3.060.894	3.843.475
1931	6.727.000	9.599.000		2.090.000	2.424.000
1932	4.658.000	5.741.000		1.323.000	1.618.000
1933	4.204.000	4.871.000		1.449.000	1.647.000

В результаті зменшення розмірів світового виробництва і оборотів міжнародньої торговлі темп господарського світового життя став повільнішим і знизився. Зниження його мало своїм логічним наслідком усунення з продукційного процесу сотен тисяч і мільйонів робітників, робоча сила яких при вищих темпах господарського життя попередніх років могла продукційно використовуватися. Кількість безробітних в окремих країнах почала зростати дуже швидким темпом, досягши особливо великих розмірів у Німеччині, Англії й Сполучених Штатах. При падаючих темпах розвитку світового господарства не міг бути так само продукційно використаний той приріст нових робочих сил, який був результатом природного збільшення населення. В результаті цього безробіття, яке в повоєнний період взагалі стояло на високому рівні, збільшилося в кольосальних розмірах, і кількість безробітних в Европі та Америці по приблизних і неповних обчисленнях перевисила тридцять мільйонів. Майже в усіх державах влада в тій чи іншій формі видавала допомоги безробітним, а це в зв'язку з загальним зменшенням державних прибутків в результаті зниження темпу господарського життя привело до значного напруження державні фінанси. Щоб забезпечити певність своєї валюти, держави одна по одній почали ставати на шлях підтримання активности свого торговельного балянсу, на шлях якнайдалі йдучих обмежень чужого привозу. Виникає тенденція обмеження до мінімума зв'язків зі світовим господарством, одержання всього потрібного для країни в межах національного господарства. Але оскільки в кожному національному господарстві існують поодинокі галузі тісно пов'язані зі світовим господарством, тенденція ізоляції від світового господарства приводить до погіршення стану таких галузів продукції, до дальшого зниження темпів господарського життя.

Сучасна криза була предметом цілого ряду нарад урядових і господарських чинників в міжнародньому маштабі. Проте можна сумніватися, чи дали всі ці наради щось позитивного для поборення кризи. Ті ознаки перелому в розвитку кризи, які починають позначатися в другої половини 1933 року скоріше є результатом не якихбудь регулятивних заходів тих чи інших державних або господарських органів, скільки наслідком вичерпання старих запасів готових продуктів за роки зменшення виробництва. Чи існуючі ознаки перелому кризи означають початки її повної ліквідації, чи лише кажуть про перехід її до нового стану, в теперішніх відносинах тяжко відповісти.

Характеристичною рисою сучасної кризи є те, що вона захопила не лише країни капіталістичного світу, але й також державу планової господарки - СССР, хоч керовники її економічного життя це й не визнають. Вплив сучасної кризи на СССР виявився в безпосередній своїй формі в тій ділянці, в якій СССР стикається з капіталістичним світом - по лінії зовнішньої торговлі. Обороти ці змінювалися так:

	Експорт	Імпорт
1930 рік	1.036,37 міль.карб.	1.058,83 міль.карб.
1931 "	811,21 " "	1.105,03 " "
1932 "	563,38 " "	698,69 " "

Зменшення місткости зовнішнього ринку й та система далеко посунених митних обмежень, яка запанувала на ньому на часів кризи, відбилася на зовнішній торговлі СССР так само, як і відбилася вона на товарообороті капіталістичних країн. Дбаючи про зменшення пасивности свого торговельного балянсу, СССР за часів кризи став на шлях якнайдалі йдучої економії в своєму імпорті, майже вповні ліквідувавши всякий споживчий імпорт. Криза рівночасно з тим зменшила приплив до СССР закордонних кредитів. При цих умовах піднесення темпу виробництва в СССР може відбуватися лише шляхом найдалі йдучих обмежень в особистому споживанні широких мас. Те погіршення продовольчого стану і той зріст товарового голоду, які мають місце останні роки в СССР, є своєрідним виявом в умовах планової господарки впливів світової економічної кризи.

СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО В ЦІЛОМУ.

В попередніх нарисах подано характеристику головних галузів світового господарства. Для того, щоб уяснити ті складні відносини і залежності, які виявляються в світовому господарстві, нам довелося в нашому викладі ділити його на певні частини по окремих родах господарської діяльности: інакше б тяжко було б ті процеси, що відбуваються в лоні світового господарства, систематизувати і впорядкувати. Проте цей поділ світового господарства по окремих галузях господарської діяльности, який переведено в наших викладах, не повинен перед нами затемнювати уявлення про світове господарство, як про єдиний процес; треба пам'ятати, що цей поділ є в значній мірі лише умовним, що окремі галузі господарчої діяльности між собою тісно поєднані, що вони перебувають між собою в тісному зв'язку й залежності. Найбільш яскравою ілюстрацією цієї взаємної зв'язанности окремих галузів світового господарства є ті зміни, яким вони підпали всі разом підчас теперішньої економічної кризи.

Дотеперішній розвиток світового господарства, його поширення екстенсивне й інтенсивне, з'єднувалось зі зростом народнього багатства, зі збільшенням добробуту населення. Правда, цей зріст народнього багатства розподілявся між окремими соціяльними групами дуже нерівномірно; добробут нижчих соціяльних груп збільшувався в меншій мірі, ніж добробут вищих соціяльних груп; проте загальний зріст народнього багатства окремих країн був незаперечним фактом. Обрахунки національного маєтку, переведені в різні періоди в Англії, дають такий середній розмір вартости національного маєтку на одну душу людности: в 1875 році - 260 ф.ст., в 1885 р. - 270 ф.ст., в 1895 р. - 328 ф. ст., 1914 р. - 348 ф.ст. Розміри національного доходу на одну душу людности в Сполучених Штатах зростали так: 1890 р. - 169 дол., 1900 р. - 232 дол., 1910 р. - 262 дол. Зріст вартости національного маєтку в Франції з 1892 року по 1912 рік обраховується в 20%. Загальні розміри вартости світового багатства перед війною обраховувалось приблизно в 1.000 мільярдів долярів.

Світова війна в цей процес загального зросту національного багатства внесла поважні зміни. На протязі чотирьох років світової війни було витрачено колосальних розмірів вартости, нагромаджені працею попередніх поколінь. Припинився в значній мірі процес дальшого творення вартостей, оскільки мільйони мобілізованих до війська були усунені від продукційної праці. Обчислять, що підчас війни на протязі чотирьох років було знищено коло 25% багатств, якими розпоряджала людність на її передодні. Після війни всі держави, учасники війни, за винятком Сполучених Штатів та Японії, опинилися в значно гіршому матеріяльному стані, ніж були вони до війни. Обчислення вартости національного маєтку перед війною й по війні дають такі цифри /в мільярдах долярів/:

	Перед війною /1914 р./	Після війни /1919 р./	Різниця
Англія	80	67,5	- 12,5
Франція	65	45	- 20
СССР	60	25	- 35
Італія	25	20	- 5
Бельгія	15	12,5	- 2,5
Німеччина	95	60	- 35
Австро-Угорщина	40	25	- 15
Разом	380	255	-125
Сполучені Штати	205	285	+ 80
Японія	20	25	+ 5

Чи відновився після війни процес зросту народнього багатства в його довоєнних формах й розмірах, відповісти тяжко. На перешкоді розвитку цього зросту стояла з одного обку непристосованість світового господарства до тих умов, в які воно було поставлено умовами закінчення війни й нормами мирових трактатів. Можна, отже, думати, що після війни піднесення добробуту і зріст національного багатства відбувалися не в усіх країнах. З другого боку, не підлягає сумніву, що те зменшення темпів розвитку, яке має місце підчас світової кризи, має своїм результатом значне звільнення, якщо не повне припинення нагромадження, отже й зросту національного багатства.

Спостереження над зростом національного прибутку в окремих країнах встановлюють, що темпи його зросту різні й є тісно зв'язані з господарською структурою кожної окремої країни. Темпи еволюції промисловости є значніші, ніж темпи розвитку сільського господарства. Сільське господарство в своєму розвитку відстає від промисловости через те, що в сільсько-господарській продукції велику роль відограють природні фактори, які підлягають впливу людини лише в обмеженому ступені. Натомість сучасне промислове виробництво залежить майже цілковито від праці, творчости й волі людини; темпи його зросту, отже, можуть бути довільно збільшені в значно ширших розмірах, ніж темпи розвитку сільського господарства. Через те темпи зросту національного доходу й його загальні розміри в країнах промислових є значно більші, ніж в країнах хліборобських. Національний дохід у хліборобських країнах - Індії, Китаї - є без всякого порівняння нижчим, ніж в індустріяльних країнах Західньої Европи. Тим самим країни хліборобські мають нижчий рівень добробуту населення й мають можливості піднести його в менших розмірах, ніж країни промислові.

Розвиток світового господарства базується на міжнародньому поділі праці і спеціялізації окремих країн на окремих, більш вигідних для них галузях народнього господарства. Цей поділ праці й спеціялізація країн залежить від факторів двох різних категорій. З одного боку, на характер цього міжнароднього поділу праці й міжнародньої спеціялізації впливають природні фактори /географічне положення, берегова лінія, поверхня грунту, підсоння, наявність корисних копалень і т.д./, які підлягають змінам в залежності від людської волі лише в мінімальній мірі. З другого боку, ця міжнародня конфігурація різних господарських структур залежить від факторів історичного, господарського й культурного порядку, зміна яких залежить від людської волі. Господарська структура кожної окремої країни визначається не лише впливом природних факторів, але також впливом таких чинників, як густавина населення, його культурний стан, його національний і професійний склад, його багатства, наявність в країні розвиненої комунікаційної сітки і т.д. Оскільки таким чином міжнародній поділ праці і спеціялізація окремих країн є результат впливів факторів двох категорій, з яких одна підлягає змінам, існуючі відносини в світовому господарстві не носять сталого й постійного характеру. Ми бачили, що цей поділ веде за собою певні невигоди для тих країн, які мають завданням постачати сировину й базувати своє господарське життя на однобічному розвитку сільського господарства. Звідси існує в світовому господарстві в країнах з розвиненим однобічно сільським господарством тенденція до розвитку власної промисловости. Ця тенденція до індустріялізації в країнах, які мають мало розвинену промисловість, або зовсім її не мають, у розвитку світового господарства має величезне значення. Вона веде до переміщення осередків господарських впливів, до заступлення одних осередків другими. На розвитку окремих галузів народнього господарства ми вище бачили, як поволі, особливо невиразно після війни, осередок світових господарських впливів переходить од Західньої Европи до Америки, від Англії до Сполучених Штатів.

В даний момент в зв'язку з світовою економічною кризою світове господарство переживає період стагнації. Через те важко передбачити, в якому напрямі піде дальший розвиток, тяжко сказати, як визначиться розподіл осередків світових господарських впливів у майбутньому. Можна в цій справі лише висловити певні припущення. Зменшення господарського значення Европи після війни стоїть безумовно в зв'язку з тим фактом, що колосальні простори Сходу Европи, які уявляють величезний потенціяльний ринок для европейської промисловости й я-

кі дають для неї безмежні запаси сировини, в післявоєнний період вилучені з європейської господарської єдності. Налагодження тісних господарських взаємин між Західньою й Східньою Європою безумовно могло би спричинитися до значного піднесення конкуренційних можливостей Європи в порівнянні з Америкою. З другого боку, треба мати на увазі, що процес боротьби за господарські впливи між Америкою й Англією має місця в світовому господарстві поруч з іншим процесом - - інтенсивним зростом господарського значення Тихого океану поруч з Антлянтичним океаном. До цього часу в господарському розвитку світу перед вели ті країни, які лежать на побережжі Атлянтичного океану,і та боротьба за світове господарське первенство , яка має нині місце, йде між країнами, що лежать на його посереххі - Англією та Сполученими Штатами. Бо, як ми знаємо, найбільш розвинену господарськи частину Сполучених Штатів, яка визначає його господарське обличчя, складає та частина їх, яка тяжить до Атлянтичного океану. Між тим після збудування Панамського каналу, який скорочує відлеглість між всіма тихоокеанськими портами й північно-американськими портами, що лежать на Атлянтичному океані, господарські можливості використання тихоокеанського побереххя значно зростають; можливість використання Панамського каналу збільшує так само господарську експансію Японії. Коли взяти на увагу, що до тихоокеанського побережжя прилягає Китай, господарське використання якого перебуває на початковій стадії, то треба прийти до висновку, що Тихий океан і ті країни, які положені на його побережжі, можуть виступити як поважні конкуренти для Атлянтичного океану і тих країн, що мають його своєю основною господарською базою.

Ми згадуємо тут про ті тенденції розвитку світового господарства, які лише намічаються, про ті тенденції, остаточне виявлення яких є справою майбутнього, для того, щоб виразніше підкреслити, що світове господарство є процес перебуваючий в стадії розвитку, що на нього не можна дивитися, як на щось завершене й закінчене. Світове господарство є рух і існуюче взаємовідношення і рівновага його окремих частин в значній мірі носять лише умовний і переходовий характер.

Необхідно відмітити в тенденціях до інтустріялізації відсталих господарських країн і в процесі переміщення осередків світових господарських впливів ще один характеристичний момент. Ми зазначили, що інтенсивне піднесення рівня національного доходу і інтенсивний зріст добробуту людности мають місце в країнах промислово розвинених,між тим зріст промисловости залежить од можливости реалізувати вироблені продукти; він є зв'язаний з наявністю ряду країн, які, не маючи власної промисловости, купують чужі фабричні вироби. Таким чином, індустріялізація відсталих країн, творячи базу для піднесення добробуту в цих країнах, разом з тим посередньо відбивається рівночасно на зрості національного прибутку в країнах промислово розвинених - дальший зріст його стає утрудненим, а то й зовсім неможливим. Високий рівень англійського національного доходу мав одною з своїх причин наявність в Англії численних колоній, яким вона постачала продукти своєї промисловости; розвиток після війни власної промисловости в Британській Індії, спричиняючись до піднесення житьового рівня індійського робітника, в той же час, позбавляючи частинно англійську текстильну промисловість її ринку, разом з тим веде до утруднень в дальшому зрості англійського національного прибутку. Здійснюється в цей спосіб більш рівномірний розподіл багатств між окремими країнами.

Довоєнне господарське панування Європи в світовому господарстві вело до того, що рівень господарського добробуту Європи стояв вище, ніж господарський добробут інших частин світу. Сучасне захитання європейського господарського панування в світовому господарстві означає, що дальше піднесення рівня господарського добробуту Європи буде зустрічатися з усе більшими труднощами.

До цих процесів перерозподілів господарських впливів у світовому господарстві нам, українцям, треба ставитися з якнайбільшою увагою. Україна належить, не зважаючи на свої багаті господарські можливості, до країн відсталих і нерозвинених. З цим зв'язані наша бідність і низький рівень широких мас нашого населення. Більш самостійної ролі в світовому господарстві ми не відогравали. В теперішній період неусталености впливів у світовому господарстві нам

би належалося на основі вивчення відносин у світовому господарстві і наших господарських можливостей виявити те місце, яке могла б зайняти Україна в світовому господарстві, і намітити відповідно до того план нашого господарського будівництва й розвитку. В період неусталеності відносин цей план був би легшим до переведення й реалізації, ніж в той період, коли ті господарські позиції, які могли б бути зайняті нами, будуть твердо обсаджені іншими.

Запитання до 24-ої лекції:

1. В чому виявляється вплив сучасної кризи на світове господарство?
2. Які фактори впливають на міжнародній поділ праці й спеціялізацій окремих країн у світовому господарстві ?
3. Які виявляються в світовому господарстві тенденції до переміщення осередків господарських впливів ?

З М І С Т

Лекція І-а.

ПРЕДМЕТ І МЕТОДА ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Визначення економічної географії ..... І
План курсу 5

Лекція 2-а

Світове господарство 7
Економічні райони І0

Лекція 3-я

СВІТОВИЙ РОЗПОДІЛ ГОСПОДАРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТИ

Господарча діяльність і природні умови І3
Сучасний розподіл господарчої діяльности І4

Лекція 4-а

ПРИРОДНЕ ОТОЧЕННЯ І ЙОГО ВПЛИВ НА ГОСПОДАРЧУ ДІЯЛЬНІСТЬ.

Природні фактори І9
Форми поверхні і склад ґрунтів 22
Розподіл суходільних фод 24

Лекція 5-я

ПРИРОДНО-ІСТОРИЧНЕ ОТОЧЕННЯ, ЯК ДЖЕРЕЛО ЗАПАСІВ ЕНЕРГІЇ.

Джерела енергії й господарча діяльність 26
Світові запаси кам'яного вугля 26
Світові запаси нафти 28
Запаси водної енергії 30
Значення джерел енергії для господарського життя ... 3І

Лекція 6-а

РОЗПОДІЛ НАСЕЛЕННЯ І ЙОГО ГОСПОДАРСЬКЕ ЗНАЧЕННЯ.

Населення, як господарський чинник. 33
Кількість і густавина населення земної кулі 33
Розподіл населення між містом і селом 34
Природний приріст населення 35
Механічний рух населення 38

Лекція 7-а

ТРАНСПОРТ.

Роля транспорту в світовому господарстві..... 40
Роля транспорту й його історичний розвиток 40
Залізниці 42
Автомобільний транспорт 45

Лекція 8-а

Водний транспорт 46
Транспорт по внутрішніх водних шляхах 46
Морський транспорт 48
Головні морські шляхи 50
Океанські канали й порти 52
Повітряний транспорт 53

Лекція 9-а

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО І СВІТОВИЙ РИНОК.

Поняття сільського господарства 54
Сільське господарство і природні умови 54
Значення сільського господарства в світовому господарстві..... 55
Сільське господарство і світовий ринок 55

ОКРЕМІ ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

ЛІСІВНИЦТВО.

Лісова господарка і лісовий ринок 60

Лекція 10-а

ХЛІБОРОБСТВО.

Хліборобська продукція і її центри 63
Умови розвитку європейського хліборобства 65
Умови хліборобства в країнах нової колонізації 67

Лекція 11-а.

Умови хліборобства на території нинішнього СССР..... 71

ХЛІБНА ТОРГОВЛЯ.

Організація хлібної торговлі..... 72
Райони експорту головних хлібів 75
Головні споживчі хлібні ринки 76

Лекція 12-а

ХЛІБОРОБСЬКА ПРОДУКЦІЯ І ХЛІБНА ТОРГОВЛЯ ПІСЛЯ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

Вплив війни на стан хліборобства 78
Відбудова хліборобства після війни і світова економічна криза 81
Стан хліборобства в СССР 84

Лекція 13-а

СКОТАРСТВО.

Скотарство й хліборобство 85
Розвиток і стан скотарства 87

Лекція 14-а

Ринок продуктів скотарства..... 92

Лекція 15-а

КУЛЬТУРИ ЦУКРОВОЇ ТРОСТИНИ Й ЦУКРОВОГО БУРЯКУ.

Цукор з цукрової тростини й цукрового буряку..... 99
Культура цукрового буряку 100
Культура цукрової тростини 101
Взаємовідносини між культурами цукрового буряку й цукрової тростини 103

Лекція 16-а

КУЛЬТУРИ ТЕКСТИЛЬНОЇ СИРОВИНИ.

Текстильна сировина 106
Бавовняник 107
Льон 109
Коноплі 109
Джут 110
Шовк 110

Лекція 17-а

ПРОМИСЛОВІСТЬ.

Поняття промисловости 112
Роля промисловости в світовому господарстві 113

Розвиток промисловости II3

ОКРЕМІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТИ.

ГІРНИЧА, МЕТАЛУРГІЙНА Й МЕТАЛЬООБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ.

Загальне поняття II4
Значення окремих галузів гірничої промисловости II5
Кам'яновугільна промисловість II5
Нафтова промисловість II9
Кам'яний вугіль, нафта і водяна енергія..... I23
Залізорудна промисловість I24

Лекція I8-а

Інші галузі гірничої промисловости I26
Металюргійна промисловість I29
Металюбробна промисловість I32

Лекція I9-а.

ТЕКСТИЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ.

Загальне поняття I34
Розміщення текстильної промисловости I35
Вплив війни на текстильну промисловість..... I37
Текстильні вироби в світовій торговлі I37
Бавовняна промисловість I38
Вовняна промисловість I39
Лляна промисловість I40
Інші роди текстильної промисловости I40

Лекція 20-а.

ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТИ ПО ВИРОБУ ХАРЧОВИХ І СМАКОВИХ ПРОДУКТІВ

Загальне поняття I4I
Млинарство..... I4I
Цукроварство I42
Продукція алькогольних напоїв I44
Виробництво спирту I45
Виробництво пива I46
Виробництво виноградного вина I46
Тютюнова промисловість I47

Лекція 2I-а.

ХЕМІЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ.

Загальне поняття..... ..... I48
Виробництво окремих хемічних продуктів I48

ЕЛЕКТРИЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ.

Загальне поняття I50
Розвиток електричної промисловости I5I

ДРІБНА І РЕМІСНИЧА ПРОМИСЛОВІСТЬ ТА ЇЇ РОЛЯ В СВІТОВОМУ ГОСПОДАРСТВІ..... I52

Лекція 22-а.

МІЖНАРОДНЯ ТОРГОВЛЯ.

Загальне поняття I54
Розвиток міжнародньої торговлі I55
Розподіл міжнародньої торговлі по частинах світу та державах I56
Розподіл зовнішньої торговлі окремих держав по місцях призначення I59
Структура зовнішньої торговлі окремих держав I62
Торговельний і рохрахунковий баланс I63
Реекспортна торговля I65

Лекція 23-а.

ВНУТРІШНЯ ТОРГОВЛЯ.
Загальне поняття 166

Лекція 24-а

СУЧАСНА ЕКОНОМІЧНА КРИЗА І ВПЛИВ ЇЇ НА СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО.
Особливості сучасної кризи 168
Вплив кризи на світове господарство 169

СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО В ЦІЛОМУ..... 172

- - - - -

SLOVANSKÁ KNIHOVNA V PRAZE

U 9464
3186281899